RIG

ÅRGÅNG 26
1943

TIDSKRIFT UTGIVEN
AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

REDAKTION: SALOMON KRAFT

JONSON & WINTER FÖRLAGS A.B.

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGOSJÄTTE ÅRGÅNGEN

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1943

Björn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Statsrådet *Thorwald Bergquist* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.), intendent *Sigfrid Svensson* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 67, Stockholm 1), professor *Nils Ahnlund,* intendent *Torsten Althin,* förste amanuens *Erik Andrén,* intendent *Gösta Berg,* professor *Henrik Cornell,* professor *Sigurd Erixon,* förste antikvarie *K.-A. Gustawsson,* docent *Salomon Kraft* (red. för Rig, adr. Vanadisvägen 28, Stockholm), förste antikvarie *Erik Lundberg,* förste antikvarie *Tord O:son Nordberg,* kapten *Nils Strömbom* (v. sekr.), intendent *Sigurd Wallin.*

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell,* filosofie licentiat *Sam Owen Jansson,* förste antikvarie *Tord O:son Nordberg,* intendent *Sigfrid Svensson.*

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström,* filosofie doktor *K. E. Sahlström.*

STOCKHOLM 1943
TRYCKERI-AKTIEBOLAGET THULE
430804

INNEHÅLL

C. W. von Sydow, Finsk metod och modern sagoforskning. Ett svar 1
Finnische Methode und moderne Märchenforschung 20

Karl Gustav Ljunggren, Almanackorna och det svenska ordförrådet 33
Die Almanache und der schwedische Wortvorrat 47

Mårten Liljegren, Simon de la Vallées Målhammar 50
Simon de la Vallée et le château de Målhammar dans la province de Västmanland 60

Lennart Björkquist, Kreatursskydd och kreatursbot. Några anteckningar om vidskepelse i samband med boskapsskötseln i äldre tid 81
Viehschutz und Viehheilung 100

Harald Widéen, En medeltida kyrkogård med gravhällar i Visby 104
The Tombstones of a Medieval Churchyard in Visby 124

Heribert Seitz, Vapenhistorisk forskning, dess uppgift och metodik 129
Investigations into the History of Weapons 143

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

Ernst Manker, Ett lapskt centralmuseum 24
Emilie von Walterstorff, Om hamp- och linningskrus 27
Åke Ekman, Stockholmssmeden Erik Jöranssons silverstämpel 28
Elisabeth Thorman, En kunglig julgåva från år 1702 30
Folkminnesinsamlingens läge inför 1943 års riksdag 62

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

Sigfrid Svensson, Folktraditioner kring vårdagjämningen. Av Karin Danver 65
Nils Forssell, Västgötavägar I. Av Måns Mannerfelt 72
Carl Hernmarck, Norske velkomster. Av Thv. Krohn-Hansen 126
Anna-Maja Nylén, Nordisk kultur, XV. Dräkt. Utg. av P. Nørlund 146
Bertil C:son Barkman, Nordisk kultur. XII: B. Vapen. Utg. av B. Thordeman .. 153

FÖRENINGSMEDDELANDEN 61, 76

Finsk metod och modern sagoforskning

Ett svar

Av *C. W. von Sydow*

I Rig 1941 har W. Liungman offentliggjort en uppsats "Till folksagoforskningens metodik. Är den s. k. finska skolans geografisk-historiska metod numera icke hållbar?" Jag hade snarast varit böjd att med tystnad förbigå Liungmans uppsats, men då Rigs läsekrets ej har möjlighet att kontrollera och bedöma de där framställda påståendena, anser jag mig nödsakad att upptaga dem till behandling.

Den i undertiteln framkastade frågan motiveras ej, såsom man skulle ha väntat, med att någon skulle ha angripit den finska skolans geografisk-historiska metod, men författaren vill tydligen ingiva Rigs läsekrets den föreställningen. Fördenskull kommer han med ett egendomligt påstående: "Då på folksagoforskningens område den s. k. finska skolan — — numera icke är företrädd vid svenska universitet och högskolor, vilja vi här draga en lans för denna skola och dess strävanden." Detta med lansen avser att låta mycket ridderligt. Skada blott att hela försatsen är en insinuation, som ej alls stämmer med fakta och följaktligen icke heller med ridderlighet!

Den som i första hand officiellt företräder folkminnesforskningen vid våra universitet är tydligen undertecknad såsom innehavare av rikets enda professur i ämnet. Insinuationen är alltså tydligen menad som en anklagelse mot mig. Av alla utlandets sagoforskare räknas jag emellertid just till den finska skolan, och mina många elever kunna intyga, att jag vid min undervisning ej på något sätt förbigår vare sig sagoforskningen i allmänhet eller den finska skolan i synnerhet. Jag skall här ge en något klarare framställning av rätta förhållandena, än Liungman ansett sig böra lämna.

Alltsedan omkring 1860 hade sagoforskningen behärskats av indologen Th. Benfeys skola. Benfeys positiva och lysande insats består härvidlag i hans klara bevis för att en rad indiska litterära sagosamlingar, främst Pantschatantra, genom översättningar från det ena språket till det andra under medeltiden hade nått fram till Europa. Med utgångspunkt från detta faktum

framställer han så den djärva hypotesen, att *alla* sagor utom djurfablerna, alltså även sådana som helt saknade motsvarigheter i de litterära samlingarna, hade tillkommit i Indien under århundradena närmast efter Buddha, medan djurfablerna hade uppstått i Grekland. Från Indien hade sagorna kommit till Europa, delvis redan efter Alexanders tåg till Indien, men särskilt under korstågen genom arabernas förmedling. Förutom genom de litterära samlingarna skulle de alltså ha kommit hit på muntlig väg och sedan här trängt undan vad som möjligen kunde ha funnits av europeisk sagodiktning. Detta var ju blott en gissning, en mycket lös arbetshypotes, och Benfey medgav själv, att det krävdes bevis beträffande varje särskild sagas indiska ursprung. Något sådant gavs dock aldrig, utan man var nöjd med att påvisa även de obetydligaste likheter mellan indiska sagor och europeiska. Av varje sådan liten likhet drog man utan krus slutsatsen, att sagan var indisk. Bättre metod eller större grundlighet kom sällan till användning.

Det var därför en händelse av epokgörande betydelse för sagoforskningen, då Kaarle Krohn 1888 kom med sin gradualavhandling "Bär (Wolf) und Fuchs". Med en metod, som hans fader Julius Krohn hade utarbetat vid sitt studium av kalevalasånger, undersökte han alla för honom åtkomliga varianter av djurfabeln, om hur räven narrade björnen eller vargen att fiska med svansen i en vak. Han visade, att den måste ha uppstått i norra Europa och ej i Grekland eller Indien. Härmed hade han klart ådagalagt, att det ej längre gick an att a priori härleda alla sagor från ett enda folk. Och han hade gett ett prov på hur en metodisk sagoundersökning kunde utföras.

Krohn fortsatte dock ej med sagoforskning. Frånsett ett par smärre djurfabelundersökningar, biprodukter till hans gradualavhandling, har han sedan dess så gott som helt sysslat med kalevalasångerna. I stället upptog ungefär 20 år senare hans lärjunge Antti Aarne arbetet med sagorna. Dels uppgjorde han ett viktigt katalogiseringssystem för dem, dels författade han en hel rad sagoundersökningar. Det är dessa två, Kaarle Krohn och Antti Aarne, som utgöra den finska skolan i inskränkt mening, medan i vidare bemärkelse en hel rad forskare i olika länder räknas dit.

Alltsedan 1907, då jag tillsammans med Krohn och Axel Olrik grundade den internationella föreningen Folklore Fellows, har jag stått i vänskapsförhållande till finska skolans båda ledare och grundare och haft vetenskapligt samarbete med dem. Jag har de bästa minnen av dem båda såsom fina och ädla personligheter och entusiastiska vetenskapsmän. Att Liungman velat insinuera, att den s. k. finska skolan ej längre är företrädd vid svenska universitet och högskolor, torde väl därför hänga samman med min kritiska inställning mot några av den finska skolans hjälphypoteser.

Då Krohn skrev sin epokgörande avhandling, hade man endast mycket ringa erfarenhet om de lagar, som rådde beträffande traditionens liv, och

detsamma gällde ännu då Aarne började sitt författarskap på området, emedan föga arbete på sagornas fält gjorts under tiden. Man måste fördenskull ersätta den bristande kunskapen med en mängd arbetshypoteser, som genom forskningens senare framsteg i stor utsträckning visat sig vara misstag och måst utmönstras. Så är det inom *varje* nyöppnat forskningsområde. Dessa arbetshypoteser ha bibehållits i de handböcker, som Aarne och Krohn givit ut till sagoforskningens tjänst, och då jag visat dem vara misstag, har jag naturligtvis måst skriva dem på den finska skolans konto, emedan den lanserat dem och de ingå i de handböcker, som varje sagoforskare använder. Min kritik riktar sig därvid varken mot den historisk-geografiska metoden eller mot de övriga forskare, som tillhöra skolan, ty de flesta av dem ha säkerligen redan övergett de föråldrade synpunkterna. Att påvisa misstagen i Krohns och Aarnes handböcker var dock en nödvändig sak och innebär ingen brytning. Varje skola måste utöva kritik mot sina äldre arbetshypoteser och utmönstra vad som visat sig falskt. Mina kritiska påpekanden ha ej heller väckt opposition hos övriga forskare tillhöriga den finska skolan vare sig inom eller utom Finland. Den finska forskningens män äro nämligen — så långt min erfarenhet sträcker sig — sakliga och ärliga vetenskapsmän, som ej till varje pris söka behålla föråldrade teorier blott därför att de en gång framställts av finska forskare. Jag skall här påpeka ett par av mina kritiska anmärkningar.

Krohn utgick från det antagandet, att sagotraditionen utbreder sig lika åt alla håll från sin uppkomstort, alldeles som ringarna på en vattenyta, eller under andra förhållanden som en ström från det ena landet till det andra. Därvid, ansåg han, finns det inga folkgränser, som kunna hejda spridningen, emedan gränsbefolkningar bruka vara tvåspråkiga. Gentemot detta har jag påvisat, att sagotradition uppbäres av ett jämförelsevis ringa fåtal aktiva *traditionsbärare* och att spridningen sker långtifrån regelbundet utan är avhängig av om en sådan traditionsbärare tillräckligt länge någonstädes hinner påverka en lämplig mottagare, så att denne hinner inlära hans sagotradition och bära den vidare. Bland alla en sagas åhörare är det blott en *mycket ringa* procent, som så väl bevarar den i minnet, att den kan föras vidare. En politisk gräns är svårare hinder för en sagas spridning än en språkgräns, detta helt enkelt emedan bland det fåtal, som flyttar över gränsen, endast sällan finns en traditionsbärare, och en sådan ofta i de nya förhållandena ej längre får tillfälle att använda sin tradition och sprida den.

Likaledes har jag riktat uppmärksamheten på en ytterst viktig företeelse inom sagor och andra traditioner, nämligen *ekotypiseringen*. Denna tilljämningsprocess uppkommer därigenom, att det så ofta händer, att en sagas olika bärare inom ett slutet område komma i beröring med andra bärare av sagan inom samma område, att var och en av dem ändrar sin egen tradition till

närmare likhet med de andras. På det sättet får hela området en enhetlig sagotyp, en *ekotyp,* som tydligt skiljer sig från andra områdens tradition av samma saga. En sådan ekotypisering träffas ej i varje saga, men där den förekommer, är den så viktig, att en metod, som ej tar hänsyn till den, ovillkorligen leder vilse. — Båda dessa påpekanden äro av avgörande betydelse för forskningen och måste ovillkorligen modifiera undersökningsmetoden. I Finland fann jag från allra första början stark anslutning i detta hänseende.

En annan sak, som dock mindre angår forskningens metod än dess taktik, bör jag kanske också här draga fram. Krohn har en gång i ett ögonblick av optimistisk entusiasm uttalat paradoxen, att man först skulle se till att varje saga blev monografiskt behandlad, och när alla sagor på det viset undersökts, skulle den riktiga sagoforskningen börja. Idén är på visst sätt följdriktig, men den är tillika opraktisk. Tänk om man i botanikens barndom skulle ha börjat med att göra en monografi om varje växtart, och först sedan alla växter så behandlats, studera växternas systematik, fysiologi, anatomi o. s. v.! Jag vet att varje botaniker skulle finna något sådant vara ytterligt orimligt, och det måste vara *lika orimligt* att tillämpa en dylik princip på sagornas område.

En monografisk undersökning kan visserligen ge en del erfarenheter och uppslag, men det är viktigare att få en överblick över hela området och att studera sagornas liv. Det finns nämligen många flera sidor av sagorna, som forskaren måste beakta, än blott och bart ursprungsform, hemort och vandringsvägar för enskilda folksagor, och dessa forskningsmål tillgodoses för övrigt ej på bästa sätt, om ej sagorna allsidigt studeras. Ställ vilken sagomonografi som helst bredvid Axel Olriks uppsats "Episke love" eller Moltke Moes "Episke grundlove", vilka ej vunnits på monografivägen, så tror jag ingen omdömesgill forskare skulle tveka om att ge dessa sista uppsatser företrädet såsom mera givande.

Det är gentemot dessa mina synpunkter som Liungman (s. 105) anmärker: "Man har invänt, att den finska skolans sagoundersökningar toge allt för mycken tid i anspråk. Det är ett dåligt argument för en vetenskapsman." Den nyss gjorda jämförelsen mellan sagoforskning och botanik torde tillräckligt belysa vad frågan verkligen gäller. Monografiering ger alltför små säkra resultat och kräver för mycken tid i förhållande till resultatens värde. Och detta är *förvisso ett gott argument för en vetenskapsman,* ty arbetsfältet är ofantligt men arbetarna mycket fåtaliga. Det gäller därför ovillkorligen att så organisera arbetet, *att så stort och värdefullt resultat som möjligt vinnes.* Jag kan tillägga, att monografierna mest varit nybörjararbeten, och visserligen får den nybörjare som tar itu med att göra en monografi tillfälle att själv lära sig en hel del, men hur mycket gagn har vetenskapen som helhet

av det? Och hur kunna nybörjare bedöma i vad mån deras material är onödigt stort eller huru de skola gallra det?

Denna min ståndpunkt gentemot Krohns taktiska funderingar om sagoforskningen betyder ej alls, såsom Liungman (s. 105) vill låta påskina, att jag brutit med den finska skolan och kastat ut barnet med badvattnet. Monografier måste under forskningens gång stundom tillgripas såsom en nödvändig utväg att lösa *vissa viktiga problem.* Då kommer också den finska skolans metod i en eller annan modifierad form till användning. Däremot anser jag det vara en orimlig och opraktisk taktik för vetenskapen att utföra *monografier över på måfå valda sagor,* som ej ha särskild betydelse för något visst viktigt vetenskapligt problem. En sådan sagas ursprungsform, hemort och vandringsvägar äro ej någon så värdefull vinst för forskningen, att man därför skulle locka alla nybörjare att syssla med sådant. Häri tror jag att alla erfarna forskare både inom och utom den finska skolan numera hålla med mig. Den finska skolan har haft mindre inflytande än den borde ha haft, just emedan de sagor som undersökts för det mesta *legat utanför forskningens brännpunkter.*

Ballongknippemetoden. Liungman anser, att den finska metoden behöver förbättras genom kartläggning, och den metod han därvid använder är att på kartan markera samtliga varianter med cirklar som sedan förenas med linjer, vandringsvägarna. I varje cirkel betecknar han olika motiv i varianten med bokstäver enligt en särskild nyckel. Det hela ser ut som en hop ballonger och ballongknippen förenade med snören. Liungman vill med dessa bokstäver i cirklarna *"konkretisera* drag, begrepp och tankegångar så att sagans — låt oss säga — timring och fogar mera påtagligt framträda vid den följande granskningen".

Man kan emellertid näppeligen säga, att en sådan algebraisk beteckning av en sagas innehåll gör det hela mera konkret. Det blir i stället en schematisering, som är mycket svår att göra konkret. Jag är övertygad om att ingen av Rigs läsekrets har orkat med att studera de algebraiska formlerna så noga, att han fått saken på något sätt konkretiserad. Kartering bör avse att *åskådliggöra,* men varje karteringsvan forskare skall säkert helt utdöma ballongknippemetoden, emedan den ej förmår göra detta. Den kan därför ej alls "möjliggöra ett lättare *överblickande* av de enskilda dragen". Ett sådant skulle lättare och bättre ske genom tabeller, var och en över sitt särskilda motiv, eller genom specialkartor för olika motiv eller särtyper.

Liungman avser även med sin ballongknippemetod "att framhäva folkets benägenhet — särskilt på indoeuropeiskt språkområde — att mekaniskt återge det berättade". Någon sådan benägenhet finns emellertid näppeligen, utan är av Liungman fritt fantiserad. Varje sagas rika variation är ett tillräckligt

bevis mot en dylik benägenhet. Den, som i likhet med mig har hört goda folkliga berättare duka fram samma historia på olika sätt för olika auditorier, vet även därav att någon sådan benägenhet alls ej är karakteristisk för folket. Hela metoden blir sålunda vilseledande, i det den ofta godtyckligt framhäver en del drag som äro rent tillfälliga i sina resp. varianter och ingenting betyda för bedömandet av samhörighet eller vandringsriktning.

Liungman förmenar även, att ballongknippemetoden kan "underlätta ett bedömande av sagans vandringsriktningar, så att *ursprungsorten* må kunna utvinnas självständigt *före* och utan ledning av *ursprungsformen*". Detta är en önskan hos metodens uppfinnare, som dock ej har gett något som helst bevis för att det är genomförbart. Jag skall nedan visa att det är omöjligt. Därmed är det också klart, att sådana sagoundersökningar i regel ej kunna "åstadkomma en bättre bild av *kulturvägarnas* sträckning". En sagoundersökning kan möjligen visa kulturförbindelser mellan folk som kanske eljest förefaller ha föga med varandra att göra men näppeligen åskådliggöra kulturvägarna.

Slutligen anser Liungman, att hans ballongknippemetod skall kunna "*bort-eliminera* det alltid mer eller mindre *subjektiva* bedömandet av vissa drags 'ursprunglighet' och det därmed ofta förenade *psykologiserandet*". Även detta är ett stort misstag, ty metoden i fråga är i hög grad subjektiv, såsom jag strax skall närmare visa. Den kan på intet sätt ersätta en psykologisk granskning av de olika varianterna. Psykologiskt präglat material måste behandlas efter psykologiska synpunkter, som omöjligt kunna ersättas med rent schematiska metoder sådana som den Liungmanska, och eventuella psykologiska misstag kunna ej rättas på annat sätt än genom psykologiskt resonemang. Den finska skolan kan ej ge efter på kravet om *psykologisk granskning av materialet* i stället för rent schematisk motivuppställning av algebraisk art utan försök till psykologisk analys.

Varför duger ej Liungmans karteringsmetod? Jag har redan bemött de av Liungman uttalade principerna. Då Liungman hänvisar till att han använt den i en rad avhandlingar, är detta intet bevis för metodens förträfflighet. Då Liungman 1925 offentliggjorde sin gradual-avhandling över sagan om prinsessan i jordkulan, visste man ännu jämförelsevis litet om hur tradition spriddes. Man hade på känn att den av Krohn förmodade jämna spridningen åt alla håll oberoende av folkgränser ej var att lita på, men hur den gick till hade man ännu ej klart för sig. Då Liungman här framställde sin teori att spridningen skedde genom enstaka färdemän och sökte draga upp vandringsvägarna på kartan, fann man detta vara en lovande möjlighet, vars bärighet dock först måste prövas, och det var främst detta som bidrog att ge avhandlingen överbetyg.

Nu vet man betydligt mera om hur traditioner spridas. Gentemot Liungmans teori kan nu följande anföras:

1) Färdemän utfrågas om nyaste nytt men ej om sagor.

2) Bland befolkningens massa är endast en ringa procent sagotraditionsbärare. Av den lilla folkprocent, som kan betecknas som färdemän, är procenttalet sagoberättare lika ringa eller snarare mindre, då ju en hel del av traditionsbärarna äro för gamla att vara färdemän. Redan av detta skäl blir spridning genom färdemän mycket osannolik.

3) Skulle händelsevis någon färdeman berätta en saga på något rastställe, är det ytterst ringa sannolikhet för att den skulle stanna kvar där på orten såsom levande tradition. Det är nämligen blott mycket få som bliva aktiva berättare, och detta blott sedan de hört samma saga många gånger.

Samtliga dessa invändningar äro var för sig tungt vägande, och när de läggas samman, utesluta de möjligheten att sagans spridning varit beroende på färdemän.

Att rekonstruera sagans vandringsvägar blir lika omöjligt. Låt oss blott betänka att sagan om prinsessan i jordkulan har funnits sedan medeltiden. Om man hade haft upptecknigar av sagan sådan den var då den kom fram till de platser där den sedan upptecknats, skulle det kanske kunna vara någon rimlighet med att förbinda de olika varianterna med färdevägar. Men nu vet man ej något om hur många släktled sagan funnits på de olika platserna och vilka förändringar de olika släktleden gjort i den. Stundom råka traditionsbärare av samma saga träffas, så att de få tillfälle att jämföra sina varianter, och detta för gärna med sig att de ändra sina resp. traditioner till närmare överensstämmelse. Eller ett drag i den enes variant kan locka den andre till nydiktning eller andra ändringar. En traditionsbärare, som kommer i en ny omgivning, ändrar ofta sin saga för att bättre anpassa den efter sina nya åhörare. Det ena som det andra gör de Liungmanska ballongsnörena till rena orimligheter, till godtyckligheter utan vetenskapligt värde.

Detta gäller för sagan om prinsessan i jordkulan, som är några hundra år gammal. Men hur mycket orimligare blir ej ballongsnörena, om de skulle användas på en saga, som är några tusen år gammal! Askungesagan, som finns utbredd över hela Europa och ett gott stycke utanför, är känd redan från det gamla Egypten. Den versionen saknar emellertid den viktiga episoden om prinsens fest, där Askungen uppträder och tjusar alla och särskilt prinsen, som blott får tag i hennes sko. Även i Bortre Indien saknas den episoden, och såväl i Egypten som Bortre Indien är det en fågel som har fått tag i Askungens sko och släpper den i prinsens knä, så att han utan att ha sett den sköna beslutar gifta sig med den, som skon passar på. Den egyptiska såväl som den bortreindiska formen äro utkantsvarianter, som bevarats i reliktområden. Var episoden om prinsens fest har uppstått, vet ingen, men alla

som kunde sagan förut och fingo höra den i den nya formen, funno den vara överlägsen och omarbetade sin egen tradition i överensstämmelse med den nya, bättre formen, som sålunda segrat överallt utom i reliktområden, dit den nya formen ej hunnit nå. Var skall man placera ändan på ballongsnöret? I Egypten eller Bortre Indien? Intetdera kan göra anspråk på att vara ursprungslandet, *fast* sagan där har en ursprungligare form än på andra håll. Att reda ut var den nydiktade festepisoden först lagts till eller i vilken ordning den fogats in i de äldre, enklare varianterna låter sig sannolikt icke göra. En sådan vandringsvägskonstruktion som den Liungman föreslår är under alla förhållanden omöjlig.

En annan sak kan i detta sammanhang anföras. En mycket vanlig form av traditionsöverföring är arv från föräldrar till barn. Jag känner några exempel, där man kunnat följa traditionen från en generation till tredje generationen därefter. Den från den första generationen ärvda traditionen har på det viset kunnat i tredje generationen beläggas på så vitt skilda platser i vårt land som Karlstad, Eksjö, Växjö, Ljungby, Västervik, Stockholm, eller i ett annat fall i Sveg, Stockholm, Växjö, Grenna, Kalmar. Hur skulle traditionens vandringsvägar i ett sådant fall konstrueras fram enligt de Liungmanska principerna? Det hela är en orimlighet, men inför en publik, som ej är van att syssla med sådant, går det bra att ordna med ballongsnören och ballongknippen på kartan. Och metoden duger lika litet för traditionsvandringar Euphrat—Rhein eller Rhein—Jenissei som för prinsessan i jordkulan.

Två spinnsagor. För att åskådliggöra sin metods överlägsenhet har Liungman tagit upp till demonstration min gamla gradualavhandling, "Två spinnsagor". Den författades under 14 dagars tid år 1909, alltså för en mansålder sedan, och Liungman vet mycket väl att jag själv är mycket starkt kritisk gentemot mitt ungdomsarbete och redan för längesedan fått nya synpunkter på det. Min förändrade inställning är känd både genom föreläsningar och tryckta skrifter. Jag skall emellertid här visa vad jag hade för förutsättningar den gången och hur förutsättningarna sedan dess ändrats.

Då jag till ämne för min gradualavhandling valde just de två spinnsagorna om Titeliture och de tre spinngummorna, skedde det för att pröva den finska metoden på ett par sagor, som jag genom G. Polívkas tidigare undersökningar visste tillhöra västra Europa och som blott mycket sporadiskt kommit in på östeuropeiskt område, men där ursprungslandet ej var fastställt. Dessutom skulle en sådan undersökning ytterligare understryka, att man här hade ett par sagor som med säkerhet ej kommit från Indien. Den Benfeyska skolan var nämligen då ännu ej definitivt ur spelet inom sagoforskningen.

Vid behandlingen av de många varianterna av Titelituresagan kunde det ej undgå min uppmärksamhet, att en stor del av dem måste betecknas som sägner och ej som sagor i egentlig mening. Jag ställdes då inför problemet: vilken form är ursprungligast i detta fall, sago- eller sägenformen? Har sagan utvecklats ur sägnen? Eller äro sägenvarianterna att anse som degenererade former av sagan? Dessa frågor måste besvaras. Mitt svar var felaktigt, i det att jag antog sagan vara det ursprungliga och sägenvarianterna vara degenererade former av sagan. Ett stöd för detta fann jag i det förhållandet, att en mängd av sägnerna innehöll sådana motiv som eljest blott träffas i chimärsagor, sådana som att halm spanns till guld, att flickan blev gift med en prins o. s. v. Denna missuppfattning medförde självfallet felslut över hela linjen.

Detta misstag var år 1909 ursäktligt nog. Dåtidens forskning hade nämligen knappast befattat sig med folksägenstudiet. Man kände visserligen till att folket hade en sägentradition, som ansågs starkt skild från folksagorna. Men ingen hade den gången på allvar studerat sägnernas liv och förutsättningar och deras förhållande till sagorna. *Hur* litet man kände till sägnen såsom traditionsart, kan belysas med ett par egendomliga exempel.

Då jag en gång frågade det levande lexikonet på sagans område, J. Bolte, om en sägen, svarade han, att han uteslutande hade studerat sagor och folkvisor, medan han däremot alls icke kände sägnerna. Han blev också mycket häpen, för att ej säga chockerad, över att jag vid ett senare tillfälle hade betecknat sägnen såsom en äldre traditionsform än sagan. Kaarle Krohn yttrade till mig så sent som 1931, att sägner funnos blott hos indoeuropeiska folk, medan de helt saknades hos de finsk-ugriska. Det rätta förhållandet är, att sägnen är en så primitiv traditionsform, att den finns hos *alla* folk, även de mest primitiva, och så länge muntlig tradition överhuvudtaget har funnits, har det också funnits sägner. Att Krohn kunde tro, att de finska folken inga sägner hade, berodde på att han själv aldrig hade studerat sägnerna eller intresserat sig för dem, och samlarintresset i Finland hade koncentrerat sig på annat, främst sånger och sagor. Senare ha dock väldiga sägensamlingar gjorts i Finland, och därmed har det blivit klart visat, att finnarna ha samma rikedom på sägner som övriga europeiska folk.

Den vetenskapliga litteraturen gav mig sålunda 1909 alls ingen ledning rörande förhållandet mellan saga och sägen. Jag hade heller ej den förmån, som de flesta doktorander pläga ha, att på seminarieövningar få sina gradualavhandlingar på förhand diskuterade. Dessutom har en viss tendens gjort sig gällande inom den finska skolan att vid sökandet efter sagans ursprungsform såsom sådan uppfatta dess *fullständigaste form*. Detta har påtalats vid flera andra av den finska skolans sagoundersökningar, och jag begick samma fel.

Med dessa felaktiga förutsättningar var det naturligt, att jag *då* betecknade Sverige som Titelituresagans ursprungliga hem, alldenstund den där har

den fullständigaste formen, medan sägenformen där så gott som saknas. *Att man nu måste se saken helt annorlunda, är självklart.*

I och med att jag senare genom sägenstudier fick en inblick i sägnens rätta natur och upptäckte, att det ej var ovanligt att i folksagor finna en sägen såsom kärna, måste jag också draga den enda naturliga slutsatsen, nämligen att sägnen härvidlag är ursprungligare än sagan. Titelituretraditionens upphov kan då *ej* ligga i Sverige, där Titelituresägner saknas, utan västerut, där sägnen är rikligt företrädd. Då kan sagan näppeligen ha kommit till Sverige från annat håll än från Brittiska öarna på grund av namnformen. Den måste också tydligen ha kommit hit i två olika former tillhöriga olika bärare, i det såväl namnformen Vippentur som Titeliture ha tydliga motsvarigheter i västligt material, dels Whuppity stoorie, dels Tom Tit Tot, Titil Táta, Fittletetot, Terry Top o. s. v. Sammanhanget mellan England och Nordfrankrike är också mycket tydligt. Självfallet måste mycket annat i min framställning ändras, men det är onödigt att i detta sammanhang gå närmare in därpå.

L i u n g m a n s k r i t i k. Då Liungman tar upp min ungdomsavhandling till kritik, tar han ingen hänsyn till om jag själv har övergett dess synpunkter eller ej. Han låter läsarna knappast ana, vilken fullständig omläggning av alltsamman som t. ex. blivit följden av att jag insett att Titelituretraditionens ursprungliga form är sägen i stället för saga. Han tycks själv anse sägnen och sagan såsom likvärdiga former utan att ge någon av dem företrädet. Han säger nämligen (s. 100): "Det kan vara tvivel underkastat, huruvida vi icke med Laistner i den kortare typen böra se en ursprunglig sägen, om också von Sydow som motbevis framdragit att vissa varianter av denna typ lånat stoff från sagan. Dessa kunna emellertid betecknas som hybrider."

Det råkar nu vara *mycket* längesedan som jag insåg, att det är fråga just om en ursprunglig sägen, och att sagan har utvecklats ur den genom att sägnen omstiliserats till saga. Däremot kan jag ej gå med på att kalla de sägner som ha fått in sagomotiv för hybrider.

Sägner äro korta och jämförelsevis lätta att hålla i minnet, och varje sägen har därför i regel betydligt flera traditionsbärare än en saga. En sägenbärare får därför lätt höra andra varianter av sin sägen. Han kan därvid reagera på olika sätt. Han kan bevara den andres variation som ett alternativ till sin egen sägen och tillägger efter sin berättelse: "Men somliga säger, att det var så eller så." Han kan också rätta sin egen form till närmare överensstämmelse med den andres, *om* han nämligen tror att den är riktigare eller om han finner mer behag i den.

Om nu en som kan den korta Titelituresägnen, får höra den utförligare och mera fantastiska Titelituresagan, uppfattar han den som samma historia fast

i utförligare, mera spännande och mera fantastisk form. Han förfar mer eller mindre på samma sätt, som om han hade fått höra en annan sägenvariant. Han kan taga upp ett eller annat drag ur sagan allt eftersom han finner det lämpligt men knappast hela sagan. Sägenberättare lägga sig mera sällan till med någon sagorepertoar, och lika lätt som det är att taga upp ett eller annat sagomotiv, lika svårt är det för dem i regel att taga upp en hel saga. Detta hänger delvis samman med att berättarstilen är en annan än den de äro vana vid, delvis med att deras sägen, som de själva tro på, därmed skulle förlora sin trovärdighet.

Medan sagoberättaren blott tar hänsyn till sagans underhållningsvärde och därför har lätt att lägga in i sin egen saga det roligaste, det mest spännande, det intressantaste ur en annans version, spela många andra synpunkter in hos sägenberättaren. Han måste taga trovärdigheten med i räkningen och vad som går i styck med hans egen och hans åhörares livssyn och hela trostradition. Men det finns ju också skämt på sägenområdet och lust till fabulerande, så att bryggor över mot sagan saknas ej.

En annan sak, som gör att fabulatsägnen starkt växlar form, är att den plägar användas *av samma berättare i olika stilform vid olika tillfällen.* Än flätas den in i samtalet för att tjäna som exempel på något som kommit på tal eller som behöver inskärpas, och då omtalas den i starkt sammandrag utan detaljer. Än berättas den då man kommit i berättarstämning och berättartagen, och då återges den så utförligt och detaljrikt som möjligt. En god berättare kan lära sig sägnen i dess sammandragna samtalsform, men vid ett berättarsamkväm kan han sätta kött på benen och detta på ett sätt som kanske starkt avviker från vad hans sagesman brukar berätta om samma sak.

En del motiv kan växlas om i sägnen utan att detta innebär mindre släktskap mellan två varianter än om ett och samma motiv inginge i båda. Ett sådant motiv t. ex. som att trollet vill ha flickan själv om hon ej lyckas gissa hans namn, kan utan vidare bytas ut mot att trollet skall ha det första barnet. Det ena är lika nära till hands som det andra. Den sortens motiv duger sålunda ej som kännetecken för olika grenar av sägnens tradition. Den som har lärt sig att trollet skulle ha första barnet, kan på grund av anslutning till andra sägner eller annan tro eller till personlig smak mycket väl ändra det till att trollet vill ha flickan själv. Och övergång från det ena till det andra kan ske på olika platser utan inbördes sammanhang.

Allt detta behöver man veta för att förstå fabulatsägnens förmåga att skifta hamn, men Liungman som ej närmare studerat sägnen har tydligen ej tänkt på detta.

På s. 103 säger sig Liungman ha haft anledning att formulera följande tes: "En folklig traditions ursprungsort är vanligen att söka där, varest olika

grenar av samma tradition stöta samman. På en sådan ort uppstå också lätt från början alternativa versioner och varianter." Tesen är under alla omständigheter mycket illa formulerad. Tar man den på orden, leder den till de besynnerligaste konsekvenser.

Antag t. ex., att *en* gren av Titelituretraditionen utgår från Pommern, en annan gren av samma tradition från Danmark, en tredje från Rhenmynningen och en fjärde från England och att alla dessa grenar stöta samman i Sverige! Skulle detta alltså innebära, att Sverige, där dessa fyra traditionsgrenar mötas, är ursprungsorten för traditionen i fråga? Den sortens möte i ett och samma land av olika traditioner från skilda länder är ej något så ovanligt och bevisar väl snarast, att det land, där de stöta samman, *icke* är ursprungsorten.

En annan sak är emellertid, att en tradition i sitt ursprungsland ofta träffas i flera stundom sinsemellan ganska starkt avvikande *mutationer*. En saga har t. ex. kunnat bliva populär och allmänt känd, men en skicklig berättare vill komma med något nytt, något som ej alla ha hört förut. Han åstadkommer då en mutation av den saga som förut är känd och vinner därmed nytt intresse. I detta fall skulle jag säga, att Titelituresagan och sagan om de tre spinngummorna äro mutationer av en och samma ursprungliga historia om hur en spinnerska lyckades få övernaturlig hjälp med att få sitt stora beting spunnet. Och det finns åtminstone en mutation till av samma grundmotiv allmänt spridd i Irland och Skottland, sagan om spinnerskan och de nio berghäxorna, som utom det keltiska området blott är känd i en enda variant, upptecknad i Västergötland och säkert dit inkommen från keltiskt område. Den ursprungligaste formen skulle väl då snarast vara sagan om de tre spinngummorna, då den har störst spridning och grundföreställningen om de tre hemlighetsfulla spinnerskorna tydligen är mycket gammal, känd redan från fornkeltisk, forngrekisk och fornnordisk tradition. Då vi fått vår Titelituresaga från England och säkert även erhållit sagan om spinngummorna utifrån, ligger det närmast till hands att beteckna keltiskt område såsom ursprungslandet för hithörande tradition.

Denna min slutsats beror ej på "utpräglad förkärlek för det keltiska", såsom Liungman säger i en not s. 100, utan på att man kan ge säkra bevis på en hel rad överföringar av keltisk tradition till nordiskt område både i äldre och i nyare tid. Dessutom bör man betänka det oerhörda inflytande, som den keltiska folk- och hjältediktningen under medeltiden hade på hela det övriga Europa, i det sagokretsen kring kung Arthur och hans riddare kom från Bretagne och Wales. Och på samma sätt visar Marie de France's laisdiktning på keltiskt lån. Kringvandrande bretonniska sångare och berättare ha samlat lärjungar kring sig litet varstädes. Detta gör ett keltiskt ursprung i hög grad rimligt.

Å andra sidan kan mutationsbildning icke under alla omständigheter ge

anvisning på en sagas hemland, och jag vill ej påstå att min slutsats i detta fall är den enda möjliga. Man har nämligen exempel på mutationer, som ha uppstått i länder, som med säkerhet ej äro resp. sagors ursprungliga hem. Så ha t. ex. av en hel rad sagor bildats sjömansmutationer, i det de av sjömän omarbetats och lagts till rätta för sjömansfantasi.

Den brokiga blandningen av olika sago- och sägentyper av Titeliture i Rhentrakten bevisar ingenting om traditionens hemort. Och man får ej av de många upptecknings arna där sluta till att den är starkare spridd där än på andra håll. Från Frankrike föreligga så gamla och så skiftande upptecknings, att man kan vänta sig mycket mera där. Olyckan är att Frankrike är mycket sämre genomsamlat än Tyskland och Norden, och materialet där är tillika mindre lätt åtkomligt. Om keltiskt område i Irland, Skottland och Wales kan man för äldre tider säga det samma. Nu har enorma samlingar gjorts i Eire, men jämförelsevis litet har ännu hunnit offentliggöras. Manuskriptmaterialet ligger nu i evakueringslårar och är oåtkomligt för forskningen, men jag vet att materialet även i fråga om Titeliture är mycket rikt. Att yttra sig med bestämdhet innan dylikt hittills oåtkomligt material står forskningen till buds är icke lämpligt.

På ett par ställen gör Liungman anmärkning på att jag gjort ett misstag rörande en masurisk variant, som jag uppgett höra hemma i Polen men som upptecknats bland polackerna i Ostpreussen. Liungman har ej observerat, att år 1909 existerade ej Polen, bara polsktalande områden tillhörande Ryssland, Preussen och Österrike. Jag betecknade emellertid med Polen alla polsktalande länder som en gång tillhört det gamla konungariket Polen, emedan det polska området bildade ett kulturområde för sig gentemot både tyskt och ryskt. Jag gjorde detta i samförstånd med slavisten J. A. Lundell och ej av misstag. Jag säger för övrigt i ett sammanhang: "Masuren, ett polsktalande område i södra Ostpreussen" (s. 66).

Den där varianten har emellertid spelat en viss roll i diskussionen, emedan den nästan i alla stycken stämmer med de svenska varianterna, utom att en fågel talar om trollets namn. Det gav mig 1909 uppslag till funderingar om att detta var ett ursprungligt drag och att trollets namn återgav ett fågelläte. Både det ena och det andra var ett misstag. Den masuriska varianten har tämligen säkert uppkommit genom läsning av en tysk översättning av Hyltén-Cavallius' sagor, som även satt andra spår i tysk folktradition. Att låta en fågel röja trollets hemlighet är icke ett ursprungligt drag utan ett tillfälligt lån från en hel rad andra i Europa spridda folksagor, där fåglar röja en viktig hemlighet (t. ex. Aa 432, 516, 613 m. fl.).

Namnet är ej heller något fågelläte utan det hör, såsom J. Sahlgren visat, samman med barnspråksbildningar sådana som tummetott o. d. Liungman har

emellertid fastnat vid idén om en ursprunglig fågel i sagan och sökt visa, att en del av dess namn är fågelnamn. Den engelska variantens Tom Tit Tot motsvaras av Tomtit som är ett namn på gärdsmygen, och även en del tyska och holländska namn kunna tolkas som fågelnamn. Tom tit är emellertid även som fågelnamn ursprungligen hämtat från barnspråkets tummetott o. s. v., och samma fågel kallas även hos oss tummeliten. Att ett sådant namn kan få en hel grupp efterföljare som gör det till ett ännu tydligare fågelnamn, är i och för sig inte underligt och har ingen betydelse. Det kan på sin höjd förklara, att man övergått från ett namn utan betydelse sådant som Titeliture, Tomtitot, Terry Top till ett ord, som mera ansluter sig till språkets vanliga ord, t. ex. Rumpelstiltzchen, Rummelskat, Flederflitz. Namnen växla högst oregelbundet, och de ha betydelse för sagan blott där de övertagits i så pass likartad form att tydligt traditionssammanhang därmed framträder.

Liungman anför å s. 100: "Det av von Sydow påstådda sambandet emellan de keltiska varianterna och V. 18 och 19 på Island är, som synes av kartan, icke till finnandes." Liungman tillskriver mig här något som jag alls icke sagt! I min avhandling har jag om L'Héritiers saga yttrat: "och från den härstammar fast i betydligt omarbetat skick Isl.$_2$" (s. 68). Detta är ett fullt klart uttalande, som ej kan missförstås. Om Isl.$_2$, eller med Liungmans beteckning V. 19, har jag alltså aldrig påstått att den var av keltiskt ursprung eller hade något samband med de keltiska varianterna, och det är alltså ej heller Liungman som först upptäckt sammanhanget mellan V.19 och L'Héritiers saga, vilket han tycks vilja påskina.

Beträffande Isl.$_1$, eller med Liungmans beteckning V. 18, bevisar Liungmans karta inte alls, att den härstammar från Danmark. Liungman har visserligen på sin karta dragit ett ballongsnöre från Jylland till V. 18 på Island och med en pil visat, att han *anser* den ha kommit från Danmark. Kartan som sådan och det av Liungman uppdragna ballongsnöret är emellertid i och för sig icke något bevis och *kan* icke vara det! För att den pil, som betecknar vandringsriktning, skall kunna godtagas, måste först i texten ha getts ett bevis för att de båda varianterna äro så nära släkt att de måste anses stå i ett alldeles särskilt nära förhållande till varandra, samt att detta icke kan förklaras på annat sätt än att den isländska varianten måste härstamma från Jylland. Men något sådant bevis har Liungman icke lämnat.

Det är emellertid just *den* isländska varianten som mitt yttrande gällde: "Det keltiska inflytandet tyckes ha sträckt sig även till Island och Färöarna" (s. 68). Jag stöder detta mitt förmodande på vad jag i föregående mening på samma sida yttrat: "De keltiska varianterna utmärker sig nästan samtliga genom att trollet är kvinnligt, vilket väl beror på att man just tänkt sig fairy'erna spinnande och därför närmast till hands för sagan." Även i Isl.$_1$

och Fär.$_1$, eller efter Liungmans beteckning V. 18 och V. 20, är nämligen trollet kvinnligt. Samtidigt tillägger jag emellertid med hänsyn till att man här i Norden har sägner om trollkvinnor som låna redskap av en bondkvinna eller spinna åt henne, sägner som kunde tänkas utöva inflytande på Titeliture-sagan: "Omöjligt är dock ej att detta drag kan vara nordiskt."

Denna min förmodan om samband mellan den isländska och de keltiska varianterna har alltså av mig framställts så försiktigt, att det näppeligen kan karakteriseras som ett påstående, fastän jag vid författandet av min avhandling ej kände de av Liungman påpekade jylländska varianterna i E. Tang Kristensens Danske Sagn I 259 och 261, där det också är en trollkvinna som spinner. Dessa danska varianter kunna dock icke göra om intet sannolikheten av keltiskt inflytande på Island i detta fall. Frånsett att Island faktiskt har fått en del av sin befolkning från skotskt och iriskt område och överhuvudtaget har mycket starkt keltiskt färgad tradition, så är det i detta fall icke blott det kvinnliga trollet som är det avgörande. Man skulle mycket väl kunna tänka sig, att man på olika håll oberoende av varandra byter ut det manliga trollet mot ett kvinnligt, helt enkelt emedan spånad mera hör samman med kvinnor än med män. Då utbytet har skett i en geografiskt och kulturellt sammanhängande grupp såsom i flertalet keltiska varianter, så blir dock sannolikheten för att de tillsamman utgöra en naturlig grupp med inbördes sammanhang desto större, och då de isländsk-färöiska varianterna geografiskt-etnografiskt ligga dem nära, blir redan därav sannolikheten för ett inre samband dem emellan ej obetydligt.

Härtill kommer emellertid ytterligare den viktiga omständigheten att namnet på den spinnande trollkvinnan i den isländska såväl som i den färöiska varianten (Titil Táta) visar tydlig släktskap med motsvarande namn i de keltiska varianterna. Trollkvinnans namn i den isländska varianten är Gilitrutt, och dess senare namnled "trutt" är så tydligt besläktad med de keltiska varianternas senare led *trot* (2 var.), *throt, Trøtyn Tratyn, tot* (2 var.), *døt,* att det ej kan vara fråga om en blott tillfällig likhet. Överensstämmelsen i fråga om trollets namn mellan de keltiska och de isländsk-färöiska varianterna tvingar ovillkorligen till slutsatsen, att de keltiska formerna påverkat de isländsk-färöiska.

I den av Liungman anförda jylländska varianten har trollkvinnan namnet Gundeli, vilket är av en *helt annan typ* än det isländska och de keltiska namnen. I och för sig skulle det ej vara orimligt att en jylländsk sägen kunde överföras till Island, så nära förbindelse som Island haft med Danmark, men om så skett, måste namnet i alla fall ha blivit ändrat på Island under inflytande av de keltiska varianterna, och det finns ingenting, som tvingar till en härledning från Danmark. Däremot ligger det närmare till hands att antaga, att den jylländska varianten kommit in från keltiskt område, så starkt som den

avviker från de övriga danska varianterna. Namnutbytet sker lätt vid överflyttning från ett språkområde till ett annat. Det betyder inte att samband saknas om Gilitrutt bytts ut mot Gundeli, men slutstavelsen "trutt" är ett säkert bevis på sammanhang med de övriga varianter vilkas namn slutat så.

Liungman säger s. 102: "Den gotländska varianten står som bokstavsbeteckningarna å kartan visa, icke de danska, som von Sydow påstår, utan avgjort de fastlandssvenska varianterna närmast." Ja det gör de mycket riktigt, men jag har icke påstått att den står de danska varianterna närmast! Vad jag har sagt är något helt annat (Två spinnsagor, s. 67): "Härvid bör även märkas *en viss närmare släktskap* mellan den gotländska varianten och den fynska, *så till vida som flickan i båda talar för sig själv och skryter med sin förmåga.*" Jag har sålunda blott påpekat den närmare överensstämmelsen *på den enda punkten,* vilket icke innebär att hela den gotländska sagan står närmast den danska.

Motivet att flickan själv skryter med sin skicklighet finns ej i andra svenska varianter men har här i den gotländska varianten av Titeliture-sagan och i en gotländsk variant av sagan om spinngummorna fått ersätta det i övrig svensk tradition använda motivet, att modern om sin lata dotter påstår, att hon kan spinna guld av halm. Ändringen kan naturligtvis ha gjorts utan påverkan från annat håll, och hade man blott haft denna saga att rätta sig efter, hade det knappt varit lönt att fråga efter främmande inflytande.

Studera emellertid Gotlands *hela* sagoförråd och jämför det dels med hela det fastlandssvenska, dels med hela det danska sagoförrådet! Ett så lagt sagostudium är viktigt och ger sådana inblickar i sagornas liv som monografiska studier ensamma ej förmå giva. Då upptäcker man i en hel rad olika sagor särskild överensstämmelse mellan danskt och gotländskt sagostoff gentemot det fastlandssvenska. Detta kan näppeligen vara något tillfälligt utan måste bero på särskilda förbindelser mellan Gotland och Danmark. Detta styrker rimligheten av att likheten mellan den fynska och den gotländska beror på danskt inflytande. Detta bestyrkes i viss mån ytterligare av att en sydnorsk variant av sagan om spinngummorna, som sannolikt kommit till Norge från Danmark, låter flickan komma med sitt skryt på samma sätt som i den gotländska Titeliture-varianten *medan hon vallar får.* Samma inledning med att hon vallar får träffas också i en Titeliture-variant från Västbo, alltså från en trakt, som sedan gammalt har haft starka förbindelser med Halland som ju varit danskt område.

Även den av Liungman omnämnda lettiska varianten, som i detta hänseende överensstämmer med den gotländska, har med stor sannolikhet fått draget från Gotland, vars sagoförråd också i sin helhet visar många egendomliga överensstämmelser med Estlands och Lettlands, och detta beror ej på en

tillfällighet, ty det har varit vanligt att man på Gotland fått tjänstefolk från de baltiska staterna. Även Hansan och dess förbindelser med Danmark, Gotland och Balticum skulle här kunna tänkas ha förmedlat överensstämmelserna. Däremot är Harz-varianten så isolerad från de här nämnda varianterna, att den ingenting bevisar i någon riktning. Att min slutsats om samband mellan Danmark och Gotland ej är absolut bindande, då materialet är så ringa, är klart, men sedd i belysningen av sagoförrådet som helhet är den rimlig nog.

Att Liungman ej kunnat inse detta, beror tydligen dels på mycket bristande beläsenhet, dels på att han ej kunnat tänka sig att en variant kan ändras på annat vis än genom en inre självständig utveckling. Han har ej beaktat möjligheten av det inom sagotradition vanliga förhållandet, att en berättare ändrar på en viss punkt i sin saga i överensstämmelse med vad han hört en annan berättare komma med i sin variant. Just detta är emellertid vanligt, fast det ej passar samman med ballongknippemetoden.

Då Liungman (s. 103) säger: "Ursprungsformen för sagan synes därför stå i nära överensstämmelse med den från trakterna av mellersta Rhen stammande Grimmska versionen", utgår han från samma felaktiga uppfattning som jag själv hade, när jag skrev min avhandling, nämligen att det hör till ursprungsformen att flickan spinner guld. Dessutom måste han själv medgiva, att just den varianten innehåller några ganska tvivelaktiga drag.

I och med att sägnen här erkännes vara ursprunget till sagan, måste guldspinningen vara en av de senast gjorda tillsatserna till sägenstommen. Guldspinningen förenar den svenska sagan med en del spridda tyska varianter. Var det draget uppstått är emellertid svårt att säga. Det har av någon berättare lagts till för att göra det hela intressantare, men det finns ej i de engelska och franska sagovarianterna. Om det först lagts till den svenska formen tillika med vantarna som talisman, och detta kommit över i tyska former genom att vantarna bytts ut mot en trollstav eller magisk ring, eller om utvecklingen gått den motsatta vägen, är ovisst. De motiven höra under alla förhållanden till de *yngsta* tilläggen, som lätt passeras över från en variant till en annan.

Då Liungman (s. 103—104) resonerar om sagans ålder, nämner han omsorgsfullt nog att fyra varianter — av mer än 90! — låta flickan skriva upp trollets namn för att bättre minnas det. Att detta är ett ungt och rent tillfälligt drag är uppenbart och hade näppeligen behövt tagas i betraktande såsom säkerligen icke tillhörande sagans ursprungliga form, vilket Liungman tycks erkänna, fastän han ej vill säga det rent ut. Hans ord falla: "Ett villkor för att en dylik omständighet skall ha någon betydelse för bedömandet av sagan i sin helhet är emellertid att draget i de olika varianterna är fotat på inbördes traditionssammanhang."

En annan sak lägger Liungman mera vikt vid. Han påpekar, att ett dussin

varianter (av 90!) omtala eller tydligt förutsätta spinning med tramprock, och han drager därav den slutsatsen, att detta måste tillhöra sagans ursprungliga form och att sagan följaktligen måste ha uppstått först i nyare tid. Detta är emellertid ett oerhört naivt resonemang. Liungman inser sålunda ej, att de allra flesta berättare mer eller mindre konsekvent anpassa sin berättelse till på deras egen tid rådande förhållanden. Odensjägaren omtalas av folket såsom beväpnad med eldgevär, och man tycker sig höra knallen av hans bössa. Detta bevisar ingenting alls om Odensjägartraditionens ålder, ty i och med att jägares vanliga jaktvapen är eldgevär, tänkes självfallet även Odensjägaren vara utrustad med sådant. Eldgevär har likaså kommit in i en del urgamla sagor, som med säkerhet kunna föras ett par årtusenden tillbaka i tiden.

Det är på samma sätt med spinningen. I och med att trampspinnrocken har blivit allmän och så gott som helt undanträngt sländan, förutsätta berättare och åhörare, att flickan i sagan använder tramprock. Men detta bevisar inte det minsta beträffande sagans ursprungliga innehåll i det hänseendet.

Liungman försöker även på annat sätt borteliminera sländan. Han säger: "Vid spinning med slända spanns dock lika ofta eller kanska oftare *gående* än sittande." Uttalandet är underligt verklighetsfrämmande. Att man *kan* spinna på slända gående, är visserligen sant, och fäbodjäntor kunde därför ha spinning som handarbete, medan de vallade kreaturen. Detta möjliggjordes med att de kunde fästa käppen med linfästet i bältet eller på annat sätt, så att de ej behövde avbryta arbetet om de behövde flytta sig från en plats till en annan. Men detta var ej bekvämt, och man satt hellre medan man spann. Därvid kunde linfästekäppen anbringas i en hållare på väggen eller i ett hål på bänken där man satt. En vanlig metod var att sätta linfästet på ett vinkelböjt skaft. Man skulle sitta på det ena vinkelbenet, medan det andra med linfästet i toppen stod upprätt och stadigt bredvid spinnerskan. Man kan sålunda vara övertygad om att man även på sländornas tid helst och oftast spann sittande.

En sak som direkt torde tyda på spinning med slända i Titelituresagan är det i våra svenska varianter förekommande motivet, att flickan sättes upp på taket att spinna. Detta står i god samklang med att spinningen sker med slända, som man någorlunda lätt kan hantera sittande på ett sluttande tak. Att sätta upp en tramprock på taket och spinna med den där förefaller något väl orimligt, även om en nutida berättare skulle uppfatta och framställa saken så, då han i regel ej känner något annat slags spinndon.

I sagan om spinngummorna är det på samma sätt. Tramprocken sättes in av nutida berättare som ej äro vana vid annat, men många varianter förutsätta ovillkorligen slända och omnämna den uttryckligen. Det kan där ej finnas någon tvekan om att den är de tre spinnerskornas ursprungliga redskap. Liungman har ej kunnat ge något som helst bärande bevis för sitt

påstående om hithörande sagor: "De torde ha diktats i samband med det nya arbetssätt som uppstod genom uppfinningen av tramprocken" (s. 105). Att de äldsta uppteckningarna härröra från 1600-talet bevisar härvid ingenting alls, ty vad som upptecknats då och tidigare beror på rena tillfälligheter. Det finns inte minsta sannolikhet för att de sagor och andra historier som råkat komma in i medeltida skrifter motsvara hela medeltidens folkliga berättartradition, och det går därför här ej bättre an än eljest att göra slutsatser e silentio och inför en 1600-talsuppteckning dekretera, att den är nydiktad utan äldre tradition.

Liungman säger ytterligare beträffande sagans kronologi: "Då von Sydow vidare framhåller den långvariga fiendskapen mellan Danmark och Sverige som orsaken till den stora olikheten mellan de svenska och danska varianterna av sagan om Flickan, som skulle spinna guld, kan man fråga, varför icke en sådan olikhet också förefinnes mellan exempelvis de danska och svenska varianterna av den besläktade Finnsägnen" (s. 104). Härpå kan jag svara, att en sägen sådan som Finnsägnen och en saga sådan som Titeliture ha helt olika livsbetingelser, vilket väl var och en torde inse. Att den långvariga fiendskapen mellan Sverige och Danmark i hög grad hjälpt till att åstadkomma den utpräglade skillnaden mellan de båda landens traditioner är emellertid påtagligt.

Om vi nu skulle ställa oss på den ståndpunkt som jag intog i avhandlingen 1909 och betrakta Sverige som ursprungsland, så skulle olikheten i alla fall kunna förklaras med detta förhållande. Liungman invänder: "Bero olikheterna på dylik fiendskap kunna varianterna näppeligen vara äldre än fiendskapen själv. Unionen mellan Sverige och Danmark kan väl knappast sägas ha spärrat gränsen." Nej, det är sant, men om gränsen sedan unionsupplösningen spärrades, skulle detta kunna förklara, att den förut gemensamma traditionen utvecklades så olika i de båda skilda rikena, i det svenska traditionsbärare blott träffade andra svenskar, de danska blott danskar.

I och med att jag anser sägnen vara det ursprungliga och sagan jämförelsevis sent införd västerifrån till Sverige, står det för mig klart, att den danska traditionen i detta fall fått sin särprägel dels genom att en annan form av traditionen kommit in väster- och söderifrån, dels också genom att Danmark varit isolerat gentemot Sverige.

Liungman anför vidare: "I varje fall gick denna gräns först efter 1658 utmed Öresund såsom är fallet med typgränsen mellan vår sagas varianter." Häremot vill jag svara, att traditionsgränsen mellan Danmark och Sverige går ej längs Öresund utan ungefär där den gamla riksgränsen gick, och detta gäller även Titelituresagan, i det den skånska varianten tämligen säkert härstammar från skillingtryck, såsom jag redan i min avhandling 1909 antydde, och alltså i detta fall ej bör tagas med i räkningen.

Liungman yttrar (s. 105) om min avhandling: "Hans resultat mottogs också utan större entusiasm av de båda stora sagoforskarna Bolte och Polivka." Nej, varför skulle de också bli entusiastiska? Liungman vill med detta yttrande ingiva läsarna den föreställningen, att dessa båda sagoforskare intagit en avvisande eller ringaktande hållning mot min avhandling. Det kanske de också ha gjort, men det ställe som Liungman citerar (Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I, s. 498) har ingenting med vare sig entusiasm eller ringaktning att göra och det är författat av blott den ene av bokens utgivare, nämligen Bolte. Efter att med korta, knappa, klara ord "utan entusiasm" ha redogjort för Clodds och Polivkas behandling av Titelituresagan, omnämner han också mitt arbete med orden: "Noch bestimmter bezeichnet C. W. v. Sydow die schwedische Fassung als die ursprüngliche, in der das Mädchen vom Zwerge Handschuhe erhält, mit denen sie Stroh zu Gold spinnen kann, und deutet seinen Namen Titelilure als den Drosselruf."

Liungman yttrar som ett slags sammanfattning av sin granskning (s. 105): "Av ovanstående framgår, att inför den här skärpta metoden de av von Sydow uppnådda resultaten, varken med hänsyn till vandringsvägar, ursprungsort, ursprungsform eller ursprungstid bestått provet." Ånej, resultaten av min avhandling av 1909 stå sig ej inför våra nuvarande kunskaper om sagan. Men det är ej på en enda punkt Liungmans "skärpta metod", som har visat detta. Ballongknippemetoden är såsom ovan visats, både som åskådliggörande karteringsmetod och som vetenskaplig undersökningsmetod, alldeles oduglig att visa någonting annat än sin upphovsmans oerfarenhet på folkminnesområdet och hans bristande kritik.

Zusammenfassung

Finnische Methode und moderne Märchenforschung

Die Darstellung behandelt eine Untersuchung von W. Liungman in Rig 1941 (S. 99—106). Liungman hat den Einsatz der finnischen Schule auf dem Gebiete der Märchenforschung nicht richtig beurteilt. Ihre grösste Bedeutung liegt in der genauen historisch-geographischen Methode bei monographischer Untersuchung. Sie hat dadurch endgültig die Unhaltbarkeit des Postulats der älteren Märchenforschung, dass alle Märchen indischen Ursprungs seien, nachgewiesen. Ausserdem ist Aarnes Katalogisierungssystem für Märchentypen von grundlegender Bedeutung gewesen, weil es die Mög-

lichkeit für eine bessere Übersicht über das ganze Märchengebiet geschaffen hat. Wenn Liungman sagt, dass der Verfasser mit der finnischen Schule gebrochen und das Kind mit dem Bade ausgeschüttet habe, so ist dies ein lächerlicher Irrtum. Liungman hat die Kritik gegenüber den falschen Arbeitshypothesen missverstanden, die die Schule bei Beginn ihrer Arbeit anwenden musste, bevor die Erfahrung einen sicheren Einblick in das Leben der Märchen hat vermitteln können. So sind die Märchen nicht Eigentum des ganzen Volkes, wie Krohn und Aarne annahmen, sondern nur einer sehr geringen Anzahl aktiver Traditionsträger. Die Verbreitung kann daher nicht, wie man damals glaubte, regelmässig und rasch nach allen Seiten hin, wie die Ringe auf einer Wasserfläche, und ungehindert durch Volksgrenzen erfolgen. Sie ist vielmehr ganz abhängig von den wenigen aktiven Traditionsträgern und geht ganz unregelmässig vor sich, weil ein Erzähler nur sehr selten Gelegenheit hat, seine Überlieferung jemandem zu vermitteln, der sie weitergeben kann. Wir können jetzt deutlich Grenzen für die Verbreitung feststellen, wobei nicht zuletzt die politischen Grenzen von grosser Bedeutung sind. Denn die Menschen siedeln verhältnismässig selten über eine solche Grenze; wo dies aber geschieht, da handelt es sich gewöhnlich um junge Menschen mit verhältnismässig unbedeutendem Traditionsgehalt. Die Märchen werden ganz und gar nicht, wie Liungman angenommen hat, durch Fahrende verbreitet.

Die vom Verfasser aufgezeigten Tatsachen, die die alten Arbeitshypothesen umgestossen haben, bedeuten keinen Streit gegen die historisch-geographische Methode, und die finnische Schule hat deshalb auch nicht gegen die neuen Gesichtspunkte Stellung genommen. Eine derartige Kritik an ihren eigenen älteren Arbeitshypothesen muss jede Forscherschule üben.

Eine andere, vom Verfasser früher beanstandete Sache ist die, dass ein lediglich monographisches Märchenstudium nicht zum Ziele führt. Monographien müssen bisweilen für die Lösung gewisser bestimmter, auf anderem Wege unlösbarer wissenschaftlicher Probleme verwandt werden, während eine monographische Behandlung von aufs Geratewohl ausgewählten Märchen von keinem nennenswerten Nutzen für die Wissenschaft ist. Die Forschung muss in der Hauptsache andere Wege einschlagen, um Kenntnis von Leben und Gesetzen des Märchens zu erhalten.

Die Methode, mittels welcher Liungman die finnische verbessern will, bedeutet indessen keine Verbesserung, da sie auf falschen Voraussetzungen aufbaut und rein subjektiv ist. Die Kartierung von Traditionsmaterial ist insoweit von Interesse, als sie ein einigermassen anschauliches Bild von der geographischen Ausbreitung der Tradition geben kann. Das Neue an Liungmans Methode ist dies, dass er in einen Kreis auf dem Platz auf der Karte, wo eine Aufzeichnung des Märchens gemacht ist, eine algebraische Buchstabenbezeichnung nach einem besonderen, den Motivinhalt der Variante

angebenden Schlüssel setzt. Dieses vermag jedoch in keiner Weise Züge, Begriffe und Gedankengänge zu "konkretisieren", sondern erfordert viel grössere Mühe vom Leser, als er sie in der Regel lohnend findet. Eine Konkretisierung würde weit besser durch Spezialkarten oder Tabellen erreicht werden.

Die verschiedenen Kreise verbindet Liungman mit Linien, die die Wanderungswege andeuten sollen. Das ganze sieht aus wie verschiedene Ballonbündel, die mit Schnüren verbunden sind. Wanderungswege *können* ganz einfach nicht anders als möglicherweise in reinen Sonderfällen aufgezeigt werden, weil die Verbreitung stets äusserst unregelmässig erfolgt. Eine und dieselbe Variante kann ihren Inhalt von mehreren verschiedenen Seiten her erhalten haben, indem ein Traditionsträger, der einem anderen mit gleichem Märchen begegnet, gern seine eigene Version in Übereinstimmung mit der des anderen abändert. Die Liungmanschen Ballonschnüre sind auch ganz willkürlich aufgezeichnet, und als Ausgangspunkt nimmt er rein willkürlich eine schlechte und späte Variante aus der Rheingegend.

Liungman will das Psychologisieren vermeiden, sieht aber nicht ein, dass psychologisch geprägtes Material von psychologischen Gesichtspunkten aus studiert werden muss. Dies ist ein Prinzip, von dem die finnische Schule unmöglich abgehen kann. Die ganze Ballonbündelmethode ist mithin rein subjektiv und mechanisch und deshalb ohne wissenschaftlichen Wert, auf welche Art von Überlieferungen sie auch angewandt wird.

Wenn Liungman als Probe für die Verwendbarkeit seiner Ballonbündelmethode die vor einem Menschenalter verfasste Jugendarbeit des Verfassers "Två spinnsagor" (Zwei Spinnmärchen) (1909) zur Kritik aufnimmt, so ist es ihm damit völlig misslungen, da er nicht einzusehen vermocht hat, worin sich der Verfasser geirrt und worin er Recht gehabt hat. Die damaligen Irrtümer beruhten auf dem damaligen Standpunkt der Wissenschaft. Seitdem man eine andere Ansicht z. Bsp. hinsichtlich des Verhältnisses von Märchen und Sage gewonnen hat, ist es klar, dass die vollständigste Märchenform, wie sie in Schweden angetroffen wird, nicht die ursprüngliche Form sein kann, sondern die einfache Sage. Da muss die Überlieferung westlichen Ursprungs sein, und man kann wegen der Namensformen mit Sicherheit sagen, dass das schwedische Märchen von den Britischen Inseln eingeführt ist. Dies sind Gesichtspunkte, die Liungman nicht entdeckt hat, da er sich nur mit seinen Ballonschnüren beschäftigt hat.

Wenn Liungman erklärt, dass die beiden Märchen nach Übergang von der Spindel zum Tretrad entstanden sind, so ist dies ein rein subjektives Postulat ohne die geringste tatsächliche Grundlage. Er hat das ziemlich Selbstverständliche nicht eingesehen, dass neuere Geräte in Märchen und Sagendichtung eingesetzt werden, je nachdem sie im lebendigen Leben ältere Geräte

ersetzen. Die Sagen von Odens Jagd lassen Oden mit Feuergewehr auftreten, weil alle Jäger jetzt selbstverständlich Feuergewehre anwenden, aber das beweist nicht, dass die Sagen über Oden nach oder wegen Erfindung des neuen Feuergewehres gedichtet worden sind. In gleicher Weise denken Erzähler und Zuhörer an das Tretspinnrad, seitdem dieses das gewöhnlichste Gerät geworden ist, selbst da wo das Mädchen auf ein abschüssiges Dach gesetzt wird, wo es gar nicht hinpasst. Aber das beweist nicht, dass die Sage oder das Märchen nach oder wegen Einführung des Tretrades aufgekommen ist. Dagegen spricht u. a. die ausdrückliche Erwähnung der Spindel in älteren Varianten der Spinnmärchen dafür, dass das Märchen älter als das Tretrad ist.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Ett lapskt centralmuseum

Av *Ernst Manker*

Redan i 1600- och 1700-talens raritetskabinett voro lapponica eftersökta. Främmande sändebud och furstar, som reste i de nordiska länderna, ville gärna ha lapska "curieusiteter" med sig hem. På så sätt spreds ganska tidigt lapska föremål ut över världen, där de från de privata samlarna i allmänhet så småningom hittade vägen till museerna. Senare har man även på utländskt håll företagit en mer metodisk insamling av lapsk etnografi, varför man också i de större etnografiska museerna ute på kontinenten kan finna lapparna tämligen väl representerade.

Här i Sverige var det framför allt Magnus Gabriel de la Gardie, Johannes Schefferus och Olaus Rudbeck, som under det tidigare skedet uppmärksammade de lapska föremålens etnografiska värde. Men från rent museal synpunkt var det först Artur Hazelius, som tog hand om dem. I hans "Skandinavisk-etnografiska samling", exponerad från 1873, utgjorde lapparna ett både pittoreskt och uppskattat inslag. Hans entusiastiske medarbetare jägmästaren Hugo Samzelius drömde på sin tid om ett lapskt centralmuseum i Luleå men kom i stället att ägna sina krafter åt Hazelius' skapelse Nordiska museet. I lappdräkt, som han fann både praktisk och psykologiskt betydelsefull, drog han på 1890-talet genom de nordligaste lappmarkerna och sammanbragte den numerärt största lappsamling som Nordiska museet hittills kunnat inregistrera, cirka 1.200 nummer. Bland andra äldre samlare för museet får man också tacksamt ihågkomma professor Gustaf von Düben, statsgeologen Fredr. Svenonius, jägmästaren H. Nordlund och ingenjör Axel Orstadius.

Ett lapskt centralmuseum eller en avdelning med egen tjänsteman blev det dock inte av allt detta. Ett stycke in på det nya seklet gavs det ett sällsynt tillfälle, då en så lämplig kraft som sedermera antikvarien Gustaf Hallström några år särskilt ägnade sig åt lapparna. Detta tillfälle togs emellertid inte tillvara; högreståndS- och svensk allmogekultur absorberade museets både tillgångar och intressen. Dock glömdes de lapska samlingarna inte alldeles; vid sidan om sina andra uppgifter tog intendenten Edvard Hammarstedt hand om dem på ett både sympatiskt och fruktbärande sätt och monterade

upp dem på ett för sin tid förstklassigt vis. Men sedan blev det en lång tid ganska tyst. Den lapska etnografien och museiverksamheten tycktes slumra in i en törnrosasömn. Undertecknad och flera andra — Ossian Elgström, Ernst Klein, Edvin Brännström m. fl. — strövade på eget bevåg och ofta på egen bekostnad genom lappmarkerna, dock lyckligt nog stimulerade av professor K. B. Wiklund, som från uppsalahåll på ett lysande sätt höll det vetenskapliga intresset för lapparna uppe.

Så kom 1934 en väckande signal från Jämtland. Det var Torsten Boberg, som i ett pressuttalande kraftigt hävdade nödvändigheten av ett skyndsamt ordnande av museiverksamheten och kulturminnesvården på det lapska området. Från både sin provins och nordligare lappmarker anförde han drastiska exempel på den lapska kulturens upplösning och privata uppköpares härjningar bland det ursprungliga som ännu fanns. Ett flertal andra röster — Sigurd Erixon, Gustaf Hallström, Axel Calleberg, Torkel Tomasson och Björn Collinder — gjorde sig också hörda, en allmän opinion väcktes inom skilda kulturella kretsar, och denna aktion ledde slutligen 1939, tack vare en kraftfull insats av Nordiska museets styresman, professor Andreas Lindblom, till ett statsanslag för inrättandet av en intendentur för Nordiska museets lapska avdelning. Denna avdelning skulle organiseras som ett centralmuseum för den lapska kulturen och därvid fungera som en central för den etnografiska forskningen bland lapparna. Vidare skulle det åligga föreståndaren att bistå de provinsmuseer som ägde lapska samlingar.

I själva termen etnografiskt museum ligger uppgiften att med de bevarade kulturalstren belysa ett folks kultur. Detta huvudsyfte omfattar självfallet en mångfald arbetsuppgifter. Somliga kunna i någorlunda strikt bemärkelse hänföras till materiell kultur och andra i samma utsträckning till andlig kultur. Men en bestämd gräns mellan materiell och andlig kultur kan omöjligen dragas.

Människan lever icke av bröd allenast. Och lika litet som en mänsklig kultur består av de döda ting som samlas i ett museum, lika litet äro dessa föremål av enbart materiell art. Mångt och mycket är övervägande andligt material, som inom lappkulturen "trolltrumman" och seitarna, men även det enklaste bruksföremål har sin andliga sida, är ett dokument för livsföringen i dess helhet, för uppfinningsförmåga eller anpassning, smak, skicklighet, tradition etc. Den som från museet ligger ute för att anteckna eller samla dessa föremål får då inte blott nöja sig med att mäta och beskriva dem, utan han måste — det är inte bara hans rätt utan hans självklara skyldighet — så långt det är honom möjligt uppteckna allt som kan vara ägnat att belysa varje föremåls bruk och betydelse i folkets liv. Först då får ett i och för sig dött ting det liv, som gör det till ett levande kulturdokument och berättigar det att uppmonteras i ett museum.

Museets mest brådskande arbetsuppgifter hänföra sig till fältverksamheten. Med denna åsyftas dels en allmän etnografisk inventering i samtliga våra lappmarker, med komplettering av museets föremålsbestånd, dels ock en mer omfattande kulturminnesvård rörande de äldre eller yngre lapska kulturminnen, som böra bevaras på platsen. Inventeringen, som varit i gång sedan några år, omfattar bl. a. de fasta lapska fornlämningarna, såsom gamla visten, kultplatser, gravplatser, s. k. stalotomter, grottboningar och fångstgropar m. m., vilka inprickas på kartan medan ännu de äldre i lappbyarna kunna peka ut dem, och vidare byggnadstyper och konstruktioner, bohag och redskap, dräkttyper o. a. samt den lapska livsföringen överhuvud med dess näringsfång, framför allt renskötseln med betesmarker, vandringsleder etc., och även seder och bruk i den mån de sammanhänga med föremålssamlingarna. En närmare redogörelse för hur denna inventering utföres kan här knappast vara påkallad. Som värdefulla medarbetare räknar emellertid museet bl. a. en lapsk ombudskår med representanter för de olika lappbyarna.

Med en numerär på cirka 5.500 torde avdelningen ha den största lapska föremålssamlingen i världen. Till detta resultat ha hittills omkring 260 personer medverkat. Men dubbletterna äro många och luckorna i det eftersträvade kompletta föremålsbeståndet alltjämt både många och stora. Målet för samlaren och museimannen, att kunna inregistrera varje föremålsart med alla dess lokala varianter, är tämligen avlägset. Med den gamla lappkulturens allmänt omvittnade upplösning är det sålunda nu hög tid både för inventeringsarbetet och för den hjälp som intresserade kunna vilja lämna.

För publiceringsverksamheten har lapska avdelningen startat sin egen bokserie, "Acta lapponica", avsedd för större verk rörande den lapska kulturen. Som nummer 1 kom avdelningsföreståndarens monografi över lapptrummorna, som nummer 2 den lapske konstnären Nils Nilsson Skums bildverk "Same sita — lappbyn", med originaltexten normaliserad och översatt till svenska av den lapske språkforskaren Israel Ruong, och som nummer 3 Karl Tiréns nyligen utgivna livsverk om den lapska folkmusiken, jojkningen, vid vars tillkomst professor Björn Collinder biträtt som språklig medarbetare. En rad andra arbeten äro planerade för denna serie.

Planen för monteringen av en ny lapsk skådesamling finns på grund av tidsläget tills vidare endast på papperet. Den avser att ge en i möjligaste mån livfull och verklighetstrogen bild av den lapska kulturen, i överensstämmelse med insamlingsarbetet belysande både dess materiella och andliga sidor. Då denna kultur nått sin största och mest särpräglade utveckling inom våra landamären, bör det vara en hederssak för svensk kulturminnesvård och etnografisk forskning att bereda den en värdig plats vid sidan om vår egen folkkultur.

Om hamp- och linningskrus

Av *Emelie von Walterstorff*

I förra årgången av Rig har fröken Ella Odstedt publicerat en intressant artikel om namn på dalska textilier, särskilt spetsar. När förf. emellertid förnekar att "hampkrus" använts om lös rosengång annat än som beteckning för solvningsmönstret, ber jag få säga ett par ord, då jag har andra erfarenheter. Alldeles som man visade förf. en hampsärk och förklarade den vävd i hampkrus, har man för mig uppvisat ett täcke i lös rosengång och kallat det hampkrus, vilket vidhölls då närmare förfrågningar gjordes. Även i annat sammanhang har jag hört sådana täcken med varierande mönster kallas hampkrus. Att vi kommit till ett om också lindrigt olika resultat är ej att undra på, då man besinnar den ständigt pågående glidningen inom textilnamnens område, varvid ett par decennier och modet för dagen, som också förf. hänvisar till, kan inverka. Någon större utbredning har namnet nog ej fått, och det var delvis därför jag föredrog det framför linningskrus då jag försökte starta ett allmänt namn på lös rosengång, vilket senare namn jag fann oegentligt (se min uppsats Hampkrus och linningskrus i Fataburen 1927). Linningskrus var så speciellt dalskt. Som jag ser saken har betydelseskridningen vid linningskrus varit ännu större än vid hampkrus, i senare fallet från varierad kypert till lös rosengång, i det förra från varierad kypert som ornering på entränningsväv till lös rosengång. Ett annat exempel på samma skridning har Ellen Widén framdragit (i uppsatsen "Jämtlands och Härjedalens gamla textila allmogekonst" i Festskrift till Eric Festin 1928), nämligen "husväv" eller "storhusväv" som namn både på gåsögon och lös rosengång, varvid man ej behöver tveka om vilket som är äldst. Uppgiften att man satte upp en väv för att väva linningar förefaller inom parentes sagt otänkbar, linningsväv måste ha haft en annan betydelse. Elof Hellquist påminner om det engelska "lining", foder. Skulle linning ej kunnat vara namnet på den grova entränningsväv i linne, som jag påminner mig ha sett som foder i äldre högreståndsdräkter, särskilt sidenliv i rokoko. Ungefär liknande var ofta fodret i allmogens tröjor och sådan var väl den citerade "svartsärken av leningsvävnad" från Sollerö 1774. Verbet "lina" för "fodra (kläder) med lärft" har Rietz' ordbok från Kalmar län och citerar liknande uttryck från Halland, Skåne och Östergötland.

Stockholmsguldsmeden Erik Jöranssons silverstämpel

Av *Åke Ekman*

När Gustaf Upmark 1922 i Fataburen offentliggjorde sin intressanta uppsats om Stockholms guldsmedsämbetes "Borax-fass", omnämnde han där som en bland de säkrast identifierbara guldsmederna en Erik Jöransson, vars sköld med bomärke och initialer finnes ingraverad bland de sexton stockholmsguldsmedernas på ett av deras skråkärl, tillverkat under 1500-talets senare del och benämnt Borax-fass. Från ett kvitto i Nordiska museet känner man Erik Jöranssons sigill, även det med bomärke och initialer, men något föremål stämplat med hans silverstämpel har tydligen Upmark aldrig sett, ty i så fall skulle han säkerligen ha avbildat denna tillsammans med skölden och sigillet i sitt verk om guld- och silversmeder i Sverige 1520—1850 (Sthlm 1925).

Huru många gånger har jag icke stannat vid Borax-fassets åldriga bomärken i Upmarks silverbok, men aldrig ens vågat drömma om att någonsin bli ägare till ett föremål, som till mästare haft någon av dessa tidiga silversmeder. Men en dag i april 1942 kom i min ägo en sked, som vid närmare undersökning visade sig vara stämplad med ett tecken, identiskt med det bomärke, som finns på Erik Jöranssons sköld tillsammans med hans initialer på Borax-fasset samt på hans sigill likaledes tillsammans med initia-

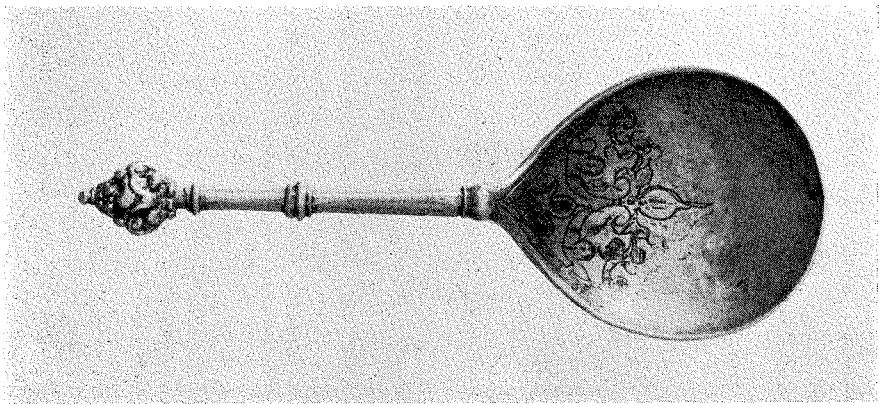

Fig. 1. Silversked från 1500-talets slut av guldsmeden Erik Jöransson i Stockholm.

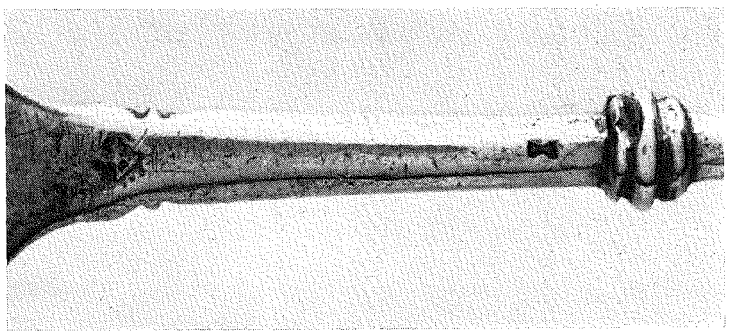

Fig. 2. Detalj av skeden på fig. 1, visande dels guldsmedens stämpel, dels en vaseliknande stämpel.

Fig. 3.
Erik Jöranssons stämpel på skeden.

Fig. 4.
Erik Jöranssons stämpel på Stockholms skräddareämbetes välkomma.

lerna. Någon tvekan om att detta skulle vara Erik Jöranssons silverstämpel kan väl knappast finnas, särskilt som vi i Upmarks silverbok ha två analoga fall, nämligen Hans Olofsson (s. 23) och Hans Böök (s. 33 f.).

Som framgår av bilden fig. 1 är skedens blad päronformat, graverat med ett förgyllt ornament i vasatidens stil. Skaftet är åttakantigt och krönt av en dubbelsidig och något tillplattad förgylld knopp. Då skeden inte har någon kronstämpel är den med största sannolikhet förfärdigad före 1596, och då Erik Jöransson enligt Upmark omnämnes första gången 1577 ha vi den ganska väl tidsbestämd.

Förutom Erik Jöranssons silverstämpel finnes även på skaftets baksida en kraftigt inslagen stämpel, som jag närmast skulle vilja likna vid en vase eller ett timglas. Skulle man våga antaga, att det kan vara ett ägaremärke för någon medlem av Vasasläkten? I samband med bestämmandet av Erik Jöranssons stämpel uppkom spörsmålet, huruvida ej den på s. 39 i Upmarks silverbok först nämnda av de båda okända mästarna från 1600-talets början skulle kunna identifieras som Erik Jöransson. Om man nämligen vänder boken ungefär ⅓ varv, så finner man, att det är samma stämpel som Erik Jöranssons. Denne är alltså mästare till Skräddareämbetets välkomma i Nordiska museet och till den år 1925 i byggmästare E. Anderssons ägo befintliga bägaren, vilka nämnas i Upmarks silverbok i samband med den okände mästaren från 1600-talets början.

En kunglig julgåva från år 1702

Av *Elisabeth Thorman*

I drottning Hedvig Eleonoras arkiv i Riksarkivet återfinnes nedanstående räkning från 1702; den gäller tillverkningen av tvenne dockor, möjligen avsedda som julklapp åt änkedrottningens sondotterson, den tvååriga hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, som uppfostrades i Sverige.

För Hennes Kongl. Maij:tz Rijksens Enkie Drottning aff egen Höge Person bestelt at förferdiga och kleda twenne dockor är upå hennes Kongl. Maij:tz begiäran tertill kiöpt och uthgiffwit eftter föllande persedlar Nembl.

Anno 1702 den 22 december		
1 a wit spitz	5	
1¾ a smahlare à 5 m	2	6
⅛ a. nettell duk		20
werjan och sabeln à 6 m.	3	
3½ a. blått blomerat atlass à 5 m.	17	16
3½ a. guhlt blomerat dito à 4 m.	14	
1½ quarter rött sammit à 16 m	6	
2 a. wit atlass à 5 D.	10	
3½ quarter blått klede à 15 D.	13	4
7½ dussin gull och silffer knappar à 7 m.	16	28
2 lodh Silke à 6 m.	3	
mästaren betahlt ansichte hender, sabell och werian, hammare	5	20
1¼ a. witt sidden tyg med gullblommor à 6 caroliner	14	2
2⅝ a. gohlt — — atlass à 6 D.	15	24
3/16 a. rött sieden bast	1	10
foder under westen	1	16
7 lodh gull galohn à 5½ D.	38.	16
5⅛ lodh sillffwer galonn och spitz medh frans à 4½ m.	23	2
en — — — och skinnet till mössan	2	8
Summa D.	193	12
för arbettet för hwardera 10 rd	120	
Summa D.	313	12

Fig. 1. Detalj ur planschverket Certamen Equestre, ritat av Ehrenstrahl. Tvenne deltagare i den polska kadriljen vid festspelen i anledning av Karl XI:s regeringstillträde den 18 december 1672. Båda bära typiska pälsmössor och ryttarhamrar.

> Elisabetha Benedicta Teppati
> noch förut war hanskar medh gull frantz bestehlt 2 D. 28 öre. Denna rekning är mig utaff Mademoiselle Anna Catharina Beefelt bethalt medh femtio 2 rd uti Caroliner hwilket her medh quiteras den 31 december 1702.
>
> Elisabetha Benedicta Teppati.

Överintendenten friherre Rudolf Cederström har haft godheten granska räkningen och har kommit till följande slutsatser: de båda dockor, som förfärdigades, ha tydligen föreställt en västeuropé och en österuropé, den senare en turk eller kanske snarare en polack. Stridshammaren är österuropeiska ryttares vapen, och dessutom tyda sabeln, pälsmössan och den rikliga besättningen av knappar på en polsk utrustning. Värjan däremot hänvisar till en militär utrustning av västeuropeisk art. Den samtida svenska uppfattningen av en polsk ryttares utrustning framgår av fig. 1.

I Stockholm bosatta utländska damer, tydligen kända för särdeles stor skicklighet i en sömnad av konstfärdig art, ha icke sällan tagits i anspråk för en eller annan krävande uppgift. Riksänkedrottningen får anledning att vid beställandet av de båda dockorna vända sig till en av dessa damer, fru Elisabetha Benedicta Teppati.

Det har tyvärr icke varit möjligt att från denna tid erhålla närmare uppgifter om fru Teppati, som utkvitterat beloppet. Det förefaller, av vad som senare om henne kommer i dagen, som om hennes make — en italienare? — skulle ha varit av god familj och innehaft någon mera ansedd ställning.

Först senare förekommer fru Teppati i vissa handlingar. För sin son, "Narviske Gouv:tz Secretaire" Carl Teppati, som nyligen återkommit ur rysk fångenskap, inlägger hon år 1722 en underdånig böneskrift, vari hon begär, att han må bliva "benådad" med ett vakant ordinarie assessorat vid Åbo Hovrätt (Riksarkivet, Biographica, T., n. 6, i Riksarkivet). Hennes anhållan beviljas. Efter några år, 1728, får hon åter anledning att föra sin sons talan; i en (odaterad) skrivelse anhåller hon om utbetalning av den hennes son tillkommande lönen från och med år 1699 "som alle andre gouvernementsbetiente bekommit, eller och sin löhn ifrån 1707, efter Hans Kongl. May:tz egen nådig befallning och hwilket alle andre fångar bekommit". Om familjen Teppati kan vidare meddelas, att Carl Teppati år 1702 ingick äktenskap med Sidonia Stiernstedt, dotter till landshövding Stiernstedt i Åbo, samt att deras båda döttrar, Johanna Elisabeth och Sara Charlotta, ingingo giften med finska adelsmän.[1]

[1] För arkivaliska uppgifter har jag att tacka förste arkivarierna Einar Wærn och Gunnar Bolin.

Almanackorna och det svenska ordförrådet

Av *Karl Gustav Ljunggren*

Det har sagts, att den viktigaste tilldragelsen i ett språks liv är när det övergår från att blott ha varit ett talat till att också bliva ett skrivet språk, ty då först skapas förutsättningarna för en fast språktradition, som bromsar upp, stöder och reglerar tungo-målets annars alldeles oberäkneliga utveckling genom ständigt nya släktled. Jag skulle vilja säga, att en om möjligt ännu viktigare händelse i språkets liv än skriftspråkets uppkomst är när gemene man lär sig läsa, när skriftspråket alltså blir allmän eller någorlunda allmän egendom, ty först då kan den fasta skrifttraditionen till fullo göra sitt inflytande gällande. Långt efter det man hade börjat att fästa det svenska språket i skrift, ja länge efter det att boktryckarkonsten hade skapat möjligheterna för att det skrivna ordet verkligen skulle kunna spridas i de vidaste kretsar, ha folkmålen i stor utsträckning fortsatt att följa sina egna talspråkliga lagar. Det är först efter den allmänna folkundervisningens genombrott med åtföljande utbredning och uppövning av läskonsten, som utjämningen och rikssspråkspåverkan på allvar sätter in. Det är i mycket större utsträckning än man tidigare föreställde sig så, att det skrivna och tryckta ordet är den norm, efter vilken det talade rättar sig.

I våra dagar är nog pressen, som på ett eller annat sätt hittar vägen till de flesta läskunniga i vårt land, den betydelsefullaste av de litterära språkskapande faktorerna. Nya ord och inte minst nya slagord kunna nu spridas oerhört fort och på förvånande kort tid erövra ett språkområde. En annan sak är, att erövringen ofta icke är bestående någon längre tid.

Men så har det inte varit så värst länge. Frågar man sig, vilka skriftalster det var, som något längre tillbaka i tiden hade störst möjligheter att i fråga om ordformer, ordval och fraseologi påverka språket, stannar man utan tvekan främst vid vår evangeliska läras grundpelare, vid bibeln, katekesen, psalm- och evangelieboken, böcker, som man i alla tidens skiften läste i en helt annan utsträckning än nu eller ur vilka man hörde andra läsa. Dessa

skrifters betydelse för vårt nusvenska skriftspråk och därmed också för det talade rikssprâket är sedan länge erkänd. Deras betydelse för språkets yttre dräkt (stavning o. d.) är i viktiga stycken utredd, och vi veta åtskilligt om i vilken grad de s. k. bevingade ordens härskaror ha rekryterats från dessa håll. Men mycket återstår ännu att klarlägga, innan man får en någorlunda fullständig bild av de religiösa grundskrifternas inflytande på vårt språk.

Men man kan fråga: finns det något icke-religiöst tryckalster, som på grund av sin spridning kan tänkas ha varit av liknande språklig betydelse? Svaret blir då: almanackan. En svensk bokkännare har sagt: "Folkboken framför alla andra är almanackan, den intar en plats för sig genom upplagornas storlek och mängd, och det har i ordspråkens visdomsförråd fastslagits, att den hör till de nödvändiga grundvalarna för den borgerliga sammanlevnaden." Men hur länge har då almanackan varit en folkbok? Det är svårt att besvara frågan exakt. Säkert är, att man på vissa håll länge har hållit fast vid kalendariska hjälpmedel av äldre typ, runstavar och andra evighetskalendrar, t. ex. på locken av tobaksdosor o. d. Men antalet kända almanackutgåvor under olika tider har uppenbarligen vissa upplysningar att ge oss. Vår almanackas anor gå tillbaka till Tyskland. Där började man redan i boktryckarkonstens allra första barndom att trycka kalendarier, vilka under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet alltmer utvecklade sig i riktning mot den typ, som vi känna från våra svenska almanackor från tiden fram till 1900. Länge brukade man också hos oss översatta, för svenska förhållanden mer eller mindre bearbetade almanackor. Det var först fram mot slutet av 1600-talet, som vi på denna punkt blevo fullt självförsörjande, men då hade de tyska almanackorna hunnit att i många avseenden sätta sin prägel på de svenska. På 1500-talet trycktes endast få almanackor hos oss, och ännu färre ha i något enstaka exemplar bevarats till vår tid. Den äldsta kända (men icke bevarade) är från 1540. Det är ganska betecknande, att den var det första tryck, som gick ut från den officin i Uppsala, som hade inrättats av Jurgen Richolf för tryckandet av Gustav Vasas bibel. Liksom på kontinenten är det almanackorna, som tillsammans med Guds ord äro föremål för de tidigare boktryckarnas omsorg. Vi veta emellertid, att föret för almanackorna var ganska trögt i portgången; ännu vid slutet av århundradet kunde Laurentius Paulinus Gothus, som då gav ut ett par almanackor, klaga över den uteblivna ekonomiska framgången. Men det är tämligen tydligt, att detta förhållande snart har ändrat sig, d. v. s. att almanackorna ha blivit spridda i allt vidare kretsar. Tecken på denna utveckling är dels, att utgivandet av almanackor så smått började få karaktären av privilegium, dels att allt flera slogo sig på att försvenska eller författa almanackor — under tiden 1601—1650 utkommo årligen i medeltal två, 1651—1700 sex och 1701—48 sju stycken olika almanackor (nya upplagor oräknade). Dessa siffror få nog

antagas visa, att almanackorna redan på 1600-talet gjorde skäl för benämningen folkböcker, och ett vältaligt vittnesbörd om deras spridning ha vi i den omständigheten, att när den unga Vetenskapsakademien 1747 fick sitt ännu bestående uteslutande privilegium på utgivandet av almanackor, detta redan från början blev den fasta grundvalen för det nya lärdomssamfundets ekonomi och därmed av avgörande betydelse för dess arbete.

Dessa fakta äro tillräckliga för att man skall ha anledning att undersöka, om icke almanackorna också i något avseende ha varit av betydelse för vårt språks utformande, även om man naturligtvis genast bör göra den reservationen, att man på grund av deras ringa omfång inte gärna kan vänta sig ett inflytande av samma omfattning som de religiösa skrifternas. Vi kunna just inte vänta att finna källan för många bevingade ord eller för vårt skriftsystem genomgripande nyheter i almanackorna. Men det är å andra sidan mycket tänkbart, att vi där kunna komma till klarhet beträffande enskilda ords eller ordformers historia. I våra dagar är ju almanackornas stomme mycket fattig på ord — om man bortser från dagarnas namn — och det lönar sig givetvis i ett fall som detta endast att undersöka det stående eller någorlunda stående språkgodset. De äldre av oss veta emellertid mycket väl, att almanackorna förr bjödo på åtskilligt mer än nu. Bl. a. förutsade man ända till 1869 väderleken — från att ha varit astrologiska gissningar hade detta inslag med tiden förändrats till anteckningar rörande vädret en måncykel eller 19 år tidigare — och följaktligen lämna almanackorna rika bidrag till svensk väderlekster minologi genom tiderna. Men åtskilligt annat hörde till det stående godset i inledningar eller bihang, t. ex. åtskilliga astronomiska, astrologiska och kronologiska uttryck, ibland tämligen direkt överflyttade från tyskan men ibland också utgörande intressanta svenska nybildningar eller lån från svenska folkmål. Där funnos svenska eller rättare sagt försvenskade månadsnamn, och i den praktika, som ännu på 1600-talet hör till och som var en föregångare till en senare tids uppsatser i allmännyttiga ämnen, står åtskilligt, som får räknas till almanackornas stående ordskatt o. s. v. Det är dessa mera konstanta inslag, som jag har sökt att granska med hänsyn till deras förhållande till vårt språks ordförråd i allmänhet.

Bäst åskådliggöres kanske mina undersökningars syfte och metod genom ett par exempel, som också visa hur jag kom att uppmärksamma almanackorna.

För några år sedan sysslade jag med de svenska orden *påsk* och *pingst*, ord, vilkas etymologi ju är fullt klar men vars utvecklingshistoria i svenskan var helt outredd, oaktat deras svenska former starkt avvika från de etymologiska utgångspunkterna och även från formerna i de närmaste frändespråken (jfr t. ex. dan. *paaske* och *pinse*). Det visade sig, att såväl *påsk* som *pingst* voro förvånande unga former i vårt rikisspråk och att de ursprungligare

formerna *påska* och *pingesdag* (eller vanligen i pl. *pingesdagar*), som ännu spåras på åtskilliga håll i våra folkmål, länge levde med starkt liv även i skriftspråket. I dessa fall voro de religiösa skrifterna uppenbarligen utan del i de nya formernas framträngande, ty det var just de som här längst höllo fast vid det gamla. Jag granskade emellertid också förhållandena i våra almanackor, och det visade sig då, att de modernare formerna där hade fått starkt fotfäste ganska lång tid innan de på allvar började sprida sig i vårt skriftspråk. Jag ansåg mig därför kunna slå fast, att just almanackorna utgjorde en av de kanaler, genom vilka våra nuvarande enstaviga former hade trängt fram i rikssspråket. Naturligtvis menar jag därmed inte, att *påsk* och *pingst* skulle vara skapelser av almanackan. Genom en dialektgeografisk undersökning kan man konstatera, att dessa former efter allt att döma ha utbildats inom det centralsvenska dialektområdet, där man saknade bindevokal i sammansättningar: det hette *jul* och *juldag* — icke *juladag* som i södra Sverige — och det ytterst vanliga *påskadag* måste ha känts som stötande mot dessa måls ordbildningsprinciper, fast *a* här hörde till stammen, varför man avlägsnade det och fick *påskdag* och *påsk* o. s. v.

Den iakttagelse, som jag tyckte mig göra beträffande almanackornas roll på denna punkt, kom mig att mera ingående granska almanackornas ordförråd i akt och mening att undersöka, om de också på andra punkter hade varit förmedlare av ordhistoriska nyheter. Materialet blev mera omfattande än jag från början hade föreställt mig. Jag kan därför inte här lägga fram mina undersökningar i sin helhet utan får nöja mig med att plocka fram vissa fall, som synts mig särskilt belysande eller intressanta. Jag vill gärna framhålla, att det inte hade varit möjligt att fullfölja dessa undersökningar, om jag inte hade haft tillgång till Svenska Akademiens ordboks (SAOB:s) mycket rika samlingar, som ha fått bestå huvuddelen av det nödvändiga språkliga jämförelse- och kontrollmaterialet.

De ord, som undersökningen berör, tillhöra ganska snävt begränsade sakkategorier. Det blir framför allt fråga om ord, som på något sätt hänga samman med tideräkningen, astrologiska och astronomiska, kronologiska och kalendariska termer samt sådana som syfta på väder och vind. Vi kunna för korthetens skull kalla dessa huvudgrupper för kalenderord och väderleksord. Jag nämner först något om kalenderord av olika kategorier.

Det fanns ju kalendarier för kyrkligt bruk långt innan man hade några almanackor, och det är därför naturligt, att åtskilliga kalenderord gå tillbaka till fornsvensk tid. Så är t. ex. fallet med *skottår,* vilket liksom ty. *schaltjahr* är en inhemsk efterbildning efter lat. *annus intercalaris,* och med *söndagsbokstav, gyllental* m. fl. Men i andra fall komma almanackorna med nyheter. För oss äro orden och begreppen *minut* och *sekund* väl bekanta sedan barndomen, men självfallet spelade de föga eller ingen roll i de breda lagren, så länge mekaniska

tidmätare voro sällsynta. Under 1500- och 1600-talen leva de också huvudsakligen i den kalendariska litteraturen, där de ju hade sin givna plats, t. ex. vid angivandet av årets exakta längd. Vår äldsta bevarade almanacka, Petrus Olais från 1585, använder orden, men att *minut* och *sekund* vid denna tid voro nya ord framgår av G. Olais yttrande i Calendarium Duplex (1588): "Är och them som än nw icke ther vthinnan vnderwijste äre, nyttigt at weta, at 60 minuter göra en tijma, 30 — — en halff tijma" o. s. v. *Minut* och *sekund* som kronologiska termer ha sålunda tydligen införts och spritts i vårt språk huvudsakligen genom vår kalendariska litteratur.

De olika månfaserna spela en stor roll i tideräkningen och uppmärksammas också vederbörligen i almanackorna. Vad som i detta sammanhang framför allt intresserar är jämte sammansättningarna *fullmåne* och *nymåne* förekomsten av *månad* i betydelsen "måne".

Fullmåne och *nymåne* ha inte anträffats i fornsvenskan; där talade man om *fulder mane* och *ny mane;* gammal är också beteckningen *fylle*. Sammansättningarna kunna påvisas i svenskan första gången i en glossa i Bib. 1541, där de återge Luthers *volmond* och *newmond*. Det är ju alltså klart, att bibeln har prioritet gentemot almanackorna, men det förefaller föga sannolikt, att *fullmåne* och *nymåne* skulle bliva så spridda benämningar hos oss bara därför att de möta i en bibelglossa, låt vara till det säkert alltid gärna lästa första kapitlet i Genesis. Bortse vi från detta fall finna vi, att sammansättningarna *fullmåne* och *nymåne* först uppträda i almanackorna; våra bevarade 1500-talsalmanackor ha visserligen också förbindelserna *full måne, ny måne,* men redan från början finner man där också ofta *fullmåne, nymåne,* och på 1600-talet blir typen snart så gott som ensamhärskande. *Fullmåne* och *nymåne* äro alltså under början av sin tillvaro i det svenska skriftspråket ganska typiska kalenderord.

Intressant är det i vår äldre kalendariska litteratur vitt utbredda bruket av subst. *månad,* vanligen som senare sammansättningsled i betydelsen "måne": alltså *fullmånad, nymånad*. Det vore tänkbart, att denna variant rätt och slätt är en i inhemska förutsättningar bottnande hyperkorrekt stavning. Eftersom ord av typen *skillnad* i den yngsta fornsvenskan eller äldsta nysvenskan råkade ut för *d*-bortfall (i varje fall i bestämd form: > *skillnan*), som emellertid icke markerades i vårdad skrift, började man småningom enligt stavningsprincipen *fadervädel* för *farväl,* foga till ett *d* i en del ord, som aldrig hade *d* tidigare *(bråna > brånad, lydna > lydnad, rodna > rodnad)*. På samma sätt kunde man fatta *månad* "luna", d. v. s. *månad* "mensis" har mist sitt gamla *d* i uttalet *("i denna månan")* men behållit det i skrift, och detta förhållande har då fört med sig, att *månan* = "luna" skrevs *månaden,* när man uttryckte sig vårdat. Det finns emellertid omständigheter, som ganska starkt peka i annan riktning. Typen *brånad, lydnad, rodnad* dyker i skrift först upp på

1600- och 1700-talen, under det att *månad* "luna" finns redan någon gång i den yngsta fornsvenskan och redan i Bib. 1541 *(fullmånat, nymånat)* och så mycket ofta i de äldsta almanackorna. Viktigare är dock, att ett enkelt *månad* "luna" är mycket sällsynt; ordformen uppträder huvudsakligen i sammansättningarna *fullmånad* och *nymånad,* vilka likaväl som *fullmåne* och *nymåne* i äldre nysvenska väsentligen äro kalenderord. Tillsammans tyda dessa omständigheter starkt på att ombildningen har sina rötter inte bara i reduktionen av gammalt spirantiskt *dh* utan också har haft stöd av *d* i ty. *mond, vollmond, neumond* ävensom av den abstraktare innebörd "tidpunkt då månen är full, resp. ny", som sammansättningarna ofta ha fått.

Ett annat i samband med månen stående ord, som visar sig ha införts helt och hållet genom almanackorna, är *förmörkelse,* som vi också stöta på redan i 1585 års almanacka, även om formen *förmörkning* där är den vanligare. *Förmörkelse* är från början ett utpräglat almanackord, som därtill regelbundet återkommer i varenda almanacka. Termen tycks vara lånad från danskan: i varje fall ha de danska almanackorna *formørkelse* redan på 1570-talet. Tidigare hade man hos oss talat om *solhvarv* och *månhvarv,* men i varje fall *solhvarv* var en olämplig beteckning, eftersom det också och vanligen betydde "solstånd".

Till solens skenbara årsvandring hänföra sig de för oss alla välbekanta orden *dagjämning* och *solstånd.* Intetdera är särskilt gammalt i vårt språk. De tidpunkter på våren och hösten, när dag och natt äro lika långa, kallas på danska *jævndøgn,* och samma ord ha vi i yngre fornsvenskan; Peder Månsson talar t. ex. om *höstens jamdynghn.* SAOB känner *dagjämning* först fr. o. m. 1640, men ordet användes i själva verket redan i våra äldsta almanackor. "Wåren begynnes vthi dagiemningen" heter det t. ex. i P. Olais almanacka 1585, och det är vanligt hos den i början av 1600-talet flitigt verksamme almanackutgivaren Sigfr. Ar. Forsius. Sannolikt är ordet en svensk nybildning efter mönster av ty. *taggleiche (tag- und nachtgleiche).* Sammansättningarna *vårdagjämning* och *höstdagjämning* ha också tillförts vårt språk genom almanackorna men först betydligt senare. Almanackutgivaren Tammelin är den förste som brukar dem i början av 1700-talet, men den som på allvar för fram dessa nybildningar är den bekante astronomen O. P. Hiorter, som i åtskilliga avseenden har satt sin prägel på våra 1700-talsalmanackors språkdräkt — han var den förste redaktören av Vetenskapsakademiens almanackor.

Om alltså *dagjämning* tillhör det allra äldsta skiktet av almanackord, har *solstånd* först betydligt senare upptagits bland dessa. När solståndsdagarna markeras, vilket emellertid inte alltid är fallet i äldre tid, sker det länge med uttryck som *längsta dag, kortaste dag, stäckste dag, längste dag och kortaste natt* o. d. Man kan räkna med att i fornsvenskan har funnits en sammansätt-

ning, motsvarande isl. *sólstaða,* i varje fall har ett enkelt *staða* funnits, vilket framgår av Hälsingelagens *staþu time* "solståndstid". Vidare visar nysv. *starbrak* och liknande = "solstånd" på ett fsv. **staþarbraydh.* I den yngsta fornsvenskan anträffas vidare *solhvarf* i betydelsen "solstånd". *Solstånd* anträffas tidigast i ordboken Variarum rerum vocabula 1579 och är efter allt att döma en försvenskning av lat. *solstitium.* Härefter finner man ordet brukat här och var i fackspråk på 1600-talet, men det finns uttalanden, som direkt visa, att det vid denna tid inte var något folkligt ord — man använde i stället *solvarv* och framför allt *sta(d)brak,* vilket sistnämnda också i viss utsträckning har upptagits i almanackorna. "Wid *Stadbragdet* om winteren" heter det t. ex. hos Krook 1704. SAOB känner sammansättningarna *sommar-* och *vintersolstånd* tidigast från Serenius Dictionarium 1734, men i almanackorna hade det dykt upp redan tidigare (Tammelin 1719 o. s. v.), och det blev där allt vanligare. Ordens definitiva seger sker hos O. P. Hiorter, och från honom gå de över i Vetenskapsakademiens almanackor.

I folkmålen har framför allt *sta(r)brak* länge haft starkt fotfäste. Att emellertid *solstånd* har blivit den i vårt språk segrande benämningen måste till stor del tillskrivas det förhållandet, att almanackorna småningom stannade vid detta ord.

Norrskenet spelar givetvis inte alls samma roll i almanackorna som solen och månen, men företeelsen förutspås ofta i 1700-talets väderleksprognoser. Våra folkmål känna en mycket lång rad namn utom *norrsken (nordsken): norrlyse (nordlyse), nordlysor, lyse, lysna, lysnen, skybråne, lattersken* m. fl. I almanackorna finner man i början av 1700-talet någon gång *nordbloss,* men de benämningar som snart segrade voro *nordsken* och framför allt *norrsken.* Så vitt jag har kunnat se, är det just almanackorna, som införa dem i vårt skriftspråk. Naturligtvis behöver man här lika litet som i många andra fall antaga, att orden från början ha skapats för almanackorna, utan rimligtvis ha i detta fall redan existerande benämningar upptagits. Det dialektmaterial, som jag har granskat, synes ge vid handen, att *norrsken* och *nordsken* ha störst utrymme i sveamål och centralgötiska mål, varför man kan antaga, att typen har sin utgångspunkt där. Men sedan kunna almanackorna mycket väl verksamt ha bidragit till att just *norrsken (nordsken)* blev den benämning som segrade. Numera är den också känd i folkmålen litet varstans, men det finns direkta uppgifter om att den ofta är jämförelsevis ung där.

Innan jag lämnar himlavalvet, vill jag fästa uppmärksamheten på ytterligare en punkt, där almanackorna efter allt att döma ha haft ett avgörande inflytande på det svenska ordförrådet, nämligen beteckningarna för mellanväderstrecken. Den gamla inhemska principen för bildandet av dessa beteckningar finna vi i fall som fsv. *västersudher,* adverb: "the aff cham komo, the byggia wärldina wästerswdher", heter det t. ex. i den fornsvenska s. k. penta-

teukparafrasen, *västan nordhan,* adverb, *öster nordher,* subst. o. s. v. I nysvenskt skriftspråk är denna bildningstyp vanlig ända fram till förra delen av 1800-talet, och våra folkmål ha fram till våra dagar i mycket stor utsträckning bevarat väster och öster som utgångspunkt vid angivandet av mellanväderstrecken och alltså använt typerna *västernorr, västansunnan* o. s. v.

Typen *sydväst* möter sporadiskt i den allra yngsta fornsvenskan. Peder Månsson använder den i sin väderlekskalender, där den sannolikt är beroende av västgermanska, i första hand medellågtyska motsvarigheter; jfr mlty. *sûtwest* o. s. v. I reformationstidens svenska bibelarbeten finns den också några få gånger i anslutning till Luther: "Then hampnen är vppå Cretam för *Sudwäst* och *Nordhwäst*" (Apg. 27: 12), men på det hela taget är den mycket sällsynt på 1500-talet och i början av 1600-talet. Det finns dock ett markant undantag, den kalendariska litteraturen, där typen till gengäld är mycket vanlig. Den har sitt huvudsakliga fäste i de på varje sida i almanackornas kalendarium förekommande väderleksprognoserna ävensom i praktikans väderleksförutsägelser och har tydligen följt med från våra äldre almanackors tyska förebilder. Redan hos P. Olai 1585 finner man bl. a. *Södost, Södwest, Nordost, Westsödwest, Westnordwest* o. s. v., och detsamma är förhållandet i följande almanackor.

När i nysvenskan *sydväst* o. s. v. har slagit igenom, så måste rimligtvis typen ha upptagits antingen från bibeln eller från almanackorna. Att bibelns inflytande på det svenska ordförrådet och den svenska fraseologien är oerhört stort, är ju uppenbart, men i ett fall som detta kan man inte undgå att tilldela almanackorna rollen såsom den nya ordtypens spridare — i Bibeln möter man den endast på några enstaka ställen, men i almanackorna förekommer den ideligen.

Vända vi oss så till dygnet och dess delar, riktas vår uppmärksamhet framför allt på en punkt. Vi nöja oss ofta med att dela den ljusa delen av dygnet i två delar, *förmiddagen* och *eftermiddagen.* Tidigare var det inte så, utan man delade dygnet i betydligt mindre delar med benämningar, som delvis stammade från den katolska tidegärden, t. ex. *non,* men som delvis också hade annat ursprung, *undorn, midafton* m. fl. Det är inte almanackorna, som ha infört bruket att benämna de ljusa delarna av dygnet efter deras förhållande till middagen. Även i yngre fornsvenska finner man fall som "tha klokkan slogh viii [8] för meddagen". Men almanackorna använda från början regelbundet denna beteckningstyp, bl. a. i de inledande upplysningarna angående förkortningar och kalendariska tecken. P. Olai 1585 har sammanskrivning: "The timar *förmiddagh*", "The timar *efftermiddagh*" (det är för båda fallens vidkommande första gången som vi möta vår nuvarande typ), och det har också Laurentius Paulinus Gothus 1598 m. fl., men annars är särskrivning länge det vanligaste: "Tijmar *För Middagh*" G. Olai, Cal.

Dupl. G1a (1588) o. s. v., och först på 1700-talet börjar sammanskrivningen taga överhanden. Det är tydligt, att substantiven *förmiddag* och *eftermiddag* i svenskan ha uppstått genom sammanväxning av prepositionen och substantivet, liksom fallet är i frändespråken (och även på andra håll, t. ex. franska *après̀midi)*, vilka säkerligen härvidlag ha varit av betydelse som förebilder. När vi redan 1585 ff. i almanackorna finna *förmiddag* och *eftermiddag,* har man att räkna med starkt inflytande från främmande mönster (jfr ty. *am samstag vormittag)*. I dessa fall ha orden adverbiell användning, men redan på 1600-talet finna vi i den kalendariska litteraturen klara exempel på substantiviskt bruk. Observera att SAOB känner substantiven *förmiddag* och *eftermiddag* först fr. o. m. 1727. Det står för mig klart, att almanackorna ha spelat en betydande roll för utbredandet av den ifrågavarande typen av tidsangivelser.

Granska vi våra nu brukliga sätt att beteckna tid, finna vi ytterligare en hel del fall, där almanackorna visa sig lämna de ojämförligt äldsta beläggen. SAOB känner t. ex. *kvart* i betydelsen "fjärdedels timme" fr. o. m. 1768, men det av *kvarter* förkortade *kvart* förekommer redan i den synnerligen flitige astrologen David Herlicius almanackor fr. o. m. ca 1610. Samtidan Sigfr. Ar. Forsius använder den på tyska *viertel* grundade försvenskningen *fjärdedel* eller *fjärdel.* Vi säga som bekant, för att nämna ytterligare ett exempel, "klockan är *halv tio*". SAOB känner uttryckstypen fr. o. m. 1670-talet, men den användes redan i Herlicius almanackor ca 1610.

Det mest iögonenfallande draget i de äldre svenska almanackornas språkdräkt är utan tvekan de svenska månadsnamn, som stodo vid sidan av de latinska överst på kalendariets sidor fram till 1900. M. P:n Nilsson har i "Studier tillegnade Esaias Tegnér" (1917) lämnat en utmärkt översikt över dessa svenska månadsnamn och deras historia, och åtskilliga av dessa äro också väl behandlade i SAOB. Vissa kompletteringar kunna likväl göras.

I 1585 års almanacka ha månaderna följande svenska namn: *Toorssmånat, Göyemånat, Marsmånat, Aprilsmånat, Maymånat, Midsommersmånat, Hömånat, Skördemånat, Höstmånat, Wijnmånat, Wintermånat, Christmånat.* Denna ordlista föreligger redan i Variarum rerum vocabula 1538, och man kan antaga, att den har konstruerats för detta lilla men för vår svenska odlingshistoria ganska intressanta verk. Den har också upptagits i kalendarierna i psalmböckerna av åren 1549 och 1567. Som redan M. P:n Nilsson har framhållit, är namnserien inte svenskt original. Redan *Vinmånad* och *Kristmånad* visa, att källan är att söka i Tyskland. I Sverige har man saknat anledning att kalla en månad för *Vinmånad,* och bildningar på *Krist-* (= "jul") saknas hos oss. Men det är tydligt, att dessa svenska månadsnamn äro ett utslag av en strävan att skapa inhemska benämningar som ersättning för så klart främmande språkgods som de latinska månadsnamnen. De utgöra

ett led i det nationella språkrensningsarbete, som har fått sitt viktigaste uttryck i reformationstidens bibelarbeten, och sambandet med dessa är sannolikt mycket intimt; Laurentius Petri kan nämligen förmodas vara upphovsmannen till Variarum rerum vocabula.

Den nämnda namnserien ändrades småningom på en del punkter. 1608 utbytes *Vinmånad* och *Kristmånad* mot *Slaktmånad* och *Julmånad,* och 1735 införde Hiorter *Vårmånad, Påskemånad* och *Lövmånad* i stället för *Marsmånad, Aprilsmånad, Majmånad. Påskemånad* utbyttes i sin tur snart mot *Gräsmånad* (någon gång på 1740-talet också *Grödemånad),* och *Lövmånad* blev inte heller långlivat utan efterträddes av *Blomstermånad. Midsommarmånad* fick på 1740-talet stryka på foten för *Sommarmånad* — vissa andra smärre variationer att förtiga här.

Trots sin inhemska prägel och sitt för var man begripliga betydelseinnehåll slogo de svenska månadsnamnen aldrig riktigt igenom. M. P:n Nilssons påstående: "De användes aldrig eljes (d. v. s. utanför almanackorna) vare sig i tal eller skrift, på sin höjd gjorde man sig lustig över att almanackan satte våren i Mars och vintern i November", innebär dock någon överdrift. Det är sant, att vid dateringar o. d. använde man aldrig utom en eller annan gång på skämt dessa namn, men en del av dem har fått en viss marknad i vitter stil — åtskilliga belägg står t. ex. att finna i Vilhelm Mobergs 1941 utkomna roman "Rid i natt". Av större vikt än detta dock ganska sporadiska bruk i litteraturen är likväl, att vissa av namnen tycks ha förmått att slå något kraftigare rötter i folkmålen — i folkmålsmaterialet dyka några av dem upp ganska ofta, och det uppgives också ofta uttryckligen, att de verkligen ha använts, dock icke vid exakta dateringar. Särskilt gäller detta *julmånaden,* som på vitt skilda håll uppgives vara gängse benämning på december. "December månad har altid af almogen här kallats *Julemånen",* lyder t. ex. en uppgift från Stranda härad i Kalmar län, och liknande uppgifter finnas från många andra håll i vårt land. Av övriga namn tycks det vara framför allt *höstmånaden* (= september) och *slaktmånaden* (= oktober) som har vunnit en viss spridning. Men uppgifterna peka också på en av orsakerna till att de svenska namnen inte slogo igenom — de voro inte tillräckligt exakta. *Vårmånad* uppges t. ex. från Ångermanland och Västerbotten vara eller ha varit en bruklig benämning på maj (och inte på mars), och ibland händer det, att november och inte oktober kallas för *slaktmånad.* Sådan osäkerhet har ju sin naturliga förklaring, men när därtill kom, att de latinska namnen alltjämt intogo den främsta platsen i almanackorna och att dateringstypen "den förste januari" slagit igenom i det kungliga kansliet redan på 1530- och 1540-talen samt att de latinska namnen voro kortare och hävdvunna, förstår man, att den svenska serien inte kunde hävda sig i konkurrensen.

Utanför den julianska månadsserien faller *rötmånaden,* som emellertid också den har angivits i våra almanackor fram t. o. m. 1900. Ett annat namn var *hunddagarna,* närmast efter ty. *die hundstage* men med rötter i latinet och grekiskan. Jag skall här nöja mig med att i korthet understryka, att själva föreställningen om denna "specialmånad" från början tyckes ha varit främmande för nordborna och synes ha förts hit söderifrån tillsammans med åtskilliga andra astronomiska och astrologiska föreställningar. Vidare kunna de data, som M. P:n Nilsson 1917 lämnade angående beteckningarna *rötmånad* och *hunddagarna,* numera korrigeras med hjälp av senare framkommet material. Ordet *rötmånad* var då påvisat för första gången 1637, vilket föranledde P:n Nilsson att antaga, att *hunddagarna,* som i SAOB är känt fr. o. m. 1578 (det möter dock faktiskt redan i kalendariet i 1549 års psalmbok), vore den äldre beteckningen. Några år senare framhöll emellertid den finske germanisten H. Suolahti, att Finlands reformator, Michael Agricola, 1542 använder ordet *mätäkuu* (till *mätä* "rutten" och *kuu* "månad"), att ordet tydligen är ett översättningslån och att det i så fall förutsätter, att *rötmånad* redan vid denna tid brukats i svenskan. Det har nu också lyckats mig att skaffa fram ett par fornsvenska belägg. Det äldsta finns i Stockholms stads tänkebok för 1483: "swinen skulo aff by, for än *röta maanadin* komber". Även om sålunda *rötmånaden* fanns hos oss långt före almanackorna, torde dessa i mycket hög grad ha bidragit till att denna i många avseenden extraordinära månad har kunnat i så hög grad som verkligen är fallet behålla sin plats i folkmedvetandet.

Ett litet kapitel, som i sällsynt hög grad visar, vilken betydelse just almanackornas ordformer kunde få för språkutvecklingen, kan rubriceras "förkortningar eller stympningar". Våra gamla almanackors blygsamma sedesformat medförde påtagliga typografiska svårigheter, och man var ofta hänvisad till att tillgripa mer eller mindre våldsamma förkortningar (*mul.* för *mulet, w.* för *wäder* o. d.). Vissa förkortningar blevo med tiden stående, särskilt gäller detta namn på söndagar eller högtider. När almanackorna tidigt, som jag redan har nämnt, ofta har *påsk* i stället för *påska,* är det tydligt, att detta i början ofta beror på rent typografisk förkortning — man finner t. ex. vid sidan av varandra *påsk., påsk* och *påska* i samma almanacka. I vad mån sådan grafisk förkortning har medverkat till den enstaviga formens genombrott, kunna vi inte fastslå, men parallellfall visa, att man inte helt kan bortse från sådana förkortade former, som ha utlästs efter bokstaven.

Än i dag kan man på den svenska landsbygden få höra benämningen *Petri fäng* för den förste augusti, en märkesdag av stort intresse för vår lantbefolkning, eftersom regn den dagen ansågs båda ruskväder under de närmast följande veckorna, d. v. s. under skördetiden. Det är därför icke ägnat att förundra, att man höll mycket noga reda på den dag, som i almanackorna

alltsedan c. 1690 mycket ofta och fr. o. m. 1760-talet alltid brukade betecknas som *Petri fäng,* vilket är en helt mekanisk stympning av *Petri fängelse.* På sina håll har man emellertid också kallat dagen *Per vinkel, Petter vink* eller dylikt — här har man att gå tillbaka till någon kalendarisk förkortning av lat. *Petrus in vinculis;* jfr t. ex. att en svensk almanacka från 1624 kallar dagen *Pe. Vinc.* På ön Fehmern har man benämningen *Peter Kett* och i Sönderjylland har man talat om *Per Kettenfier,* uppenbarligen därför att den tyska almanackan hade beteckningen *Petri Kettenfeier* (mer eller mindre förkortad) — även hos oss finner man för övrigt på 1600-talet ibland *Pet. Kettenf.,* alltså ren tyska, eller försvenskningar som *Pet. Käd., Pet Kädior* o. d.

En med *Petri fäng* helt analog bildning är det i nutida svenska förekommande starkt vardagliga eller något slangbetonade *Marie* (eller *Maria*) *beb* för *Marie bebådelsedag.* Redan P. Olai 1585 har förkortningen *Mariæ beb.,* under de följande århundradena voro andra förkortningar vanliga, men under hela 1800-talet liksom för övrigt i den ännu, fast numera som ett slags lyxupplaga, bestående frakturupplagan är *Marie beb.-dag* normalformen.

Ett gott exempel av samma slag som *Per vinkel,* där alltså kalenderdagens namn har utsatts för folketymologisk omtydning, är namnet på den 22 februari, som också var en för folket intressant märkesdag, eftersom vintern då ansågs om inte taga sitt slut så i varje fall komma på fallrepet. Dagens latinska namn var *Petrus Cathedratus* eller *Petrus in Cathedra* och återgavs i våra almanackor mycket ofta med *Petr. Cath.* o. d., som så har givit upphov till dagens i våra folkmål vida spridda namn, *Petter Katt.*

Ytterligare en företeelse, som jag vill se i belysning av almanackornas förkortningsvanor, är det numera så vanliga utbytet av den bestämda formen *adventet,* som från början var den gängse, mot artikellöst *advent.* I äldre tid växlade här olika förkortningstyper, men fr. o. m. 1749, alltså i Vetenskapsakademiens almanackor, har man *1 i Advent.* o. s. v. — punkten visar här tydligt, att det är fråga om en förkortning av *1 i Adventet.* Genom almanackorna har så, antar jag, den förkortade formen spritts över landet och blivit så gängse, att man 1870 offrade punkten, varigenom förkortningen även grafiskt upphöjdes till fullständig ordform. Vid den stora almanackreformen 1901 kom emellertid *1 i Adventet* o. s. v. tillbaka, sannolikt emedan Esaias Tegnér fann denna form riktigare, men 1925 var man åter mogen för den obestämda formen. Som så ofta är fallet i stående prepositionsförbindelser, har utvecklingen i talspråket gått ytterligare ett steg därigenom att den obetonade prepositionen har försvunnit; man säger och har rätt länge kunnat säga *första advent.* Härigenom har det ensamma *advent* kommit att antaga betydelsen "söndag i adventet".

Jag kommer så till väderleksorden. Eftersom almanackorna ända till 1869 meddelade väderleksförutsägelser, faller det av sig självt, att en betydande

del av det i kalendariet förekommande ordmaterialet utgöres av ord för väder och vind. Nu har ju väderleken självfallet nog alltid livligt uppmärksammats i folklager, där man för sitt arbete är direkt beroende av vädret, och följaktligen har man sedan urminnes tid en rikt utvecklad väderleksterminologi. Detta har i sin tur medfört, att almanackutgivarna på denna punkt ofta kunde ösa ur inhemska källor, att almanackorna härvidlag mycket väl kunde vara tagande och icke som i många av de tidigare nämnda fallen givande. Men även när så är fallet, är det tänkbart, att almanackorna ha kunnat bliva av betydelse för ordens liv och spridning, eftersom dialektala former ju kunna ha fått större spridning och blivit upphöjda till skriftspråksord genom att de upptagits i almanackorna. Men en närmare granskning visar, att dessa även på denna punkt i en del fall ha kommit med nya tillskott, vare sig det är fråga om inhemska nybildningar eller efterbildningar efter främmande mönster. Jag skall här endast nämna några av de från min synpunkt sett viktigaste fallen.

Aprilväder (efter ty. *april(len)wetter)* är sålunda ett ord, som väsentligen har fått sin spridning genom almanackorna. Det möter i äldre tid mycket ofta i dessa och kan där ställas i utsikt även under andra månader än *april.* Även *majväder,* också det stundom brukat om väderlek i andra månader än den namnet anger, möter från början i almanackorna; jfr ty. *maienwetter.* Liknande gäller *marsväder* och *augustiväder.* Nu har bl. a. i norra Tyskland *aust (= august)* fått den överförda betydelsen "skörd", och M. P:n Nilsson har framkastat den förmodan, att det är detta förhållande, som ligger bakom att ty. *Augustmond* i den försvenskade serien av månadsnamn har kommit att motsvaras av *Skördemånad.* Jag tror, att detta är riktigt, och vill nämna, att *augustväder* i ett par 1600-talsalmanackor egentligen icke har den allmänna betydelsen "väderlek i augusti", som SAOB uppgiver, utan specialbetydelsen "skördeväder": "Gudh Alzmächtig förläne oss ett gott Augustwäder", säger Herlicius 1642. Det finns emellertid knappast någon anledning att antaga, att denna betydelse skulle ha varit aktuell även i Sverige, utan de antydda fallen kan mycket väl vara ett slags felöversättning av typen "sommarfågel".

Majregn utlovas ofta i våra äldre almanackor, liksom i de äldre danska, och det tillgängliga materialet gör det mindre sannolikt, att det är våra almanackor som har tagit upp majregn från folkmålen, utan förhållandet torde vara det omvända.

Sammansättningar på *-väder* äro mycket vanliga, men jag nämner här endast ytterligare en, *uppehållsväder,* som är mycket vanlig och möter redan i vår äldsta bevarade almanacka, från 1585. Ordet är i början av sin tillvaro ett typiskt almanackord, och under 1600-talet anträffas det sällan utanför almanackorna. I danskan har man *opholdsvejr;* dock har jag inte funnit

detta i de gamla almanackor, som jag sett. Vända vi oss till uppehållsvädrets motsats, finna vi, att det också 1585 och sedan allt framgent mycket ofta talas om *nederbörd,* men egendomligt nog har jag ännu icke anträffat något litteraturbelägg från 1500- och 1600-talen utanför almanackorna. Det är tydligen de, som ha infört detta ord, som efter allt att döma är en gammal inhemsk bildning, i skriftspråket. Det är möjligt, att folkmålens *nederbörd* i senare tid ofta är att betrakta som ett genom almanackorna förmedlat skriftspråksord, men att vi här ha att göra med ett gammalt folkligt ord visas bl. a. av att ordet är vanligt även i norska dialekter (*nedburd, nebur* etc. till *bera ned* = regna).

Blixt är ett ganska ungt ord i svenskan — *ljungeld* är en vida äldre benämning. Jag skall här inte gå in på ordets delvis diskutabla etymologi och formhistoria. SAOB:s äldsta belägg är från 1615, varför det har sitt givna intresse att konstatera, att redan Laurentius Paulinus Gothus använder det i sina almanackor 1592 och 1598, och även i fortsättningen möter det icke så sällan i almanackorna, medan dess frekvens utanför dessa är ganska obetydlig. Det är därför tydligt, att det är almanackorna, som ha infört ordet i vårt skriftspråk och att detta har skett redan på 1500-talet. Själva ordet kan vara av väsentligen inhemskt ursprung, men det kan också mycket väl vara närmare beroende av lågtyska *blix.* Det finns ingen anledning att antaga, att *blixt* inte skulle ha funnits i vårt språk, innan det började brukas i almanackor, men när det är så jämförelsevis vanligt i våra äldre almanackor, så beror nog detta på att de tyska förebilderna hade *blix* och att det då låg nära till hands att välja det svenska ord, som låg detta närmast.

Rätt kuriöst är att liksom *blixt* först relativt sent gör sig på allvar gällande i svenska språket, så har också det numera allmänt brukliga *åska* först långt fram i tiden fått sin nuvarande ställning, låt vara att *åska* ju odisputabelt är en urgammal inhemsk bildning. Den vanligaste beteckningen i våra äldre almanackor är *dunder,* som är lån från tyskan och som brukas redan i 1541 års bibel men som annars är mycket sällsynt ett stycke in på 1600-talet, varefter det emellertid blir helt vanligt. Det finns grundad anledning att tro, att *dunder* har införts i vårt språk på två vägar: först och främst genom bibeln men därefter genom almanackorna, som inför ordet i profanspråket. *Tordön* är sällsynt i de äldsta almanackorna men blir vanligt på 1600-talet, medan *åska* uppträder jämförelsevis sent och då tidigast i sammansättningar av typen *åskedunder.* Det enkla *åska* tycks inte brukas i almanackorna förrän ett stycke in på 1700-talet, och vid århundradets slut slår denna beteckning igenom där. Jag har anfört dessa data därför att de tyckas återspegla, hur *åska* småningom har blivit det riktiga ordet i svenskan och i stor utsträckning trängt undan *tordön* och *dunder* m. fl. Det vill nämligen synas, som om

åska även i andra litteraturarter tidigare hade en vida svagare ställning. Almanackorna ha nog annars inte spelat någon större roll för *åskas* utbredning.

Även beträffande de adjektiv vi bruka, när vi karakterisera vädret, ha almanackorna en hel del att lära oss. Många av dessa adjektiv äro säkert upptagna från svenskt talspråk (t. ex. *vackert* väder), men även på denna punkt finna vi exempel på hur de främmande förebildernas terminologi har upptagits, nödtorftigt försvenskats och så ofta slagit igenom. När vi tala om *skönt väder,* bruka vi ett epitet, som säkerligen har spritts genom almanackorna, vilka redan från början gärna ställa sådant väder i utsikt, därför att de tyska förlagorna hade detta adjektiv. Annars brukas *skön* ännu på 1500-talet och i början av 1600-talet helt sällan om vädret. På liknande sätt förhåller det sig med adjektivet *olustig,* brukat om väder, för att nämna endast ytterligare ett exempel.

Mina undersökningar över almanackornas ordförråd avse ett stort antal ord, vilka jag av skilda skäl icke nämner i detta sammanhang utan sparar till en kommande, mera utförlig framställning av almanackornas ordförråd.[1] En mängd nya data ha kommit i dagen genom denna granskning. Det är visserligen sant, att många av dessa data äro ganska obetydliga i och för sig, men sammanlagda förstärka de i hög grad intrycket av våra almanackors betydelse i språkligt avseende. Den framställning, som jag här har givit, har nödvändigt måst bli ett hoppande från den ena provbiten till den andra, men det är min förhoppning, att de valda exemplen skola ha givit en föreställning om, att almanackorna verkligen ha varit av icke ringa språklig betydelse i förhållande till sitt textomfång.

Zusammenfassung

Die Almanache und der schwedische Wortvorrat

Der älteste schwedische Almanach betrifft das Jahr 1540, jedoch wurde erst mit Ende des 16. Jahrhunderts mit der regelmässigen Herausgabe von Almanachen in Schweden begonnen. Diese Almanache, die lange Übersetzungen und Bearbeitungen deutscher Originale waren, erhielten schon im 17. Jahrhundert eine bedeutende Verbreitung — seit dieser Zeit kann der Almanach als ein schwedisches Volksbuch betrachtet werden. 1749 übernahm Vetenskapsakademien (die Akademie der Wissenschaften) die Heraus-

[1] Antagen till publicering i serien Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund.

gabe, 1870 und vor allem 1901 wurden grosse Änderungen hinsichtlich des Inhalts und Aussehens der Almanache vorgenommen. In heutiger Zeit ist das Gerippe der Almanache sehr arm an Worten — wenn man von den Namen der Tage absieht, die hier nicht in Betracht kommen — aber der ständige Wortschatz der Almanache war in älterer Zeit bedeutend grösser. Da nun die Almanache während annähernd 300 Jahren zu den meist verbreiteten schwedischen Druckerzeugnissen gehört haben, hat der Verfasser untersuchen wollen, in welchem Masse der ständige Wortschatz in ihnen von Bedeutung für den schwedischen Wortvorrat im allgemeinen gewesen ist. Dabei kommen vor allem verschiedene astronomische, astrologische und chronologische Ausdrücke, schwedische Monatsnamen und eine Mannigfaltigkeit Wind und Wetter betreffender Wörter und Ausdrücke in Betracht. Als Vergleichsmaterial sind in erster Linie Svenska Akademiens ordbok (Wörterbuch der schwedischen Akademie) und die grossartigen Sammlungen der Redaktion des Wörterbuches in Lund verwendet worden.

Die Untersuchungen haben gezeigt, dass eine lange Reihe oft sehr gewöhnlicher Wörter durch die Almanache der schwedischen Schriftsprache zugeführt worden ist. Oft handelt es sich um sprachliche Neubildungen, doch haben die Almanache auch bereits bestehende Wörter und Ausdrücke aufgenommen, oft mit dem Ergebnis, dass das von den Almanachen bevorzugte Wort mit der Zeit in der schwedischen Sprache den Sieg davongetragen hat. Der Verfasser liefert eine Anzahl Beispiele für wichtigere oder mehr beleuchtende Wörter, z. Bsp. *minut* (Minut) und *sekund* (Sekunde) (als chronologische Termen), *fullmåne* (Vollmond), *nymåne* (Neumond), *förmörkelse* (Finsternis), *dagjämning* (Tag- und Nachtgleiche), *solstånd* (Sonnenwende), alles Bildungen, die im wesentlichen den Almanachen ihr Dasein zu verdanken haben. *Norrsken* (Nordlicht) dürfte eine alte einheimische Bildung sein; dass dieses Wort sich gegenüber einer sehr langen Reihe Konkurrenten in verschiedenen Dialekten durchgesetzt hat, dürfte darauf beruhen, dass es von den Almanachen aufgenommen wurde. Hinsichtlich der Einführung der Bezeichnungen *sydväst* (Südwest), *nordöst (-ost)* (Nordost) u. s. w. für die Himmelsrichtungen an Stelle des älteren Typs *västersöder* („West-süd"), *österнorr* („Ostnord") haben die Almanache gleichfalls eine grosse Rolle gespielt. Andere Beispiele sind die Substantiva *förmiddag* (Vormittag) und *eftermiddag* (Nachmittag).

Bis 1900 wendeten die Almanache schwedische Monatsnamen neben den lateinischen an. Die schwedische Namenserie, die zu Anfang auf deutsche Vorbilder zurückgeht, ist ausführlich von M. P:n Nilsson (in "Studier tillegnade Esaias Tegnér" [„Studien, Esaias Tegnér gewidmet"] 1917) behandelt worden, aber der Verfasser hat verschiedene Ergänzungen zu machen.

Ein interessantes Beispiel für die Fähigkeit der Almanache, die Sprache

zu beeinflussen, bieten die aus technischen Gründen vorgenommenen Verstümmelungen von Namen für gewisse denkwürdige Tage u. a. in den Almanachen, die in ihrer verkürzten Form sich in der schwedischen Volkssprache durchgesetzt haben, z. Bsp. *Petri fäng (-fängelse)* (Petrus' Gefängnis) am 1. August, *Peter Katt* (Petr[us] Cath[edratus]) am 22. Februar, *Marie beb(ådelsedag)* (Mariæ Verkündigung) am 25. März.

Unter den Wörtern, die sich auf das Wetter beziehen und die durch die Almanache in die schwedische Sprache eingeführt oder dort verbreitet worden sind, können *aprilväder* (Aprilwetter), *majväder* (Maiwetter), *majregn* (Mairegen), *uppehållsväder* (trockenes Wetter), *nederbörd* (Niederschläge) genannt werden. *Blixt* (Blitz), welches Wort in sehr grossem Umfang das ältere *ljungeld* (Blitzstrahl) verdrängt hat, ist am frühesten in den Almanachen nachweisbar. Auch hinsichtlich der Wörter *dunder* (Donner) und *åska* (Gewitter) statt *tordön* (Donner) haben die Almanache eine Rolle gespielt.

Der Verfasser wird in kurzem eine ausführlichere Darstellung des Wortvorrats der Almanache in der Serie "Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund" („Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft der Wissenschaften in Lund") vorlegen.

Simon de la Vallées Målhammar

Av *Mårten Liljegren*

Simon de la Vallées epokgörande insats i svensk arkitekturhistoria är allmänt erkänd. I hans bekanta riddarhusprojekt ser man upptakten till den franskt orienterade strömning, som skulle dominera vårt 1600-tal, och man brukar framhäva, hur han bröt med gamla hantverkstraditioner och sökte förskaffa arkitekten den självständiga ställning, som är förutsättningen för stor byggnadskonst. Egendomlig ter sig denna uppskattning i ljuset av det faktum, att så ytterst litet av hans planer verkligen kommit till utförande. Genom exemplets makt har han inte kunnat verka i större utsträckning, och vår egen bild av honom som arkitekt grundar sig i huvudsak på efterlämnade ritningar och kompletteras endast bristfälligt av antaganden om hans insats vid verkligen realiserade byggnadsföretag som Tidö och Rosersberg. Där har han endast varit en länk i kedjan av arkitekter och byggmästare — låt vara en betydelsefull sådan — men svår att få ett grepp om, då han varken fått vara med från början eller fått föra något helt till slutet. Ett bidrag till kännedomen om vad som verkligen hunnit bliva till av det han planerat under den korta och i förtid avbrutna verksamhetsperioden i Sverige, vill nedanstående historik vara. Den sysselsätter sig på grundvalen av huvudsakligen okänt arkivmaterial med ett av hans förnämligaste projekt, det slott som tidens störste fältherre, Johan Banér, lät uppföra på sitt gods Målhammar. Olika omständigheter — kanske fr. a. Suecians bristfälliga framställning — ha gjort, att det hittills otillbörligen förbigåtts.[1]

[1] En beskrivning av Målhammar i samband med ombyggnadsförslag och innehållande knapphändiga upplysningar om dess förgångna finnes hos C. Wijnbladh, Generalplaner til Fem Sätesgårdar, Sthlm 1765, s. 2 ff. G. Upmark d. y. har utarbetat en framställning för Svenska slott och herresäten, Ny följd, omkr. 1920, vilken för den äldre byggnadshistoriens del bygger på Wijnbladhs uppgifter. Sambandet med Simon de la Vallée känner Upmark inte till, fastän det borde varit väl känt vid tiden för uppsatsens avfattande. Uppgifter om detta återfinnas bland annat i kommentarerna till Suecia antiqua av A. Rydfors (Suecia antiqua et hodierna, Nationalupplaga, Sthlm 1910 och 1924, s. 162) och E. Vennberg (Suecia antiqua et hodierna,

Johan Banérs egenskaper som byggherre tyda på en man, som står helt i det offentligas ljus och känner sin ställnings förpliktelser utan att därför ha något egentligt intresse för de former han måste uppfylla. Likgiltig för byggandets estetiska sidor men med tydligt sinne för dess betydelse ur ståndsoch representationssynpunkter är han den förste som följer Gustav Adolfs exempel att bygga gravkor vid Riddarholmskyrkan. Byggnaden, som påbörjades år 1636 och redan samma år var så pass färdig att Banérs första hustru kunde begravas där, är mycket enkel: den är minst av alla koren, avslutas tresidigt som ett gammaldags kapell, och det enda som pryder dess yttre är strävpelarna och litet konstlös huggstensdekor. Sin särskilda prägel få Banérs företag därav, att han under sin verksamhet i Tyskland var nödsakad att låta alla affärer i hemlandet skötas av släkt och vänner, en omständighet som möjliggör för oss att följa deras gång i de efterlämnade korrespondenserna. Samma vilja *att* bygga men likgiltighet för *hur* det bygges visar Banér i breven om Målhammar: man tror sig märka otålighet bakom de konventionella fraserna, när han upprepade gånger försäkrar svågern Gabriel Bengtson Oxenstierna till Rosersberg, att han helt litar på dennes omdöme vid planeringen och inte inser nödvändigheten av personlig inspektion. Förutom gravkor och slott hörde till tidens representationsplikter även ett palats i huvudstaden, där Banér endast ägde det gamla stenhus vid Järntorget, "Tre Kronor" benämnt (på nuvarande Lilla Bancohusets plats), som han 1627 fått till skänks av Gustav Adolf.[2] Att han umgicks med planer på en värdigare boning, framgår av ett brev till Axel Banér av år 1636: "Was sonsten den ortt uff ten Nordermalm in Stockholm anbelanget, welchen der Herr Bruder vor mich zu

Sthlm 1924, s. 135). Båda uppge emellertid felaktigt, att Målhammar som det avbildas i Suecia visserligen planerats av de la Vallée men aldrig kommit till utförande. Ytterst torde uppgiften gå tillbaka till G. Björlins Banérbiografi (Johan Banér, 3, Sthlm 1910, s. 609 ff.). Godset Målhammar och dess ägare skildras i en uppsats av Casimir Lewenhaupt, Allsvensk samling 1933 nr 1. Det av mig anlitade arkivmaterialet består utöver de handlingar i Riksarkivets Banérska samling vol. 1—4, som redan Björlin uppmärksammat men missuppfattat och felciterat, i huvudsak av följande:

Samlingen Banérbrev 1626—1658 i Kungl. Biblioteket.

Gabriel Bengtsson Oxenstiernas brev, vol. 1 (framför allt den bunt, som innehåller murmästaren Hans Feldtmans arbetsrapporter) och 3 i Oxenstiernska samlingen i Riksarkivet (nedan cit. R.A.), Reduktionskollegii akter rörande Gustaf Adam Banér och Johan Adlercrona i Kammararkivet samt Gustaf Adam Banér i serien Adeln och dess gods, likaledes i Kammararkivet (nedan cit. K.A.).

[2] Enligt gåvobrevet (avskrift i Reductionskollegiets akter, Gustaf Adam Banér) hade det uppförts av Johan III. R. Josephson, Borgarhus i gamla Stockholm, s. 191, har årtalet 1585. Dess front mot Skeppsbron är synlig på Hartmans kopparstick över Stockholm: ett omodernt, tydligen ganska skröpligt hus, eftersom Gabriel Bengtsson Oxenstierna i ett brev anser det otjänligt till förvaring av värdeföremål och föreslår ombyggnad och uppförande av brandsäkra valv.

handeln sich anerbiethen thut, würde selbiger platz zur erbauung eines stalles nicht undienbar sein — — alldieweil ich, wen ich mit Gottes willen wieder in Schweden kommen würde, das einigen guten bau in Stockholm wer zu wohnen, nicht abgeneigt bin." [3] Möjligen är denna Norrmalmstomt densamma, som i bouppteckningen efter Gustav Adam Banér på 1680-talet kallas för "den stora platsen på Norrmalm, kvarteret gent emot grev Linschiöld".[4] Den blev aldrig bebyggd, och man känner det som en egendomlig parallell till de mörka dragen i Banérs personlighet, att det enda byggnadsföretag, som blev färdigt under hans livstid, var hans egen grav. Ty inte heller Målhammars fullbordande skulle han få uppleva. Tvärtom kan dess tillkomsthistoria slående illustrera, vilka svårigheter som väntade ett dåtida byggnadsprojekt.

Målhammar i Björksta socken, Västmanland, hade liksom Gustav Banérs övriga gods indragits till kronan efter Linköpings blodbad. Redan 1603 återställdes emellertid en del till änkan och vid hennes död år 1619 kom det genom arv till sonen Johan. Det hade under tiden i sin helhet återgått till släkten.[5] Säteribebyggelsen på Målhammar vill Upmark helst sätta till 1620-talet och 1630-talets förra hälft. Att detta inte är riktigt, framgår vid en genomgång av Johan Banérs brevväxling med brodern Axel och svågern Gabriel Oxenstierna, de två släktingar som synas ha stått honom närmast. Först så sent som till 1635 kan man med säkerhet datera de tidigaste planerna på Målhammars bebyggande. Då skriver nämligen Johan till svågern den 20 mars: "Undt nachdem in meinem vorigen schreiben dem Herrn Schwager den bau meines hauses Mulhammar recommendiret, alsz verhoffe ich derselbe solch schreiben empfangen haben werde, undt thue ich mein suchen hiermit nochmals kürzlich wiederholen." [6] Det brev han refererar till är förlorat; i stället framgå hans avsikter tydligt av en skrivelse till svågern av den 5 oktober samma år, vari det heter: "So viel aber den Baw an sich selbsten anbelangt, ob ich zwar dem L. Schwager vor dieszem einen Abrisz wie mich dünkt, dasz das Hausz etwa könte gebawt werden zugeschickt, so ist derselb iedoch dahin nicht anzusehn, dasz man an ihn gebunden sein solte — —. Ich — — — befinde, dasz nach ermelten Abrisz das Hausz gegen der länge etwas zu schmahl fallen, auch sonst die Gemächer etwas enge kommen würden, wiewol ich sonsten vermeihne, dasz sich der Baw an dem Orth, wie ich vor diesem geschrieben am besten schicken werde." [7] Detta måste väl gälla ett i Tyskland uppgjort förslag för en plats på Målhammar, som Banér själv valt. Samma

[3] Den 25 april 1636, Banérska saml., vol. 1, R.A.
[4] Gustaf Adam Banér, i serien Adeln och dess gods, K.A.
[5] Casimir Lewenhaupt, a. a.
[6] Banérska saml., vol. 1, R.A.
[7] Banérska saml., vol. 1, R.A.

planer avhandlas i ett brev till brodern på våren 1636, tills så framåt sommaren samma år allt är överenskommet och klart att sättas i gång (brev till Gabriel Oxenstierna den 4 juni 1636): "Den Baw des Hauszes Molhammar hielte Ich dafür könte man alle zeitt an die hand nehmen, wenn allein mein herr Schwager belieben woltte, alle materialien darzu anschaffen und gehörige präparatoria darzu machen zu lassen." [8]

Vad som sedan kommit hindrande emellan, vet jag inte. Förmedlarna i Sverige, svågern och brodern, ha väl varit upptagna på annat håll, kanske har den brist på dugliga verk- och byggmästare som nämns i breven gjort sitt till.[9] Först år 1640 höra vi åter om Målhammar. Då lägger Gabriel Oxenstierna, som tycks ha tagit saken i egna händer, fram en ny plan för Johan Banér: "Jagh hafuer för någon tijdh sedan sendt min K. Swåger mina formente Phantasier eller affritningar, på hwad sätt iagh formenar på Mulhammar best skulle kunna byggias — — Med La Vallée Byggmestare hafuer iagh och taldt, pröfuandes att han som conduicteur samma werck att opå sigh taga och förrätta wäl till fridz är." [10] Till Gabriel Bengtson, dåvarande riksskattmästaren, var det ju, antar man, som Simon de la Vallée vände sig, när han sökte anställning i rikets tjänst.[11] Allt tyder på, att denne, som i motsats till sin svåger var livligt arkitektoniskt intresserad och väl insatt i tidens byggnadsteknik och byggnadsteori, gripits av beundran för fransmannens konst och försökt skaffa honom uppdrag. Samtidigt visa hans rader med de självmedvetna orden "mina Phantasier", att det ännu inte var så helt med vördnaden för den självständiga konstnärspersonligheten i tidens Sverige, och att även den initierade hade svårt att se arkitekten som något annat än en vanlig hantverkare. Förslaget tas emellertid upp till diskussion, och i ett odaterat brev, med nödvändighet från samma år, berättas att "Architecten La Vallée sambt den murmästaren Hans Feldtman" sänts till Målhammar för att beräkna materialåtgången och göra upp kostnadsförslag.[12] I oktober 1640 förberedes Banér på systersonen Gabriel Gabrielsson Oxenstiernas ankomst till Tyskland med redogörelse för bygget: "Medh mijn Kiäre Son tillsändes mijn K. Broder också några affritningar aff Mulhammars huusz byggning, och efftersom mijn Son haar wared der lägenheterna att besee såszom och ähr aff Architecten La Wallée om alt informerad förmodar iagh altså att han skall kunna om alt mijn K. B. en tydelig raport och fullkomblig relation giöra; och beroor nu saaken heelt och allena uppå mijn K. B. egen goda förklaring, om mijn K. Broder will att huszen och platzerna schola alldeles

[8] Banérska saml., vol. 1, R.A.
[9] Den 25 april 1636, Banérska saml., vol. 1, R.A.
[10] Banérska saml., vol. 3, R.A.
[11] S. Karling, Simon de la Vallée, i Ord och Bild 1935, s. 452.
[12] Banérska saml., vol. 3, R.A.

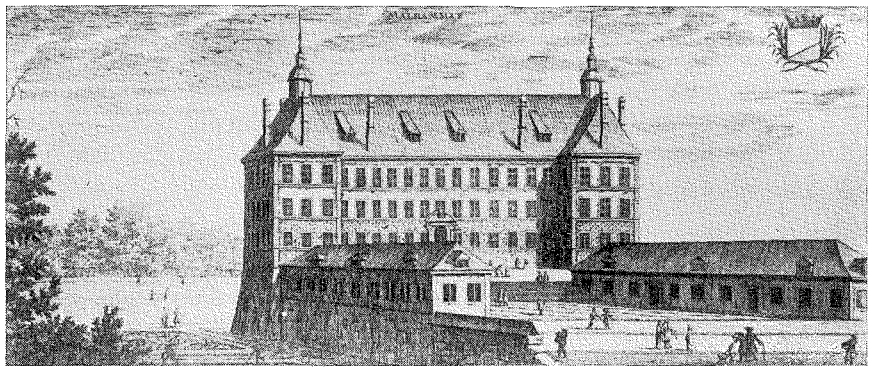

Fig. 1. Målhammar enligt Sueciasticket.

bliffua effter denna Dessein giorda, eller eij, dy nu kann proportionen aff ordinanzen lätteliga medh ringa omaak och för ähn grunden läggies förändras, i den staden hwar någon förändring sedan skulle schee icke medh några 1000 RD skulle förrättas, och ändå see lappaktigt uth. Kann nu mijn K. Broders resolution innan Aprilj komma hit, då förmodar man, näst Gudz hielp, att ij denna tillkommande Sommar, huar elligst icke något oförmodheligedh kan hända, skall mijn K. B. bekomma en fierdepart aff huuszet under tak. De Springkällorna som ähro oprymbda och opå fundament Chartan stå specialiter optecknade, håller iagh för huara en hrolig saak, emedan der en goodh deel liggier högre ähn sielffa bårrgården dijt dee schoola leedes, icke allenast till huushålls stora nytta, uthan skola nu ij bygningen både stort omak och bekostnadh spara; föruthan underskiöna wärck, som ij Trägården och annorstedes i huuszen där kunna giöras — —." [13] Några invändningar tycks inte Banér ha haft, och så kunde då verket begynna. Material anskaffas: i april 1641 meddelar Axel Banér till svågern, att han "bekommit Skrifuelsze ifrån Ålandh att kalckskutherne som iagh opå min broder H. Johan Banérs vägnar hafuer låtet uptinga, nu medh det första hijt till Stockholm äre förwäntandes — —." [14]

Men "något oförmodheligedh" skulle ändå inträffa. I samma månad skriver Johan till Gabriel Bengtson och anbefaller — tyngd av sjukdom och med föraningar om slutet — hustru och barn i svågerns försorg.[15] Tre veckor senare var han död. Slottsbyggets fortgång hade han emellertid säkerställt genom efterlämnade bestämmelser, och tutor testamentarius viktigaste åliggande bredvid omsorger om barnens gods, husfolk och uppfostran blir upp-

[13] Banérska saml., vol. 3, R.A. På detta brev gå Björlins uppgifter om Målhammar tillbaka.
[14] Oxenstiernska saml., Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.
[15] Banérska saml., vol. 1, R.A.

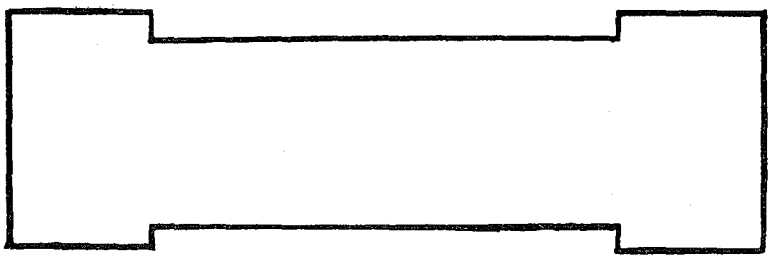

Fig. 2. Målhammars plan efter uppgifter hos C. Wijnbladh.

sikten över "stenhusen på Målhammar".[16] Uppgiften faller i huvudsak på Gabriel Oxenstierna, ty Axel Banér dör redan 1642 och Pär Banér 1644. Och ännu ett dödsfall skulle äventyra byggnadsföretaget: 1642 blir, som bekant, Simon de la Vallée mördad i Stockholm.

För den nutida betraktaren av Målhammar kan det falla sig svårt att identifiera de små 1700-talsflyglarna som nästan helt försvinna i grönskan på en trädbevuxen höjd med Suecians stora anläggning. Att detta låter sig göras lär oss Wijnbladh: 1723 skall den dåvarande kronoarrendatorn ha fått tillstånd att riva huvudbyggnaden och minska en våning på sidobyggnaderna, som alltså äro lika med de moderna flyglarna.[17] Orsaken var att det blev för dyrt att underhålla hela komplexet. Wijnbladh ger också måtten på den gamla byggnaden, vilket tillåter en enkel rekonstruktion av planen, fig. 2. Denna stämmer rätt väl med Suecia, så när som på de låga längorna och muren runt gården. Just på dessa punkter är också sticket vilseledande, och för att få en sann bild av slottets utseende på Gustav Adam Banérs tid måste man gå tillbaka till Sueciateckningarna. Det grevliga banérska vapnet på sticket tillåter slutsatsen att dessa äro tillkomna åtminstone före 1679, då Dulle-Banéren som täckning för sina skulder till handelsmannen i Stockholm Sieur Honoré Boneau fick lämna ifrån sig stamgodset.[18] Förutom den direkta förlagan till sticket finnas ännu två skisser: tvenne mindre konturteckningar, slottet rakt och snett framifrån samt en större, rätt väl utförd landskapsskiss, fig. 3—5. På ingen av teckningarna återfinnas de låga flyglarna, däremot visar den större med tydlighet läget i terrängen: på ändan av en långsträckt och sakta stigande höjd, så smal att sidobyggnaderna — eller paviljongerna om man så vill — med sina yttre sidor fota i den lägre terrängen och följ-

[16] Gustaf Adam Banér, i serien Adeln och dess gods, K.A.

[17] A. a., s. 2 f.

[18] Handlingar rörande Johan Adlercrona i Reductionskollegiets akter, K.A. Enligt vänligt meddelande av överste C. Lewenhaupt rör det sig snarare om Parisbankiren Honoré Boneaus son Abraham, som var handelsman i Stockholm.

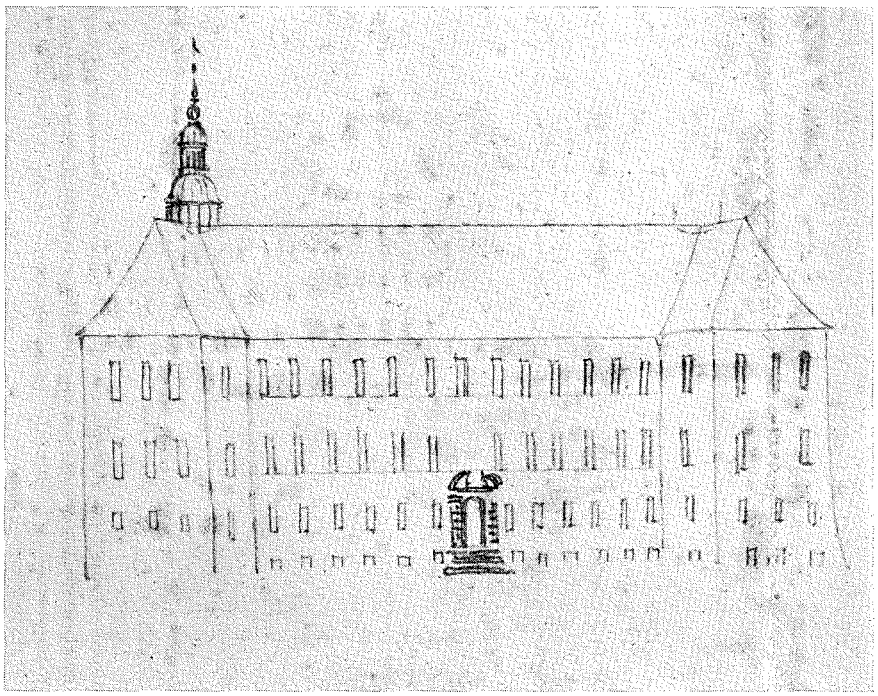

Fig. 3. Skiss över Målhammar av Erik Dahlberg. Byggnaden sedd från norr.

aktligen utåt ha en och en halv våning mer än inåt borggården. På landskapsskissen förekomma även en mängd andra topografiska detaljer: uthusens läge, delar av trädgården som den verkligen tog sig ut, den då mycket vattenrika Sagån i förgrunden, vilket allt gör den till ett ganska trovärdigt dokument över det färdiga Målhammar på 1660- eller 70-talet. Vad stickförlagan beträffar, visar den flera intressanta drag: tydligen har först det stora huset med paviljonger uppritats efter de gjorda skisserna, *däröver* ha sedan upplinjerats de låga flyglarna, vars hypotetiska karaktär bevisas bäst av perspektivfelet vid den högra flygelns anslutning till corps-de-logiet. Terrängbildningen har schematiserats, så att kullen som huset står på verkar konstgjord uppschaktning, någonting i stil med Krusenbergs och Rosersbergs trädgårdssidor. I Reitz' stick förekomma så ytterligare förvanskningar, t. ex. i fråga om fönsteromfattningar och portaler.

Med den sålunda korrigerade bilden av Målhammar för ögonen är det lättare att följa den fortsatta byggnadshistorien. Dessbättre hade den bortgångne conducteuren-architectens åligganden kunnat övertagas av en man, med vilken han samarbetat under förberedelserna, och som haft goda tillfällen att taga del av hans intentioner: mäster Hans Feldtman. Honom hade Gabriel

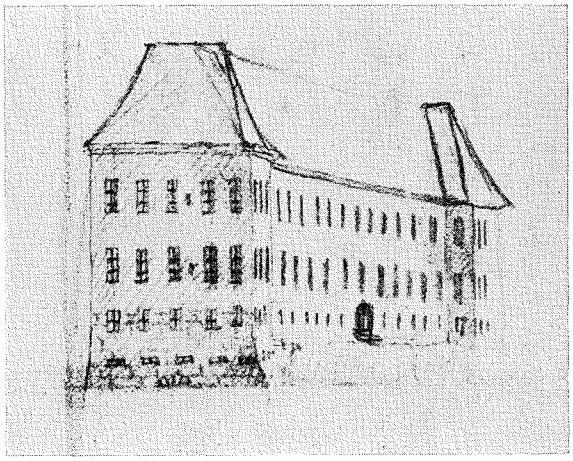

Fig. 4. Skiss över Målhammar av Erik Dahlberg. Byggnaden sedd från nordost.

Oxenstierna 1640 rekommenderat med orden: "huilken migh uthi 4 åhr ährligen och uähl tiäntt haffuer, uidh mijne byggninger, och som den bäste här nu ähre skattasz." [19] Vederhäftighet talar också ur hans detaljrika byggnadsrapporter, vars utpräglade dialekt visar, att han hörde hemma i Sachsen.[20]

Ett intressant byggnadstekniskt problem tycks till en början ha varit uppmurandet av underredet på paviljongerna eller rundlarna (Rontteln), som Hans Feldtman kallar dem, som skulle ge stadga åt hela byggnaden — någon källargrund fanns inte under mittbyggnaden, där huset vilade på själva berget. Ännu Wijnbladh förundrar sig över väggarnas tjocklek: "märkvärdigast är, at de twänne undra wåningarne, som hafwa hwalf och massiva murar av 2 och en half till 3 alnars tiocklek, äro utan til med slät huggen gråsten beklädda, hwilket dryga arbete i dessa tider skulle blifwa odrägeligen kostsamt, om icke ogörligt." Axel Banér anser, "att ju högre dhe kunna blifua hwalfde ju liusare skolla wåningarna blifua (de mot trädgården vettande rummen i undervåningen alltså), men om dhet skulle wara rådeligit widh hwalfändarna att låtha mura dhe kambrarna, som Mester Hans förmäller" ber han svågern avgöra.[21] Under denna period ingås även kontrakt med stenhuggaren Hindrich Telschow från Greifswald om förfärdigande av fönsterramar av 40 alnar sandsten för de undre våningarna.[22] För de övre tänkte man sig ramar av ek.

[19] Banérska saml., vol. 3, R.A.

[20] Han hade blivit mästare i Tyskland 1628 och var medlem av Stockholms murmästarämbete. (H. Alm, Murmästarämbetet i Stockholm, Sthlm 1935, s. 94).

[21] Oxenstiernska saml. Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.

[22] Verksam i Stockholm på 1640-talet (Se G. Axel-Nilsson, Bild- och stenhuggarämbetet i Stockholm i S:t Eriks årsbok 1934).

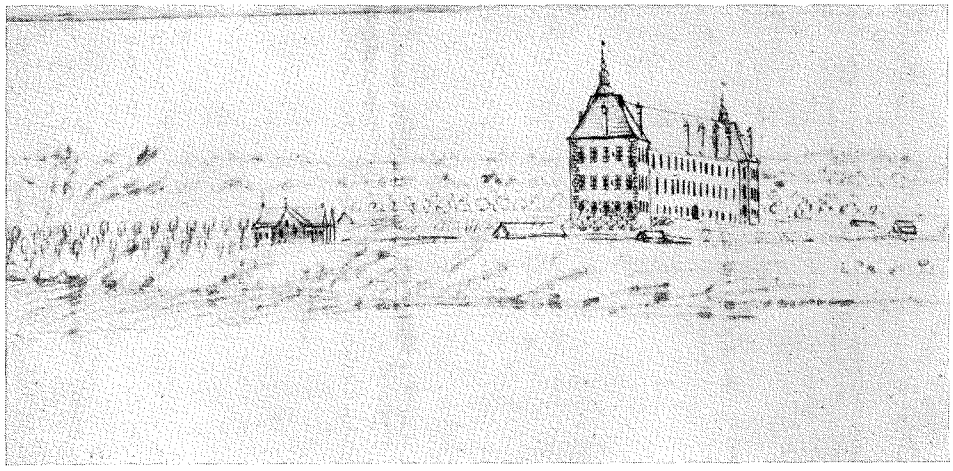

Fig. 5. Landskapsskiss med Målhammar från nordost, av Erik Dahlberg.

Trots en lovande början blev emellertid arbetstakten varken god eller jämn. Hans Feldtman kunde nämligen inte odelat ägna sig åt Målhammar. Samtidigt är han kvar i Gabriel Oxenstiernas tjänst och leder byggnadsarbeten både i Stockholm, på Mörby och på Rosersberg. Förvaltningen av det herrelösa godset tycks inte heller ha fungerat tillfredsställande. De pengar som anvisas till byggnadslöner hållas esomoftast inne av bokhållare och fogdar, och det blir svårigheter med arbetsfolket. Flera gånger måste Feldtman, som i brev efter brev klagar för sin arbetsgivare, själv träda emellan med eget sparkapital och med pengar som han upplånar. "Ich habe nu zu Molhamer die arbeit missen lassen stielle liegen von wegen das ich kein geltt kan bekomen von den buchhalter, was ich dissen gantzen somer 2 montten gearbeitet habe das hab ich alles vorschossen von meinen geltter wo ich was kontte auf borgen, so kontte ich es nicht lenger halten, musste das volck dar weck nemen — —" [23] Efter sommaren 1645 hakar arbetet upp sig på allvar i samband med Gabriel Bengtsons förflyttning till Riga som generalguvernör över Livland. Då är emellertid enligt Feldtmans rapporter den östra rundeln i det närmaste färdigmurad, mittbyggnaden så när som på ett 50 alnar långt stycke i tredje våningen (dess hela längd är 80 alnar). Dessutom saknas tredje våningen på västra rundeln. Andra arbetsuppgifter som förestå äro fogstrykning av hela huset, putsning av rustik ("grahe steine"), inmurande av 32 stora och små fönstergaller (man måste väl antaga i bottenvåningen och paviljongernas källarvåning), anbringande av takresning och taktegel. Även portaler och fast inredning saknas än så länge.[24]

[23] Feldtmanbunten, Oxenstiernska saml., Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.
[24] Feldtmanbunten, Oxenstiernska saml., Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.

Under Gabriel Bengtsons frånvaro 1645—47 blir det sonen Gabriel, som ju redan tidigare haft befattning med Målhammar, och översten Gustav Banér på Tuna, som övervaka byggnadsarbetet. Först 1647 kommer det emellertid därhän, att en definitiv överenskommelse träffas med Feldtman (kontraktet lyder på 2.000 riksdaler, "serre knab" säger murmästaren), och arbetet kan återupptagas på allvar.[25] Vid denna tidpunkt äro äntligen taksparrarna uppsatta. Samtidigt skrives kontrakt med Hindrich Telschow om en portal, till vilken riksskattmästaren skall skicka ritningen från Riga.[26] Därmed närmar sig Målhammar sin fullbordan, och uppgifterna i breven börja sina. Feldtmans senare rapporter sysselsätta sig endast med uthusbyggen av olika slag. Möjligen är den beställning på två portaler som Gabriel Bengtson med utförligt memorial tillställer Gustav Banér 1648, sedan denne blivit landshövding i Visby, gjord för Målhammars räkning.[27] Omkring 1650 måste vi föreställa oss byggnaden avslutad, femton år efter de första planernas tillkomst och åtta år efter arkitektens död.

Också en ytlig jämförelse med 30- och 40-talets byggnadskonst i vårt land — dess historia har ju ännu många oklara punkter — ger vid handen, att Målhammar intar en intressant plats i utvecklingen. I den brokiga bilden av olikartade strömningar framstår Målhammar som en utomordentligt klar exponent för fransk byggnadstradition och fransk formkänsla. Bortse från Sueciasticket med dess missuppfattningar och förvrängda proportioner och håll i stället den lilla skissen i minnet! Summarisk som den är, ger redan den ett intryck av något helt annat än det vi äro vana vid från tidens slottsanläggningar. Förgäves söker man bland dem efter exempel på att huvudbyggnadens kortsidor, som traditionellt bruka avslutas med gavlar eller liknande, utlöpa i paviljonger så att en kraftig artikulering av byggnadskroppen uppnås. Lika litet representerad finner man paviljongernas takform, välkänd från så många franska lantslott, och fönsternas långsmala proportionering för tanken på den franska egenheten att låta fönsteraxlarna bliva självständigt bärande element i fasadytan, inte bara rader med arkitektoniskt inramade hål i muren. Ett viktigt drag är också bottenvåningens monumentala rusticering, de "gråa stenar", som förorsakat Hans Feldtman och hans medhjälpare så mycket bekymmer, att de vid ett tillfälle uppges vara huvudorsaken till att folk och penningmedel inte räcka till.[28] Samma andas barn är portalen med sina bandade kolonner och sin kluvna gavel, vars motstycken återfinnas endast vid andra byggen, där Simon varit verksam. I skarp motsättning till detta klassicerande stenhuggeriarbete står en väldig

[25] Feldtmanbunten, Oxenstiernska saml., Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.
[26] Den 10 juli 1647, bevarat i Banérbrev 1626—1658, Kungl. Biblioteket.
[27] December 1648, Oxenstiernska saml. Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 3, R.A.
[28] Feldtmanbunten, Oxenstiernska saml., Gabriel Bengtsson Oxenstierna, vol. 1, R.A.

praktspis i broskbarock (ännu i dag bevarad på Målhammar), som väl samme Hindrich Telschow skulpterat, fast han här fått följa sin egen smak. En annan detalj av mera nordisk karaktär är takryttarna, kanske också de sekundära. Slutligen skulle man kunna våga att av vissa uttryck i breven om Simon de la Vallées planritningar — där talas t. ex. om "huuszen och platzerna"[29] — draga den slutsatsen, att ett större komplex varit avsett från början med flyglar och gårdombyggnad, kanske av den typ som samme arkitekt förordat vid Tidö och Rosersberg. På en muntlig tradition om detta skulle ju Suecians misslyckade komplettering kunna gå tillbaka. Tänker man sig denna storstilade anläggning omgiven av den planerade trädgården och festligt prydd med "springkällor och underskiöna wärck", då når man i föreställningen fram till en av den franska kulturens ståtligaste avläggare på svensk mark. Målhammars verkliga öden ha i stället bestämts av nya generationers förändrade livsstil. Men i 1700-talets herrgårdsflyglar döljer sig samma byggnadsanda, som vi känna från riddarhuset: den begynnande svenska stormaktstidens.

Resumé

Simon de la Vallée et le château de Målhammar dans la province de Västmanland

Simon de la Vallée, descendant d'une longue ligne d'éminents architectes français, établi en Suède depuis 1637, est généralement reconnu comme une des figures de premier plan de l'histoire de l'architecture suédoise, quoiqu'il n'ait laissé que très peu de preuves réalisées de son art. Qu'il ait été attaché à la construction du château que le général Johan Banér avait l'intention de faire construire sur son domaine de Målhammar, n'a été que vaguement connu. Des renseignements tirés de lettres et de rapports sur le travail qui n'ont pas été utilisés auparavant nous montrent que cette entreprise, qu'on a voulu remonter à la période 1610—20, fut projetée pendant la décade suivante et n'obtint sa forme définitive qu'en 1640, par Simon de la Vallée, correction importante qui nous permet de fixer la place de cet édifice dans l'histoire de l'art. Ces lettres nous donnent une image très vive des personnalités de ces nobles bâtisseurs:

[29] Den 21 oktober 1640, Banérska saml., vol. 3, R.A.

Banér, général vaillant au goût de la représentation mais sans intérêt artistique, et Gabriel Bengtsson Oxenstierna, grand trésorier du royaume, son beau-frère et son aide dans les affaires de la construction, entraîné par la passion de construction et de vastes projets qui caractérise l'époque. Elles nous renseignent aussi sur les vicissitudes que subit le bâtiment après la mort de l'architecte et du noble qui l'employait, quand, après beaucoup de difficultés, le maître-maçon allemand Hans Feldtman de Saxe mena l'œuvre à bonne fin. Une analyse de quelques dessins pour le célèbre ouvrage de gravures topographique appelé "Suecia antiqua et hodierna" qui montrent l'aspect de Målhammar pendant la deuxième moitié du 17:me siècle, met en évidence que par cet édifice de 1640 tout un nombre d'éléments d'un style purement français ont été introduits en Suède. Comme exemples on pourrait citer l'articulation du bâtiment central par des pavillons latéraux, le bossage monumental du rez-de-chaussée, la forme classique du portail, le proportionnement des fenêtres et la formation du toit. Les lettres démontrent aussi que l'intention originale avait été de faire du château de Målhammar, dont seules les parties centrales furent achevées — rasées maintenant sauf quelques restes des pavillons latéraux — une vaste bâtisse avec une large cour entourée d'ailes et des jardins monumentaux.

Föreningsmeddelande.

Till godsägare August Treschow, Målhammar, som lämnat bidrag till tryckningen av ovanstående undersökning om Simon de la Vallées Målhammar, frambäres ett vördsamt tack av uppsatsens författare och tidskriftens redaktion.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Folkminnesinsamlingens läge inför 1943 års riksdag

Skriftställaren Fredrik Ström väckte vid innevarande års riksdag en motion (första kammaren n:r 160) om ökade anslag för folkminnesinsamlingen. Motionen ledde tyvärr icke till något positivt resultat, men dess utförliga motivering — tillkommen i samråd med de olika folkminnesinsamlande institutionerna i Göteborg, Lund, Stockholm och Uppsala — äger dock ett allmänt intresse genom den översikt och återblick den lämnar rörande svensk folkminnesinsamling. Folkminnen användes härvid i ordets oinskränkta betydelse av samtliga slags folktraditioner belysande den folkliga kulturens såväl andliga som sociala och materiella sidor.

Inledningsvis framhålles, att sedan nuvarande statsrådet Per Edvin Sköld 1919 väckte sin motion om en allsidig folkminnesutredning har ett omfattande insamlingsarbete kommit till stånd. Men det betonas också att ofantligt mycket ännu återstår att göra och att de stora inskränkningar i redan förut blygsamma anslag, som statsmakterna nu vidtagit, kunna komma att medföra, att oersättliga traditionsskatter gå förlorade. I motionen anföres en rad officiella uttalanden, vilka med all styrka framhålla folkminnenas stora historiska och nationella värde och som med skärpa betona betydelsen av deras utforskning och snabba insamling. Det gäller, säger sålunda Vitterhetsakademien i ett yttrande 1928, "de sista resterna av en kultur, som dock karakteriserat den största delen av vårt folk under långa århundraden för att icke säga årtusenden". Och i en Kungl. Maj:ts proposition 1929 framhåller ecklesiastikministern Claes Lindskog bl. a.: "Vår inhemska kultur, sådan den levat på folkets läppar och i folkets sedvänjor, tro och diktning, är ett betydande nationellt arv, ett arv, som förpliktigar ej minst ett land som vårt med dess erkänt högt stående odling till en allvarlig strävan att söka bevara det snabbt försvinnande källmaterialet till folkets egenart och liv och dess olika samhällsformers gestaltning under tiderna."

Motionen vänder sig mot påståendet, att folkminnesinsamlingens kris endast skulle bero på för kort perspektiv. Det framhålles, att de förändringar i allmogens livsföring och föreställningsvärld, som inträffade under 1800-talet, voro av en absolut och inte blott relativ storleksordning. Att uppteckningar av förstahandskaraktär överhuvudtaget ännu kunna göras från den äldre kulturepoken beror på att den stora genombrottsperioden i vårt land inföll först årtiondena närmast efter århundradets mitt. Oavsett varje tidsperspektiv måste dessa decennier tiderna igenom stå som en av de mest kritiska perioder, som vår svenska bondekultur någonsin genomlevat. Då äro förändringarna landsbygden runt intensifierade inom ett kortare tidsskede, än vad någonsin tidigare kan ha skett, och de äro av en omfattning, som i framtiden näppeligen synes kunna bliva större. Upplysningar stå ännu att få från denna tid. Insamlingsmöjligheterna av äldre folktraditioner äro ännu icke helt förbi. "Men möjligheten att bevara dessa sista minnen av vad som sagts vara en tusenårig epok vilar nu på 70-åringars och 80-åringars svaga livstråd. Ännu erbjuder 1940-talet ett enastående tillfälle till uppteckningar av folkminnen, vilket aldrig kan återkomma."

Motionen lämnar vidare en översikt av de åtgärder, som statsmakterna tidigare vidtagit för folkminnesinsamlingen. Under åren 1926—38 voro lotterimedel anslagna för arbetet; sistnämnda år fördes anslagen över på riksstaten, och de ha efter 1939 varit mycket kraftigt nedskurna.

Motionen karakteriserar de närmast gångna årtiondena såsom i väsentlig grad en insamlingens trägna period. Det betonas dock, att det är önskvärt att forskning och fältarbete kunna ske samtidigt och i närmaste kontakt med varandra, och det framhålles att många märkliga forskningsresultat också framlagts. "Även internationell uppmärksamhet har i hög grad kommit svensk folkkulturforskning till del under den tid, då världens nationer ännu hade möjligheter att intressera sig för problem även inom andens värld." Det framhålles därtill, att resultatet av folkminnenas insamling och utforskning kan utläsas i en rad tryckta arbeten, som ställts i folkundervisningens och den allmänna folkbildningens tjänst. Motionen betonar också betydelsen av att en vidgad akademisk undervisning kommer till stånd rörande svensk folkkultur och att publiceringsmöjligheter beredas forskarna inom ämnet.

De fyra centrala folkminnesinstitutionerna i Göteborg, Lund, Stockholm och Uppsala ha tidigare bedrivit sin insamlingsverksamhet dels genom egna tjänstemän, dels genom vetenskapligt utbildade stipendiater och dels slutligen genom s. k. ortsmeddelare. För att kunna kontrollera materialet och nå fullständighet i fråga om insamlingsarbetets olika uppgifter är det ofrånkomligt, att vetenskapligt skolade krafter stå till förfogande även för själva fältarbetet. Men för att få till stånd en till hela landet utsträckt insamlingsverksamhet är det också nödvändigt, att i största möjliga utsträckning taga i anspråk den

värdefulla lekmannahjälp, som ortsmeddelarna kunna lämna. Under krisåren ha samtliga institutioner strävat efter att låta minskningen i anslagen först i sista hand drabba ortsmeddelarnas verksamhet för att i det längsta kunna hålla uppe den mödosamt uppbyggda medarbetarorganisationen. Även här ha dock väsentliga inskränkningar varit nödvändiga. Men det är uppenbart, framhålles i motionen, att ortsmeddelarna erbjuda den insamlingsmetod, varmed man kan nå den största effektiviteten med minsta kostnader. "Av vad jag sålunda anfört", slutar motionären, "torde ärendets vikt och betydelse för hela vår svenska kultur vara uppenbar. Även i ekonomiskt hårda tider kan man icke äga rätt att förskingra att stort fosterländskt arv." Herr Ström hemställer, att riksdagen i och för en utvidgad ortsmeddelarverksamhet måtte höja bidragen till de fyra folkminnesinsamlande institutionerna i Göteborg, Lund, Stockholm och Uppsala med inalles 15.500 kronor samt anslå till Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet i Stockholm 2.000 kr.

I anslutning till sitt yttrande (n:r 8) rörande bidrag till Nordiska museet har statsutskottet om motionen framhållit, att "utskottet är medvetet om vådan för folkminnesforskningen av att insamlingsarbetet ställes på framtiden, då härigenom förutsättningarna undan för undan bliva mindre för folkminnenas uppsamlande och bevarande för kommande släkten". Under nu rådande förhållanden ansåg sig utskottet dock icke kunna biträda det i motionen framställda förslaget.

Vid debatten i riksdagen (Första kammarens protokoll nr 10) framhöll motionären bl. a., att anslagen till folkminnesforskningen varit utsatta för oavlåtliga nedskrivningar och i vissa fall helt indragits. "Jag tycker inte", fortsatte herr Ström, "att detta är något som kan vara särskilt upplyftande eller hedrande för svensk kultur, utan vi måste känna oss mycket deprimerade och skamsna över att någonting sådant får ske". Motionären uppfattade statsutskottets ovan citerade yttrande som ett löfte för följande år och fick av statsutskottets talesman lektor Oscar Olsson bekräftat, att utskottets välvilliga inställning gällde samtliga de i motionen nämnda institutionerna.

Riksdagen biföll statsutskottets avslagsyrkande.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Folktraditioner kring vårdagjämningen. Av Karin Danver. Meddelanden från Lunds Universitets Folkminnesarkiv I. Lund 1943. 248 s. Kr. 6: 50.

Ämnet för Karin Danvers avhandling är en kalendariskt naturligt begränsad grupp folkliga traditioner, handlande om våren, dess förebud och ankomst. Dessa traditioner ha intagit en viktig plats i folkets tankevärld, och "folktraditioner kring vårdagjämningen" utgör alltså ett ämne, som är väl förtjänt av att bliva föremål för en akademisk avhandling. Förf. har haft ambitionen att taga upp ett undersökningsmaterial, som är mycket stort, därtill sammansatt av sinsemellan mycket olika beståndsdelar och följaktligen också svårt att överskåda. I åtskilliga fall har förf. icke heller helt kunnat bemästra dessa svårigheter, och för många kapitel gäller vad som framhålles i förordet, att "flera av de här berörda traditionerna skulle egentligen ha krävt en mera ingående behandling än vad som här kunnat lämnas".

Någon systematisk detaljkritik avser anmälaren icke att framlägga; endast några av huvudproblemen i boken skola här refereras och granskas.[1] Inledningsvis skall anmärkas, att boken icke minst i sin egenskap av akademisk avhandling borde varit försedd med litteraturförteckning och att dess värde som handbok hade ökats genom ett register över de behandlade kalenderdagarna och kalenderföreteelserna.

I förordet säges, att folkminnesforskningen i högre grad än något annat område inom folkkulturforskningen är en *psykologisk* vetenskap och att den kräver för lösningen av sina problem en på psykologiska faktorer grundad undersökningsmetod. Men såsom undersökningen nu och med all rätt är upplagd, avhandlar den i hög grad *historiska* problem, vilka naturligtvis även kräva en historisk forskningsmetod. Folkminnesforskningen liksom folkkulturforskningen i dess helhet är en av historieforskningens många grenar, och

[1] Recensionen utgör en sammanfattning av min granskning vid disputationen den 20 mars 1943. En utförlig anmälan har också lämnats av Martin P:n Nilsson i Folkminnen och Folktankar 1943 s. 62 ff. Dessa båda recensioner synas i åtskilliga hänseenden komplettera varandra.

när vi folkminnesforskare vilja skapa respekt för vårt ämne och bevisa dess nytta ha vi all anledning att betona och hålla fast även vid detta. Vi måste ha i minnet Maitlands ord: "By and by anthropology will have the choise between being history or nothing". Karin Danvers avhandling gäller företeelser knutna till kalendern, och kalenderns många problem äro väsentligen av historisk och icke av psykologisk karaktär.

De till kalenderns märkesdagar knutna folktraditionerna utgöras i stor utsträckning av väderleksmärken, vilka för den här aktuella tidsperioden januari—april framför allt handla om vårens fortskridande ankomst. Ett av avhandlingens huvudproblem är förhållandet mellan dessa märken här i Sverige och i utlandet. Var och i vilken utsträckning finnas utländska motsvarigheter? Hur gamla äro dessa märken på svensk botten? Hur och när ha de kommit hit? Vad ha litterära alster betytt för spridningen? En granskning av de sistnämnda under jämförelse med sentida svensk folktradition är en undersökning som tidigare bl. a. efterlysts av M. P:n Nilsson (Nordisk kultur 21, s. 119). Karin Danver har nu tagit upp Bondepraktikan och östgötaprästen Isac Ericis 1683 första gången utgivna översättning och bearbetning av tysken M. J. Colerus' Oeconomia till en sådan jämförande granskning. Förf. sammanfattar resultatet så, att ett flertal hithörande folktraditioner hänföra sig till tiden före Bondepraktikans tillkomst, men att denna och andra tryckta källor ändock haft stor betydelse i vårt land för överförandet, spridningen och bevarandet av folkliga traditioner (s. 22, 97 och 141). Jakobsdagens betydelse i folktraditionen och uppkomsten av stävet "Gregori tid, dag och natt lika vid" påpekar förf. t. ex. med rätta vara resultat av Bondepraktikans inflytande (s. 53 och 102), som förf. dock synes ha överskattat.[2] Bl. a. göres gällande, att den årstidsindelning, som låter våren börja med "Petter Katt" den 22 febr., skulle ha blivit känd i Norden först med Bondepraktikan. Detta misstag hade undvikits, om förf. närmare studerat Ole Worms Fasti danici, vars där återgivna och av Karin Danver citerade runkalender icke daterar sig från 1626 (Danver, s. 34), utan 1328. Att förf. är benägen att generellt överskatta de litterära källorna, framgår också av kommentaren till jämförelsen mellan tranans roll som årstidsbudbärarinna i Norden och under antiken (s. 225). Det finnes ingen anledning att antaga, att naturmärken av detta slag ej skulle vara inhemska på nordisk botten. Här förekommer för övrigt ytterligare ett fatalt litterärt misstag: de tranor, om vilka Hesiodos skaldar, förebåda icke vårarbetet utan höstplöjningen och den "regniga vintern".

[2] Jfr min uppsats Bondepraktikan och den folkliga traditionen, under tryckning i Svensk kulturskildring (redigerad av Sigurd Erixon, utg. av Institutet för folklivsforskning). Här behandlas även stävet "Peter Katt (resp. Mats) kastar en varm sten i sjön", ett stäv, som intager en framträdande plats i Karin Danvers avhandling.

Många svenska väderleksmärken förekomma icke i någon äldre tryckt källa, och då samtidigt utländska paralleller föreligga, kan här icke vara någon tvekan om att icke dessa märken spritts genom den muntliga traditionen. Förf. påpekar, att här ibland föreligger ett östligt sammanhang (s. 71), ibland ett västligt (s. 50). Utgångspunkten för den senare sammanställningen är en enstaka uppgift från Västergötland, att "när Matts kastar pinnen i sjön, så smälter det lika mycket underifrån som ovanpå", vilket talesätt jämföres med ett irländskt stäv om S:t Patrik, som stöter sin stav i isen den 17 mars. Det svenska underlaget för jämförelsen synes svagt, men att här icke föreligger en tillfällighet, framgår av en uppgift i de 1832 till Vitterhetsakademien insända uppgifterna om namnen i kalendern, vilken källa förf. icke begagnat sig av i original. Från Österplana socken i Västergötland finnes här angivet för Perpetua den 7 mars: "Per pik i vattnet. Per tros då förmå genom den mjuknade isen nedsticka sin pik, d. v. s. sin spetsigt järnskodda stav." Ett sammanhang härmed har tydligen också följande sentida uppteckning från Främmestad: "Petter Katt kastar sin spik i vatt" (Ulma 3299:2). Detta material bekräftar, att grund finnes för den av förf. gjorda sammanställningen. I ett flertal andra fall påpekas i avhandlingen överensstämmelser och olikheter mellan dansk, norsk och svensk tradition.

Genom att framdraga olikheter mellan Ericis översättning av Colerus' Oeconomia och originaltexten har förf. i dessa fall fått fram beskaffenheten av den äldre inhemska traditionen (t. ex. s. 38 och 42). Men förf. har däremot underlåtit att begagna en annan källa, som kan ge positiva uppgifter om äldre folktraditioner före Bondepraktikan, nämligen kalenderstavarna. En 1500-tals runstav med bild av en plog vid Bengtsdagen utgör dock vårt äldsta belägg för förekomsten av talesättet "Bengt med plogen". När den 24 februari på kalenderstavarna ofta är utmärkt med en fisk, är detta icke ett helgonattribut för Mattias utan måste syfta på ett märke för fisket. När Bengtsdagen ibland är utmärkt med en orm, är detta en illustrativ motsvarighet till vad som annars säges om Marie bebådelsedag:

att på vårfrudagen dyra
kvickna både mask och myra.

I avhandlingen hänvisas däremot i flera fall till Carlesons tryckta "runstavsundervisning" från 1740-talet. Att denna är en osäker källa för folktraditionen har redan Lithberg påvisat. Det skulle för övrigt vara en värdefull lärdomshistorisk undersökning — en sak som också redan Lithberg påtänkt — att fullständigt utreda förhållandet mellan denna runstavskompilation och dess äldre litterära källor.

Förf. har i detta sammanhang ett yttrande om runstaven, som är rätt be-

tecknande för hennes oförsiktighet att så att säga i förbigående utan tillräckliga kunskaper djärvt göra uttalanden i frågor, där ett ställningstagande i själva verket ej hade varit behövligt. Genom denna oförsiktighet har hon i onödan utsatt sig för kritik även i fall, som ej äro av betydelse för avhandlingen i övrigt. "Runstaven bygger direkt på den kyrkliga kalendern och torde knappast", säges det, "ha varit en hos allmogen så allmän kunskap, som Olaus Magnus och Olaus Rudbeck velat göra gällande. Det var säkerligen endast ett fåtal allmogemän, som behärskade runstavskonsten — — —". Ett dylikt omdöme gör förf. utan annat stöd än en delvis missuppfattad och efter Lithberg (i Fataburen 1932) anförd uppgift, att Rudbeck "fick söka länge [Lithberg: "flera försök"] innan han äntligen på Distinget i Upsala hittade en gammal gubbe, som kunde undervisa honom om runstaven." Går man till originaltexten (Atlantica, 2, nya uppl. s. 649 f.) ser man, att det blott var fråga om ett enda genom dödsfall omintetgjort försök, innan Rudbeck träffade sin sagesman på distingsmarknaden. Men bortsett härifrån ha vi genom svaren på Gustav II Adolfs bekanta memorial exakta exempel på allmogens runstavskunnighet på 1630-talet. I t. ex. Fresta socken i Uppland funnos då 14 runstavar och 44 personer som kunde läsa dem, i Hammarby voro siffrorna 22, resp. 50 (Lithberg a. a.). Söderut försvann denna kunskap tidigare, men ännu i prästrelationerna från Blekinge omtalas 1624 gamla män, som förstodo sig på "rimstockar". Längst ha runstavarna varit i bruk i Dalarna, och härom säger Hülphers 1757, att "runstafwen brukas ännu här på orten, särdeles i Orsa, Mora och Elfwedals socknar." Enbart från den sistnämnda socknen äger Nordiska museet ett 20-tal runstavar av gammal typ.

Vid flera av vårens märkesdagar förekomma också folkseder. Redan ofta omskrivet är det från Gagnef kända upptåget med brudpar och björn på Matsdagen. Detta upptåg har tidigare setts i mycket stora, man kan säga världsomspännande sammanhang. Enligt W. Liungmans uppfattning är det en utlöpare av de sydeuropeiska karnevalsupptågen, vilka enligt hans mening uppstått ur de grekiska mimosspelen. N. E. Hammarstedt åter såg Gagnefbrudparet och björnen som en reliktföreteelse från en nordeuroasiatisk kulturkrets, inom vilken björnriterna spelat en stor roll. Karin Danver ger i anslutning till en tidigare i Folkkultur 1942 publicerad undersökning om namnsdagsbruk förklaringen, att vi ha här att göra med ett namnsdagsupptåg. Möjligen kan förf. ha rätt såtillvida, att detta upptåg förlagts till Matsdagen just i samband med namnsdagsfirandet och att seden på speciellt denna dag ej är äldre än 1800-talet. Med en hänvisning till namnsdagssederna har också förf. kompletterat rec:s egen framställning i Bygd och yttervärld av Matsdagens firande. Men varifrån har namnsdagsfirandet fått sin björn och sitt brudpar? Jo, säges det (s. 80 f.), björnen är ett djur som i särskilt hög grad satt fantasien i rörelse och att leka brudpar är en vanlig företeelse bland barn.

Häremot kan invändas, att bruket att på en gång leka björn och brudpar ju ej är självfallet och denna kombination upprepas på olika håll. Det finnes dessutom även andra utklädselbruk i Dalarna, som måste ha sin förklaring; i t. ex. Bingsjö och Boda har man klätt ut sig till en underlig tupp på fettisdagen. Att fastlagen infaller vid denna tid är en sak, som icke kan förbigås.

Från Lane-Ryrs socken i Bohuslän anför förf. en isolerad uppteckning om en sed, i vilken ingår ett yttrande: "Gregorius, här hänger jag mina hundars grimmor". Detta ger förf. anledning att taga upp till jämförelse det från Värmland och närgränsande landskap kända bruket att vid Peregrinus den 16 maj skrämma bort vargarna, varvid man ropat "Peregrinus, bind dina hundar" el. dyl. Hur har då detta uttryck uppkommit? Förf. sammanställer det med att vargarna på slaviskt område gått under namn av S:t Georgs hundar; kreaturen drevos här ut på bete Georgsdagen. Från Finland finnes bl. a. en arkivalisk uppgift från 1675, som meddelar, att "för att vargen ej skall rifva kreaturen ropas S:t Görans dag vid vargskall: 'Fastbind dina hundar'." Richard Boberg, som tidigare (i Nationen och hembygden 1942) observerat denna överensstämmelse mellan finsk och värmländsk tradition, har förnekat finskt inflytande härvidlag. Karin Danver, som dock tydligen ej känt till Bobergs uppsats, menar däremot, att detta uttryck genom den finska invandringen till Värmland överförts till Sverige — detta skulle alltså ha skett någon gång före 1660 — och att det sedan från Värmlands finnbygder spritts vidare. Traditionspåverkan denna väg har visserligen ej varit vanlig, men det går dock att påvisa paralleller, som i detta avseende skulle kunna stödja förf:s teori, t. ex. spridningen av näverföremål, av vissa skidtyper och även av enstaka finska ord. Att en besvärjelseformel — "Peregrinus, bind dina hundar" är ju närmast en sådan — upptagits efter de som trollkunniga ansedda finnarna vore naturligt nog. Men saken blir ytterligare komplicerad, om den teori är riktig, som anmälaren framfört i en redan före Karin Danvers bok skriven, men först till hösten (i Bergslag och bondebygd) föreliggande uppsats, nämligen att något Peregrinusfirande icke existerat före införandet av den nya stilen 1753. Vare sig "bind dina hundar" är finskt lån eller inhemsk reliktföreteelse förutsätter ju detta då, att formeln dessförinnan varit knuten till en annan dag eller annan folksed. Finnteorien skulle i varje fall förklara, varför den i Sverige icke är känd utanför Värmland och dess grannlandskap.

I förf:s förklaringsförsök av Matsfirandet ha vi redan mött en rationalistisk inställning, som till sitt grundkynne är både sund och välbehövlig. Det är i detta avseende avhandlingen kan sägas höra till den von Sydowska skolan. Metoden har dock sina vanskligheter. Lusten att söka rationalistiska förklaringar leder lätt till förenkling av problemen. I undersökningen om barfotaspringningen på våren kan man se exempel på både försvarlig och farlig rationalism. Till den först nämnda sorten räknar jag följande, till sin stomme

redan av C. W. von Sydow lämnade förklaring (Folkminnen och folktankar, 1916, s. 58, Danver s. 200): "I ännu mycket högre grad än nu, gick man barfota tidigare. Man har därför rätt att antaga, att barfotaspringningen på Gregoriusdagen och vårfrudagen samt några angränsande dagar endast varit en traditionell handling på den första dagen av sommarhalvåret, till tecken på att sommaren nu var kommen och att tiden för barfotagåendet var inne. Någon magisk eller kultisk innebörd behöver sålunda ej inläggas i seden att 'springa Gregorius' eller 'springa trana'. Som jämförelse kan nämnas det bland skolpojkar vanliga bruket att börja bada i öppna sjön första maj, därför att sommaren då tänkes börja." Denna förklaring, konkret och åskådligt uttryckt som den här är, kan i och för sig själv vara acceptabel. Men förf. har redan ett par sidor tidigare gjort läsaren betänksam. Vid barfotaspringandet skulle man också springa upp på ett antal gödselhögar. Varför? Förf. accepterar här helt enkelt några uppteckнares förklaring, att det i den kalla vårkylan skulle vara varmt för fötterna på gödselhögen. Men var gödselhögen varm, så bör den också varit fuktig och kylan följaktligen efteråt känts desto mer besvärande. Snarast skulle man då kunna räkna uppspringandet på gödselhögarna till de försvårande föreskrifter, som ofta finnas vid dylika folkliga sedvänjor. Men rimligt är väl dock att, såsom von Sydow gjort i sin ovannämnda uppsats, se detta bruk i samband med annan magi i fråga om smörlycka och dylikt, som varit knuten till gödseln. Att gödselhögen och via den boskapen skulle skyddas mot ont har man tydliga exempel på. Vid Gregorius, som en gång varit vårdagjämningstid, ha häxor och onda makter trotts i särskilt hög grad vara i rörelse såsom vid varje annan märkespunkt i året. Att dra upp en trollcirkel är en välkänd form av magi. Att springa runt kring bygden kan ursprungligen ha varit en antihäxmagi, som förstärkts genom föreskrifterna om gödselhögarna och att springandet skulle ske barfota. Fotavtrycken i gödseln skulle rentav kunna gissas vara en motsvarighet till bruket att förse den med kors och stål. — Med rätta anser förf., att vårfrudagen senare dragit Gregoriusspringning till sig, som då kommit att kallas "springa trana".

När Karin Danver ser björnen och brudparet vid Matsfirandet såsom ett spontant uppkommet upptåg av leknatur är detta analogt med vad hon i bokens båda sista stora kapitel verkligen visar vara fallet i fråga om vårfrudagens folkseder. "Den tidigare forskningen har gärna i nästan all utklädsel hos folket velat lägga in en djupare mening. Förekomsten av en brud eller ett brudpar har sålunda alltid tolkats som stående i fruktbarhetens tjänst i enlighet med en alltför ensidig teori om fruktbarhetsmagi. En allsidig undersökning om utklädsel hos folket pekar emellertid icke alls i denna riktning" (s. 168). Generella tydningar kunna givetvis icke utan vidare tillämpas vare sig i den ena eller den andra riktningen. Varje sed får underkastas en indivi-

duell historisk och psykologisk analys. De förklaringar, som i avhandlingen lämnas om tranutklädseln och vårfrudagens övriga upptåg, äro utan tvivel de riktiga. Vårfrudagens roll i folkminnet har bl. a. utformats i anslutning till talesättet, att man då skulle "lägga sig i ljusan kväll", d. v. s. avsluta sitt arbete i dagsljus. Detta har på sina håll givit anledning till tävlan att komma först i säng. I samband härmed har uppstått skämtsamma öknamn ävensom bruket att smussla ett föremål, i allmänhet ett horn, i sängen för den som lade sig sist. Förf. har kartlagt denna sed, som har en egenartad begränsning till sydöstra Småland, Blekinge och Öland.

Man har också sagt, att "tranan bär ljus i säng". Förf. visar hur detta uttryck varit ytterligare upphovsbildande för vårfrudagens folkseder. I Dalsland och Värmland har man klätt ut sig till trana, och förf. tolkar uppkomsten av denna sed så, att tranan kommer på en skämtsam inspektion för att se till, att den ovannämnda regeln efterlevdes, att man alltså efter tranans ankomst slutade arbetet (s. 209). I samma landskap förekommer också en annan transed, som har motsvarigheter i Småland, nämligen att tranan ger godsaker och gåvor till barnen. Påvisandet i dessa fall av utvecklingen från talesätt till dramatisk framställning utgör ett viktigt bidrag till våra folkseders uppkomsthistoria. För att förklara just vårfrudagens roll för folkseden kunde ytterligare ha betonats dagens betydelse som en vändpunkt i det praktiska arbetslivet. På många håll och under långa tider, så t. ex. i England, har vårfrudagen faktiskt räknats som nyårsdag (nu omnämnes den s. k. annuntiationsstilen endast i förbigående).

De exempel, som här lämnats, torde tillfyllest ha visat mångsidigheten i den anmälda avhandlingen, som behandlar både folktro, folksed och folkdiktning. Man skulle dessutom kanske väntat sig att något även sagts om den folkliga stävdiktningen i och för sig såsom en egenartad, kärnfull litterär konstart. Att undersökningen berör ämnets både historiska och psykologiska sidor framgår också av det föregående, och dessutom har traditionsbärarnas sociala miljö på ett intressant sätt uppmärksammats. Både till sin omfattning och uppläggning har alltså "Folktraditioner kring vårdagjämningen" haft rika förutsättningar. Målmedvetet och snabbt har förf. arbetat på att få sin undersökning färdig. Det är dock i hög grad att beklaga, att hon av yttre omständigheter ansett sig nödsakad att låta själva färdigställandet ske alltför snabbt. En vetenskaplig begåvning, i den mån den består i förmågan att ur detta stora material få fram intressanta problemställningar, är icke att taga miste på. Den har också dokumenterats i andra tidigare undersökningar. Men de framställda problemen ha i avhandlingen blivit så många, att behandlingen i åtskilliga fall blivit klandervärt ytlig, och förf. skiljer heller icke alltid mellan väsentligheter och det tillfälliga och bagatellartade. Man saknar med andra ord mycket av det forskartålamod som samlar och smälter, granskar och

gallrar. Därigenom har avhandlingen också kommit att bliva behäftad med många skönhetsfläckar, som delvis säkerligen hade kunnat putsas bort, om tid förelegat. Dessa fläckar böra dock icke fördölja det värde, som Karin Danvers avhandling ändock äger i sitt nuvarande skick. Den har fästat uppmärksamheten på en grupp folkminnen, som tidigare föga uppmärksammats. I de olika frågorna har förf. ofta klart tagit ställning för eller emot och därigenom i extra grad utmanat till gensagor. En del av sitt värde kan avhandlingen indirekt komma att få genom de diskussioner, som den säkerligen på olika håll väcker till liv.

Sigfrid Svensson.

Västgötavägar. I. Av Måns Mannerfelt. Västergötland A:3. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning. Uppsala. Appelbergs boktryckeriaktiebolag (i distribution). Kr. 3:50.

Den uppgift, som Måns Mannerfelt föresatt sig med sitt verk om västgötavägarna, är icke blott att giva en lokalhistorisk topografisk studie ur en viss synpunkt utan att kring en central svensk kulturbygd gruppera en rad kritiska undersökningar av vägarnas geografiska och kulturella förutsättningar, olikartade uppkomst och struktur, omdaning och betydelse i folkets utveckling. Och i detta vida sammanhang har förf. mobiliserat så gott som all litteratur, som kan ha närmare eller fjärmare beröring med hans ämne — arkeologisk och geografisk såväl som språklig och historisk. Ja, han har även vänt sig till skönlitteraturen och citerar exempelvis den korrespondens, han idkat med Knud Hamsun för att utröna dennes egentliga mening med sina uttalanden om djur- och människostigar i romanen "Markens grøde". Man må fördenskull icke tro, att Mannerfelt inskränkt sig till att meddela en systematisk materialsamling till belysning av sitt problem. Tvärtom är läsaren stundom frestad att nämna ordet "vägfilosofi" — så genomträngd är framställningen av principiella reflexioner över stigar, stråk och allsköns förbindelseleder. Vägen skildras som en kulturens livsnerv på ett sätt, som kommit en recensent att erinra om den gamla gåtan, om hönan eller ägget får tillerkännas prioritet i utvecklingen. Men om Mannerfelt således ej ryggar tillbaka för abstraktioner, så bör det också sägas, att han bygger dem på grundvalen av en utomordentligt vidsträckt, konkret sakkännedom. Det bereder honom exempelvis ingen svårighet att som sker i detta verk (s. 16) ur minnet teckna en detaljerad bygdeöversikt från trakten av Hornborga-

sjön. Hans autopsi av sitt kära Västergötland kan endast jämföras med hans intensiva kännedom om hithörande arkivaliskt och kartografiskt material. Man tror honom därför gärna, när han i företalet förklarar, att hans samlingar till sitt arbete inom kort svällt ut, så att dess första band endast sträcker sig till 1600-talets mitt.

En synpunkt må här förutskickas. Studiet av vägväsendet är såtillvida särskilt tacksamt, som det är denna sida av kommunikationsväsendet, som mest bevarats genom tiderna såväl in concreto som arkivaliskt. Såsom Eli F. Heckscher framhävt, kunna emellertid åtminstone tre moment urskiljas i trafiken, nämligen 1) vägen, 2) transportmedlet (fordon, bussar, bilar, tågsätt, flyg, båt, häst för ridning eller klövjning m. m.) och 3) transportanstalterna (resplan, utbyte av häst och vagn, anordning för färjning, roddarlag för överskeppning, diligensanordning, järnvägar med organisation, flygförvaltning o. s. v.). Det är tydligt, att de resurser, som angivas under 2) och 3), växla, medan själva trafikleden jämförelsevis väl består. Härmed är dock icke sagt, vilketdera momentet som vid en given tid och i ett givet sammanhang haft den största betydelsen för samfärdseln som en aktiv, förmedlande faktor. Så mycket synes dock kunna sägas, att själva transportleden varit typbildande i äldre tid, men att transportmedel och transportanstalter mer och mer kommit att trycka sin stämpel på kommunikationerna, ju mer experimentstadiet överskridits på teknikens område och maskinismen metodiskt begynt genomföras. Undantag finnas dock. För Mannerfelts verk innebär detta förhållande, att han i föreliggande del i det hela med fullt fog lagt vägväsendet till grund för sina kulturhistoriska analyser, allrahelst som dessa utförts med rikliga nyanser. Den gräns, som han satt för sin undersökning, sammanfaller ju i det hela med den, då våra gästgiverier organiseras över landet och — mindre väsentligt i detta samband — då vårt offentliga postväsen upprättas. Ja, som Mannerfelt med rätta poängterar, det dröjer ju ända till 1600-talets slut, innan vagnar i avsevärdare utsträckning insättas ens på våra huvudvägar. Under sådana förhållanden bestämmas ju icke vägarna till sin sträckning och struktur av transportmedlens och transportanstalternas beskaffenhet utan utveckla sig s. a. s. på egen hand, med hänsyn till bygdens näringsvillkor och behoven av förbindelser från bygd till bygd under olika tider. Vägen blir ett organiskt inslag i bygdens vegetativa tillvaro från skede till skede. "Vägvisaren" i modern mening är onödig, ty — såsom Mannerfelt påpekar — vägkännedomen är från barnaår införlivad med lantbons lokala föreställningsvärld. "Budkavlevägen" förutsättes vara bekant för alla och envar, men den följde knappast alltid raka stigar. Vägen anlitas, så länge behovet kräver, men lämnas därefter åsido och hemfaller åt glömskan. För dessa äldre tider blir vägforskningen fördenskull helt naturligt ofta en traditionsforskning, som till sitt stöd brukar markundersökningar av olika

art, medan studiet av urkunderna ej sällan förblir fruktlöst. Systematiskt sett får vägnätet enligt Mannerfelt då följande successiva utgestaltning: 1) närvägar eller bygdevägar, som tid efter annan upptagas efter förefallande behov och efterhand kombineras till komplex; 2) fjärrvägar, som uppstå genom erfarenhetsmässig kombination eller förlängning av bygdevägarna och som tjäna kolonisation av utmarker och allmänningar eller förbindelser mellan olika bygder; 3) härvägar eller kungsvägar, som tillkomma genom urval mellan fjärrvägarna och genom deras förening till större genomgående stråk. Men hela denna utveckling är s. a. s. empirisk och fullföljes från delarna till det hela. Därav följer också, att vägarna i allmänhet ej äro någon förelöpare för bygdens expansion eller någon given ram för bebyggelsen. Mannerfelt framhäver sålunda, att våra svenska landskapslagar skildra ett vägnät i vardande och angiva regler och uppställa villkor härför. "Väg skall läggas, där den tarvas och var den jämnast och genast kan göras."

Vad särskilt angår Västergötlands struktur i ifrågavarande hänseende, betonas, att två huvudstråk i äldsta tid synas ha gått genom landet, nämligen dels från sydväst genom Ätra-dalen över Falbygden till Kållandsö och vidare över Vänern mot Glommenlinjen, dels från Göta älvs mynning genom landskapet mot Tivedspassen till Mellansverige. Därjämte har Vänern överhuvudtaget utgjort en förbindelselänk till motliggande kust. Vad återigen beträffar Vätterstranden, avspärrades dess samfärdsel med det inre Västergötland till stor del av Hökensåsen. Denna kustremsa kom därför att i näringsavseende och tidvis även administrativt sett att förknippas med den motliggande Östgötastranden ända till 1700-talet. Västgötabygden nådde dittills blott med en enda utpost av betydelse fram till Vättern: Hjo. I det hela utmärkes Västergötland under tidens lopp av en stabil befolkningsfördelning, helt naturlig i denna gamla kulturbygd, med en koncentration av odling och vägar i de närmast Vänern belägna häraderna. Göteborgs grundläggning på 1620-talet föranleder dock en förändring härutinnan. Trafiken inom landskapet fick nu en huvudsaklig riktning mellan Skara och Nylöse—Göteborg.

Det äldre skede i vägväsendets historia, som man karakteriserat som det vegetativa, skildras av Mannerfelt utförligt för Västergötlands forntid och medeltid under redovisning av bo- och fyndplatser samt runstenar och under redogörelse för härads-, bo- och länsindelningar. Eriksgatan beskrives ingående i denna landsdel. Notiser om vägarna meddelas från landskapslagen och de båda landslagarna. Allt detta är emellertid speciella ting, vilkas vetenskapliga halt må bedömas av dem det vederbör. Mot denna bakgrund framstår Gustav Vasas roll i hög relief. Med honom bryter staten med ens med sin passivitet och börjar dekretera om mångt och mycket. Så rörande vilka vägar som skola nyttjas vid handelsfärder och av främmande resenärer. Me-

nige man uppbådas att röja väg efter den kunglige fogdens anvisningar, det proklameras offentligt i ett par namnkunniga kungabrev, vilka stråker som skola anses som meniga landsvägar. Härunder växer vattenvägarnas betydelse, vilken alltid varit avsevärd. Skatteväsendets organisation avsätter sina spår även på detta fält, t. ex. då driften av skatteoxar dirigeras från Småland till Mellansverige. I den mån dessa anordningar varit vägbildande har dock säkerligen också den privata köpenskapen medverkat härvid. Därtill kommer på 1600-talet stapeltvånget, som systematiskt sammankopplar samfärdseln i skilda delar av upplandet med sina bestämda hamnstäder. Det må dock ifrågasättas, i vad mån denna företeelse verkligen *skapat* vägförbindelser eller utpräglat sådana. Sist men ej minst ha trupptransporterna förmodligen i stigande skala stämplat kartan med mer markerade vägar.

Mannerfelt har i sin framställning inryckt en exposé av västgötavägarnas status omkring år 1600, utarbetad för Generalstabens krigshistoriska avdelning av numera professor E. Lönnroth. Som man kunnat vänta av Måns Mannerfelt har han publicerat ett rikt och upplysande kartmaterial, varjämte många goda illustrationer meddelats.

Nils Forssell.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens vårsammanträde 1943.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt ordinarie vårsammanträde den 4 maj på Hotell Gillet under ordförandeskap av statsrådet Thorwald Bergquist. Styrelse- och revisionsberättelser föredrogos och ansvarsfrihet beviljades. De i tur avgående styrelseledamöterna omvaldes, likaså revisorerna och revisorssuppleanterna. Därefter höllos tvenne föredrag av amanuensen vid Göteborgs museum fil. lic. Olof Hasslöf och arkitekt C. F. Ahlberg, Göteborg, såsom inledning till en diskussion om *Bebyggelsereglering och kulturtradition,* vilken gemensamt anordnats av Föreningen för svensk kulturhistoria och Etnologiska sällskapet.

Licentiat Hasslöf framhöll, att man i våra större städer, och särskilt i Stockholm, numera i samband med stadsplaneringen och som förarbeten för denna också bedriver undersökningar rörande befolkningsförhållanden, industriens och hantverkets lokalisering och utvecklingsmöjligheter, liksom man också studerar köpenskap, kommunikationer o. s. v. Även åt rent sociala och kulturhistoriska spörsmål ägnar man här uppmärksamhet. Man söker alltså att på olika områden skaffa sig möjligheter till objektivt motiverade beslut, när det gäller planering för ny bebyggelse och eventuella ingrepp i den äldre.

I smärre städer och särskilt i köpingar och municipalsamhällen har man hittills tagit betydligt lättvindigare på problem av denna art. Vid behandling och lösande av stadsplanefrågor har man där flytt till främmande mönster och tagit stöd av lagföreskrifter, som tillkommit för helt andra samhällstyper och förhållanden än dem som man här har att göra med. Ortens egna problem har man fått belysta endast genom de meningar, som framförts i tillfälligt sammansatta nämnder samt av de krav och önskemål, som framlagts av för nyanläggningar intresserade personer eller företag, vilka förmått att väl tala för sin sak, men ofta inte känt till orten, dess befolknings behov och önskemål. De slutsatser, som dragits ur dylika premisser, ha mången gång blivit ganska besvärliga för ifrågavarande samhälle och dess innebyggare.

Särskilt har detta givetvis blivit fallet i samhällen, som till sin karaktär starkt avvika från dem, som man närmast tagit till mönster vid bebyggelsereglering och nyanläggningar.

Som exempel härpå upptog föredragshållaren till närmare granskning stadsplaneringen i de bohuslänska fiskelägena. Stadsmakterna ha där byggt tekniskt och anläggningsekonomiskt utmärkta fiskehamnar, men lösningarna ha inte tillräckligt beaktat de socialt organisatoriska och driftsekonomiska problemen. De flesta nybyggda fiskehamnarna förefalla på ett betänkligt sätt kopierade på hamnar byggda för handelsfartyg eller lustbåtar. De taga inte hänsyn till fiskets speciella arbetsförhållanden, utan tränga bort sjöbodarna eller skuffa upp dem i land, ut ur den produktionstekniska enhet som de bilda med båten och bryggan.

Arkitekt Ahlberg framförde i sitt föredrag bl. a. följande principiella synpunkter: Med ett samhälle kan man mena dels en mänsklig gemenskap, dels den materiella ramen därikring, bebyggelseagglomerationen. Stadsplaneringens uppgift är att ge form åt ramen. Denna form kan påverka samhällslivets former. Äger man icke kännedom om samhället i sociologisk mening, kan stadsplaneringen icke bliva ändamålsenlig. Klarläggandet av kunskapsunderlaget är i denna del en kulturvetenskaplig uppgift. Att uppställa programmet för planarbetet är en politisk angelägenhet. Utformningen av planen är ett tekniskt och konstnärligt problem. Den moderna stadsplanekonsten har främst utvecklats i storstäderna, och lagstiftning och praxis rörande bebyggelsereglering ha utgått från behovet av vapen mot storstadsslummen. De ha modifierats för småsamhällen och landsbygd, men den negativa karaktären står kvar. Det behövs i stället en reglering, som positivt fullföljer det sunda och bärande i vår kulturtradition. Därför måste landsbygdens och småsamhällenas sociologiska förhållanden studeras. Detta har betydelse icke minst vid vår strävan att förbättra storstadsväsendet.

Ordförande, föredragshållare och diskussionsobjekt. Efter Svenska Dagbladet.

Efter föredragen vidtog diskussion, som närmast kom att gälla västkus-

tens fiskelägen. Härvid yttrade sig kapten Carl Bjuke, Göteborg, fiskare Birger Utbult, Öckerö, licentiat Hasslöf, ombudsman Lambert Konradsson, Smögen, och byggnadsrådet Gustaf Linden.

Vid den långa och livliga diskussionens slut väckte professor Sigurd Erixon förslag om att tillsätta en kommitté för behandlingen av dessa frågor. Han motiverade sitt förslag med att diskussionen visat, att stadsplaneplaneringen behöver föregås av noggranna utredningar, varvid man verkligen fördjupar sig i varje särskilt samhälles individuella karaktär. De sociologiska förutsättningarna kräva mera systematisk behandling, något som bland annat borde beaktas i arkitekternas utbildning. Ordföranden, statsrådet Bergquist framhöll, sedan kommittén blivit tillsatt, att en viss strid mellan tradition och utveckling alltid måste råda i samhällsbyggandet, men att studiet av kulturtraditionen också kan ge anvisningar åt dem, som ha att länka utvecklingen. Nu när stadsplanelagstiftningen ligger i stöpsleven, är det värdefullt, att man genom en kommitté som den nu tillsatta ville söka vinna gehör för den sortens synpunkter.

Medlemmar i den tillsatta kommittén blevo professor Sigurd Erixon (sammankallande), de båda föredragshållarna samt kanslirådet Nils Aurén i kommunikationsdepartementet, ombudsman Lambert Konradsson, Smögen, byggnadsrådet Gustaf Linden och byråchefen S. J. Stenberg i Väg- och vattenbyggnadsstyrelsens hamnbyrå.

Styrelseberättelse för år 1942.

Föreningens styrelse har under år 1942 — föreningens tjugofemte arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Föreningens vårsammanträde hölls den 11 maj i Nordiska museet, varvid stadgeenliga ärenden behandlades. Till ordförande återvaldes statsrådet Thorwald Bergquist. De i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes liksom föregående års revisorer och revisorssuppleanter. Vid sammanträdet höll landsantikvarie Nils Sundquist, Uppsala, föredrag om "Det framgrävda Uppsala, fynd och forskningar". Efter föredraget demonstrerades Nordiska museets utställning "Svenskt bygge" av filosofie kandidaterna Elias Cornell och Torbjörn Olsson.

Höstsammanträdet hölls gemensamt med Svenska mumismatiska föreningen i Statens historiska museum den 3 november, då statsarkeolog C. A. Nordman, Helsingfors, höll ett föredrag om "Skattfynd och handelsförbindelser i Finlands vikingatid."

Båda sammanträdena höllos under ordförandeskap av statsrådet Bergquist. Referat av sammanträdena ingå i Rig 1942.

Styrelsen har under året sammanträtt den 22 april. Till ny medlem av arbetsutskottet har valts intendent Torsten Althin. Redaktör för Rig har varit docent Salomon Kraft.

Tidskriften har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 152 sidor.

För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen föreningens tack till konsul Carl E. Ekman, Visby, till skattmästaren samt till Kooperativa Förbundet och Landsorganisationen i Sverige.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 1.100 kronor för utgivande av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande översikt.

INGÅENDE BALANS KONTO.

1/1 1942.

Skulder:

Ledamöter, fond	1.886:—
Enl. dagbok	28:85
Kronor	1.914:85

Tillgångar:

66.200 expl. Rig	1.886:—
Underskott 1941	28:85
Kronor	1.914:85

VINST- OCH FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Medl.-avg., årliga	2.350:—	
„ „ fam.	12:—	
„ „ korp.	300:—	
„ stånd.	150:—	2.812:—
Försäljning		616:84
Gåvor		650:—
Statsbidrag		1.100:—
Annonser		365:—
Utgående Balans		35:—
Kronor		5.578:84

Utgifter:

Tryckningskostnader	3.777:95	
Särtryck	126:—	
Klichéer	317:45	4.221:40
Författarearvoden		265:—
Redaktion		400:—
Omkostnader	433:13	
Porto	125:74	558:87

Annonsrätt, återbäring	100:—
Underskott 1941	28:85
Enl. dagbok (kassa)	4:72
Kronor	5.578:84

UTGÅENDE BALANS KONTO.

31/12 1942.

Tillgångar:

66.500 expl. "Rig"	2.036:—
Enl. dagbok (kassa)	4:72
„ „ balanserat underskott	30:28
Kronor	2.071:—

Skulder:

Ledamöters fond	2.036:—
Vinst & Förlust Konto	35:—
Kronor	2.071:—

Thorwald Bergquist.

Sigfrid Svensson. *Sten Westerberg.*

Revisionsberättelse för år 1942.

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1942 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi hava genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dem omsorgsfullt förda och alla utgifter vederbörligen verifierade. Den i styrelseberättelsen intagna översikten över inkomster och utgifter omslutande kronor 5.578:84 samt tillgångar och skulder vid årets slut kronor 2.071:— överensstämmer med räkenskaperna.

Granskningen har ej givit anledning till någon anmärkning, och vi föreslå, att föreningen beviljar styrelse och skattmästare full och tacksam ansvarsfrihet för den tid revisionen omfattar.

Stockholm den 30 april 1943.

K. E. Sahlström. *Axel Edström.*

Statsanslag.

Denna tidskrift har tilldelats ett statsanslag å 750 kronor.

Kreatursskydd och kreatursbot

Några anteckningar om vidskepelse i samband med boskapsskötseln i äldre tid

Av *Lennart Björkquist*

Sällan får man så klar inblick i vad boskapsskötseln betytt i den svenska allmogens hushållning, som när man sysslar med uppteckningar om fädrens tro och sed. Inom få områden flöda uppgifterna rikare, detta särskilt med avseende på de nordligare delarna av landet, där den animaliska födan spelat större roll än annorstädes.

Föreliggande undersökning syftar ingalunda till någon mera djupgående behandling av det vittfamnande ämnet. Den vill endast söka ge en föreställning om rikedomen av den tradition, som levt och i många fall ännu lever kvar rörande ett begränsat område av vår folkliga kultur men som är dömd att inom en snart framtid försvinna och sjunka i glömska. De exempel, som här dragits fram bygga i stor utsträckning på material, som insamlats till Nordiska Museets etnologiska undersökning genom en av författaren utarbetad frågelista. Dessutom ha anlitats de uppteckningar från Ångermanland och södra Lappland, som gjorts av folkskollärare Levi Johansson och som nu förvaras i Norrlands kulturhistoriska museum i Härnösand, liksom Paul Heurgrens förträffliga arbete om husdjuren i nordisk folktro, andra källor att förtiga.

Som av det föregående framgår, härstamma storparten av de anförda exemplen från relativt sen tid, men de gå tillbaka på vida äldre förebilder. De flesta ha sina rötter i den grå forntiden och många kunna föras tillbaka på urgamla allmäneuropeiska tankegångar och föreställningar. För stora delar av vårt folk voro dessa ännu under förra århundradet en klar realitet, vilket man knappast bör förvåna sig över med tanke på att trolldom och häxeri endast något århundrade tidigare även i högt bildade kretsar voro en skrämmande verklighet, varom häxeriprocesserna under 1600- och 1700-talen nogsamt bära vittne.

Fähusen voro i äldre tid i allmänhet ytterst primitiva, kalla, mörka och smutsiga, fig. 1. Det är ju ej heller att vänta, att den tidens människor, som

ännu ej fått ögonen öppna för hygienens betydelse ens för sig själva, skulle ha någon större förståelse för kreaturens behov i detta avseende. De sjukdomar och olyckor, som drabbade djuren, skrevos också ofta på det övernaturligas konto, och följaktligen kom bot och rättelse ävenledes att i stor utsträckning sökas på detta område.

De folkmedicinska kurerna och botemedlen voro i många fall analoga för människor och djur, särskilt när det gällde likartade sjukdomar. Likaledes kan man i bägge fallen skilja på det mera yrkesmässiga botandet, representerat av de kloka gubbarna och gummorna, fig. 2, och det mera amatörmässiga, som envar borde vara åtminstone något hemmastadd uti. Att här draga någon bestämd gräns är dock ganska vanskligt. I allmänhet torde man ha försökt att i det längsta klara sig själv och först i trängande fall vänt sig till den kloke.

De faror, som hotade kreaturens hälsa och välbefinnande, voro av mångahanda slag och uppfattades ingalunda alltid som sjukdomar i egentlig mening. Med hänsyn härtill är det måhända lämpligt att till en början nämna något om de allmänna åtgärder, som borde vidtagas till djurens skydd, och i samband härmed beröra de makter, som ansågos hota eller befrämja deras trivsel och sundhet.

Redan när man byggde fähus eller stall, hade man en hel del att iakttaga. I Norrland — särskilt i Ångermanland — ansågs det vara nödvändigt att lösa tomten av de underjordiska, vilka i annat fall ej lämnade djuren i fred. Detta tillgick så, att man lade en silverslant under golvet, i tröskeln eller under en av knutstenarna. Vidare fick man se till, att huset icke byggdes över en vattenåder, emedan det då blev "oknytt". Ävenledes måste man undvika, att det komme att stå i en vitterväg eller över en vitterboplats. De underjordiske, i Norrland kallade "vittra", på andra håll vättar, de små under jorden, småfolket m. m., ha i synnerligen hög grad sysselsatt folkfantasin. Om deras uppkomst berättas i Norrland följande. Före Eva hade Adam en hustru, som hette Lucia. Då hon emellertid hade alltför djuriska drifter, ansåg Gud Fader, att hon ej lämpade sig som stammoder för människosläktet, och han skapade därför Eva, under det att Lucia och hennes avkomma fördrevs och dömdes att i osynlig måtto leva här i världen. Lucia blev sålunda stammoder för de underjordiske, och dessa kallas därför även Lucias eller Lucifers släkte. Vittrorna ansågos leva under samma förhållanden som människorna, ehuru de hade sina bostäder under jorden. De hade sålunda även boskap, som dock var mycket präktigare och vackrare än människornas. En och annan gång kunde även vittrorna själva eller deras boskap visa sig för människorna. Om man fick syn på en vitterko och hade sinnesnärvaro nog att kasta stål över henne, förblev hon synlig, och att äga en dylik ko ansågs synnerligen förmånligt. Det största mjölkkärl fyllde hon, men man fick akta

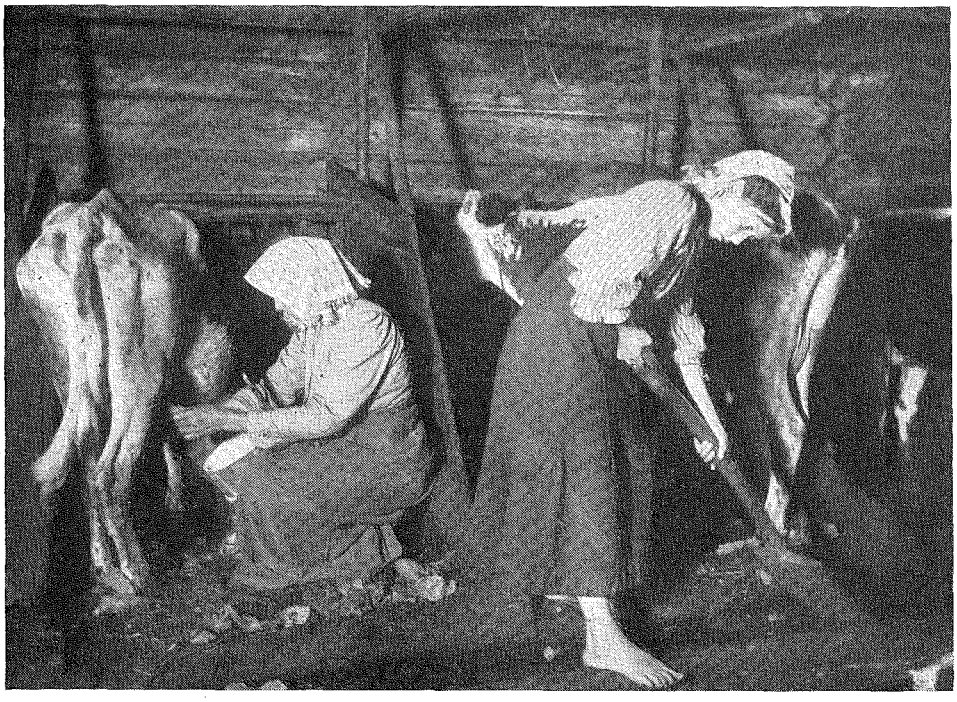

Fig. 1. Interiör av fähus i Mangskogs socken, Värmland. Foto N. Keyland, Nordiska museet.

sig för att därefter ta till ett nytt, ty då dog kon ofelbart. Vittrorna voro i allmänhet relativt vänligt stämda mot människorna och anlitade även då och då deras hjälp. Dock ville de gärna åt människornas boskap samt togo illa upp, om man byggde stall eller fähus över deras bostad. De ansågos då icke lämna kreaturen någon ro. Många exempel finnes på hus, ja hela fäbodvallar, som flyttats av denna orsak.

Av största vikt var det att med lämpliga medel skydda dörren, ingången till huset. I tröskeln inborrades en levande orm, ett stycke stål eller litet kvicksilver, fig. 3. Över dörren sattes även stål, vanligen en avbruten lie e. d. Stålet har i äldre tider ansetts som ett av de kraftigaste skyddsmedlen mot allt ont och har varit flitigt i bruk för detta ändamål. I Värmland och Västergötland målade man med tjära ett kors över dörren, och denna kristendomens huvudsymbol möter oss även i de i Ångermanland ej ovanliga gluggarna i korsform, de s. k. "vitterkorsen", fig. 4. Även pentagram ha någon gång använts som skydd, så exempelvis i Västmanland. En annan över hela landet spridd sed var att över stallsdörrarna uppspika döda hökar, ugglor, skator m. m. Ofta hängdes dylika även över djuren, och redan Olaus Magnus

avbildar i sitt verk om de nordiska folken en dylik scen, fig. 5. Detta bruk har varit riktat mot en bestämd företeelse, nämligen maran, vilken nattetid troddes anfäkta såväl hästar och kor som människor. När hästarna om morgonen utan synlig orsak stodo svettiga och skälvande i spiltorna, ansågs maran ha varit framme. Om marans väsen och ursprung finnes en mängd olika uppgifter, av vilka här endast kunna nämnas några få. I sydligaste Sverige var det en allmän tro, att en kvinna, som krupit genom ett stos fölhinna, finge lätta barnsängar. Detta hämnade sig dock på barnen så, att de flickor, hon födde, blevo maror under det att pojkarna blevo varulvar.[1] I Västmanland ansåg man, att de flickor, som inte blevo gifta, efter döden blevo maror, och i Småland troddes på sina håll maran anfäkta djuren, om man stod på fientlig fot med ladugårdstomten. Detta är så mycket intressantare, som ett visst samband även på andra håll kan spåras mellan maran och tomten. Sålunda har man i Småland och på sina håll i Norrland tillskrivit tomten de s. k. "marlockarna" eller "martovorna" i hästarnas manar, fig. 6, vilka dock, som ju namnet ock antyder, i allmänhet ansetts vara ett verk av maran. Härmed kan även jämföras den vitryska folktron, att maran är identisk med "husanden", vilken i sömnen plågar människor och hästar.[2] Ganska vanlig i sydliga Sverige är även berättelsen om bonden, vars hästar om nätterna illa anfäktades av maran och som till skydd däremot satte upp liar ovanför djuren. Nästa morgon fann man emellertid honom själv illa skuren i stallet. Det var nämligen ingen annan än han själv, som i sömnen "marridit" sina egna hästar. Förutom de redan tidigare nämnda skyddsmedlen mot ifrågavarande väsen ha även "markvastarna" eller "marruskorna" haft en synnerligen vidsträckt utbredning, fig. 7. De bestå av en sorts risiga utväxter på särskilt björkar, vilka orsakas av en snyltsvamp. I Småland och Halland ansågos de ha uppkommit genom att maran ridit trädet i fråga, vilket troligen har sin grund i markvastarnas likhet med de nyss nämnda martovorna i hästarnas manar. En mängd andra skyddsmedel ha även använts, men de anförda kunna vara tillräckliga.[3]

Viktig var även kornas placering i fähuset. Som regel gällde, att de skulle stå med huvudena mot solens uppgång eller mot söder. Innebörden i denna åskådning, som är att räkna till likhetsmagin, är, att liksom solen stiger på himlen, likaså skall även kreaturens livskraft och välmåga stiga. Följaktligen ansågs det icke lyckligt, om de hade huvudena vända mot solens nedgång och allra minst mot norr, ty norr är det ondas hemvist och därifrån kommer olycka och sjukdom. Vissa namn ansågos även bringa lycka. Så

[1] Jfr C. W. von Sydow, Om maran och varulven, i Svenska Landsmål 1911.

[2] D. Zelenin, Russische (Ostschlawische) Volkskunde, Berlin und Leipzig 1927, s. 376.

[3] Jfr även Lennart Björkquist, Om maran i norrländsk folktro, i Studier tillägnade Gunnar Ekholm 13/3 1934, Göteborg 1934.

Fig. 2. Klok gubbe från Lekvattnets socken, Värmland. Foto N. Keyland, Nordiska museet.

hade man i norra Sverige gärna konamn sammansatta med ordet gås, ty dess ursprungsbetydelse är smör och därigenom trodde man sig kunna utverka, att kon gav god och fet mjölk.

Ett väsen, som ansågs göra stor skada och som man därför med alla till buds stående medel måste skydda sig emot, var bäran, även kallad puken eller mjölkharen. Tron på detta mystiska väsen är vida spridd och urgammal.

Redan på medeltida kyrkmålningar finnes den avbildad, fig. 8. Bäran, vilken vanligen ägdes av en gammal käring, "drog" åt sin matmoder mjölk och grädde men understundom även annat av detta livets goda. Mjölken skaffade den genom att tjuvmjölka andras kor. Om mjölkmängden hos en ko minskades och man ej på annat sätt kunde förklara fenomenet, var diagnosen strax klar — bäran hade varit framme. Hade så kon ett eller annat sår på bakbenen, var saken ännu säkrare. Lika vitt spridd som tron på bäran, lika mångskiftande äro uppgifterna om dess utseende och tillverkningssätt. I allmänhet tycks den dock ha uppträtt i form av ett grått nystan eller, som namnet mjölkhare anger, i hargestalt. På målningen från Ösmo kyrka är den framställd i den senare formen. I Jämtland tillverkades bäran eller puken, som den här kallades, av "nio sorts ve' och nio sorts klä' ", varjämte man dröp tre droppar blod ur vänstra lillfingret och läste en besvärjelse. I Bohuslän bestod den av solv ur en väv, skav av det brända på lysvedsstickor samt ljussnoppar av talgljus och i Dalarna av tre trästickor, brända i bägge ändar samt en grantvaga. Även oblaten har kommit till användning för detta ändamål. Som exempel på hur en bära tillverkades kan anföras följande från Ångermanland. Tre torsdagskvällar å rad tillverkades i bastun av nio olika sorters garn ett nystan. Däri skulle man drypa sju blodsdroppar ur vänstra lillfingret. När bäran var färdig, skulle den kastas över vänstra axeln, varvid man sade vad den skulle draga och läste besvärjelsen: "Jag skall med dig i helvetet brinna." Bäran rullade nu i väg och drog åt sin matmoder vad hon begärt. I och med besvärjelsen hade man emellertid försvurit sin själ till den onde, och en kvinna, som hade bäran, ansågs därför evigt fördömd. En annan något fullständigare besvärjelse är följande s. k. "pukbön" från Jämtland:

Jag ger dig blod
djävuln ger dig mod.
Vill du för mig på jorden springa
skall jag för dig i helvet' brinna.

Folkhumorn har även sysslat en hel del med bäran. En i olika variationer vida spridd skämtberättelse omtalar, att en käring, som var i färd med att tillverka en bära, överraskades av drängen i gården, vilken beslöt att spela sin matmoder ett spratt. När hon kommit så långt, att hon skulle säga vad bäran skulle draga, skrek drängen: "Dynga drar du", och efter den dagen hade man nog och övernog av *den* varan i gården.

Det säkraste tecknet på, att en bära besökt fähuset, var, om man påträffade "bjärasmör", eller som det i Jämtland kallades "pukdyng", i eller i närheten av detsamma. Detta, som ansågs vara bärans exkrementer, är i verkligheten en svampart, som lever på murket trä och växer mycket fort. Förmodligen

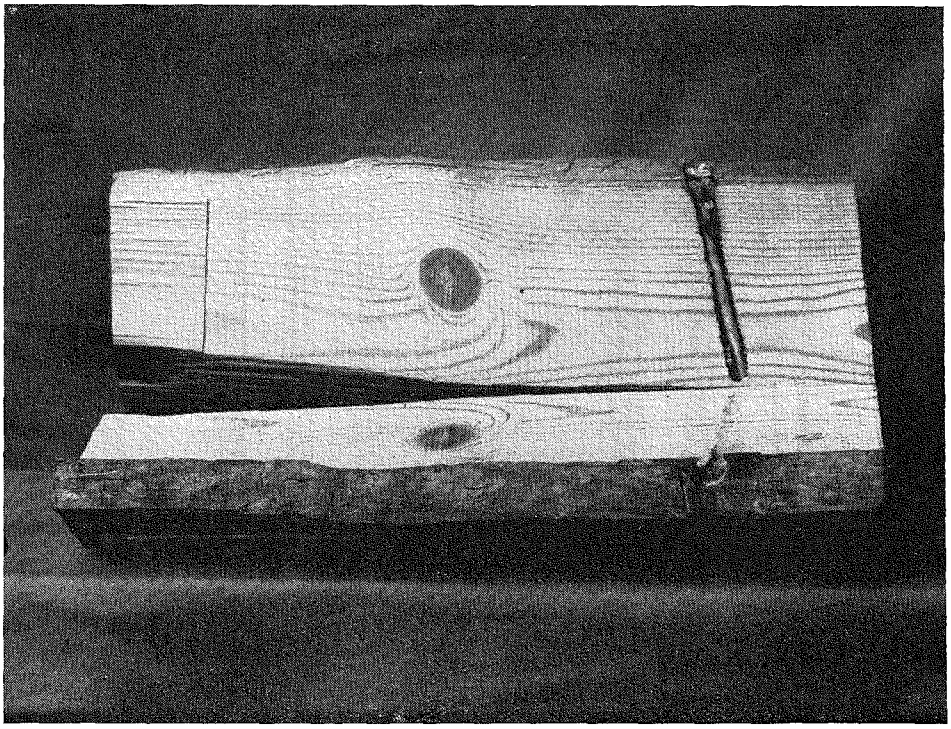

Fig. 3. Itusågad tröskelstock med inneliggande kvicksilver. Björkö, Adelsö socken, Uppland. Foto Nordiska museet.

var det väl denna sistnämnda egenskap, dess plötsliga uppträdande på ett ställe, där den ej förut observerats, som gjorde att den uppfattades på detta sätt. I Jämtland ansåg man sig kunna tvinga bärans ägarinna att infinna sig, om man brände en dylik svamp i en vägkorsning och i Värmland kunde samma verkan åstadkommas, om man låste in densamma "inom tre trösklar och tre lås". Den första, som sedan kom på besök, var ägarinnan. Som skydd mot bäran strök man i Östergötland ett tjärkors på kons juver eller vände henne bakfram i båset, då bäran troddes dia hennes horn. Bra ansågs det även vara att stryka tjärkors vid gluggar och dörrar. Ville man skjuta bäran, måste man ladda med avbrutna uddar av täljknivar, s. k. ångerstål. Även grodorna ha ibland ansetts tjuvmjölka korna.

Kunniga trollkvinnor kunde dock tjuvmjölka andras kor även utan hjälp av bäran. Från Västmanland berättas, att man vid gärdsling måste vara noga med att sätta banden rätt, d. v. s. med den grova ändan uppåt, ty satt denna nedåt kunde trollkäringar mjölka ens kor genom den. I Bohuslän behövde den trollkunniga endast binda två strumpeband om ett sängben och draga i

dessa, så fick hon mjölk, och i Småland kunde man tjuvmjölka andras kor genom att med en täljkniv skära en skåra i en ledstolpe eller en ladugårdsknut och mumla en besvärjelse, då mjölk rann ur skåran så länge man ville. Dock fick man akta sig för att mjölka alltför länge, ty då kunde djuret dö, och detta ansågs på vissa håll betyda förlust av trolldomsförmågan hos den som orsakat detsamma.

Sin egen kreaturslycka ville man på alla sätt skydda och även höja, om ock på grannarnas bekostnad. I Ångermanland skulle man försöka komma över grannens ladugårdskvast eller disktrasa och bränna den, varpå man skulle ge korna askan. Härigenom trodde man sig kunna överföra mjölklyckan från grannens kor till sina egna. Samma verkan kunde i Värmland åstadkommas genom att stjäla en nypa hår från andras kor och ge sina egna att äta. I bägge dessa fall ha vi exempel på den gamla regeln om delen såsom en representant för det hela, varvid i förra fallet gödseln på ladugårdskvasten och mjölken i disktrasan, i det senare hårstråna från korna fingo tjäna som representanter för hela kreatursbesättningen, dess livskraft och mjölkningsförmåga. I Dalarna skulle man under midsommarnatten gå över egna, och — om grannen hade bättre årsväxt — även över dennes ägor med ett lakan släpande efter sig för att hopsamla midsommarnattsdaggen åt kreaturen. I Ångermanland skulle man samma natt utan tillåtelse plocka blommor på grannens ägor och ge sina kor, varigenom man ansåg sig kunna draga över turen och lyckan från grannens kor till sina egna. De bägge sistnämnda bruken kunna även föras tillbaka på den urgamla tron på midsommarnattsdaggen såsom särskilt kraftbringande.

Som synes fick man noga akta sig för att låta andra människor komma över något, varmed de kunde bringa kreaturen skada. En synnerligen allmän åsikt var, att man icke borde lämna bort mjölk utan att först ha vidtagit vissa skyddsåtgärder med densamma. I annat fall kunde kon taga skada i enlighet med regeln, att det som drabbar delen, drabbar även det hela — ursprunget. Man förde därför mjölken över eld, lade ett saltkorn i densamma eller doppade en kniv i kärlet. Råmjölken måste behandlas med stor försiktighet, beroende på att kon just vid kalvningen ansågs mindre motståndskraftig mot ont än eljest. Därför var det bl. a. strängt förbjudet att bära den obetäckt under öppen himmel.

Man kunde även bringa otur i andras fähus genom att smussla in exempelvis kyrkogårdsmull eller dödben under golvet. Detta sätt praktiserades bl. a. i Hälsingland och Ångermanland. I Medelpad och Östergötland kunde en påse naglar göra samma nytta, och från Småland omtalas, att en död katt användes i samma syfte.

En period, som var alldeles särskilt kritisk för husdjuren, var sommaren, då de mestadels vistades ute i skog och mark och följaktligen voro mera

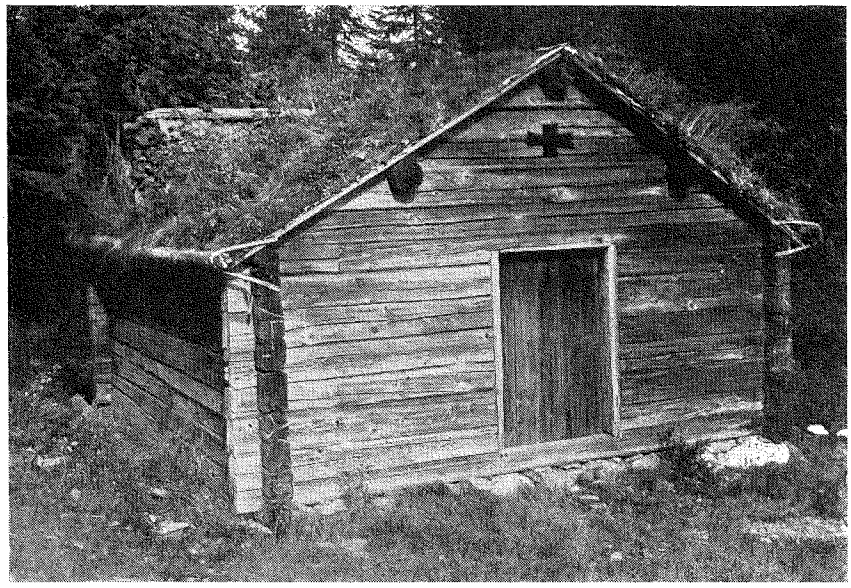

Fig. 4. Fäbodstuga med "vitterkors" från Högsjö socken, Ångermanland, nu å Murberget i Härnösand. Foto förf.

utsatta för onda människors och makters anslag än under vinterns inomhusvistelse. Därför gällde det att vidtaga särskilt kraftiga åtgärder den dag, då de för första gången släpptes ut om våren. Vanligen skedde detta någon viss dag, i Uppland och på Öland exempelvis Urbanusdagen, i Dalarna Isabella- eller Petronelladagen och i Ångermanland Bedadagen. Synnerligen utbredd var seden att låta kreaturen gå över stål och eld. I Ångermanland angavs orsaken härtill vara att kreaturen därefter "skulle vara bevarade för allt ute i väre under sommaren både för vittra, bjeran (bäran) och avund." Från Östergötland och Öland uppges, att korna vid detta tillfälle skulle ha en sill doppad i tjära och en bit av julbrödet, och från Dalsland, att ett skott skulle avlossas till deras skydd. I Hälsingland skulle den kvinna, som skötte fähuset, kasta kornmjöl och svavel på glöden i en järnskopa och därmed röka varje ko, varpå hon med en kniv skulle göra korstecknet över huvudet på vart och ett av djuren. Otaliga exempel skulle ytterligare kunna framdragas, men de anförda få räcka. Jag skulle blott kunna tillägga, att det även låg makt uppå, att kornas halsringar och bindslen ej voro tillverkade på härför olämpliga dagar. I Dalarna ansågs det sålunda förkastligt att använda dylika gjorda på en söndag; i Medelpad var lördagen en olämplig dag för detta arbete och i Ångermanland torsdagen. I södra Lappland ansågs ett bindsle tillverkat skärtorsdag särskilt olämpligt, och då kon kunde tala, sade hon, att hon

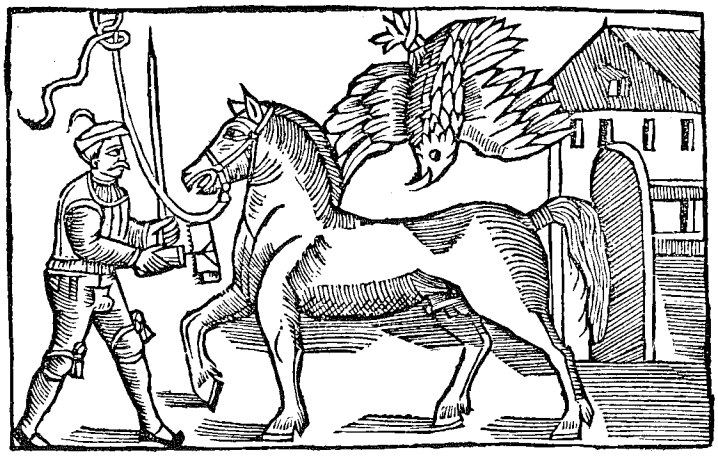

Fig. 5. En häst ryktas. Ur Olaus Magni Historia om de nordiska folken. Observera den hängande fågeln.

hellre ville ha en orm om halsen än en "tralj" (bindsle), som var gjord på skärtorsdagen.

Vid slakten var det även av vikt att vidtaga vissa åtgärder icke blott för den lyckliga utgången av densamma utan även med tanke på den kvarvarande djurbesättningens välbefinnande. Från Ångermanland berättas, att man vid koslakt ej fick knäppa upp vidjebindslet, vilket i stället skulle skäras upp. Detta gjordes för att bindslet ej skulle råka bli använt till någon annan ko, vilket ansågs olycksbringande. Analogt med det ovan nämnda bruket vid bortlämnande av mjölk var motviljan mot att vid slakten lämna kött ur huset utan att först ha fört det över eld. Detta gjordes för att den, som eventuellt ville använda det till att "göra något ont" åt kreaturen i gården, ej skulle lyckas i sitt uppsåt. Detta bruk härstammar från Ångermanland.

Efter denna översikt över de mera allmänna åtgärderna till skydd för kreaturens trivsel och välbefinnande övergå vi så till själva sjukdomarna. Dessa voro givetvis ungefär desamma som nu. Dock torde de, som berodde på ren vanvård såsom kyla, undernäring, bristande hygien o. d., förr i tiden ha varit oerhört mycket vanligare än i våra dagar. Det är naturligt, att förmågan att ställa diagnos knappast var i någon högre grad uppdriven, särskilt som man ju ofta utgick ifrån att sjukdomarna voro av övernaturlig upprinnelse. Ett flertal sjukdomar med likartade verkningar, som man ej så noga kunde särskilja, kommo därför ofta att sammanföras under gemensamt namn. Typiska sådana "gruppsjukdomar" voro mod- och maktstulenhet samt förgöring, fig. 9. Om ett djur förlorade matlusten, stod och hängde och över huvud ej var vid full vigör, tillskrevs detta gärna någon ond människa,

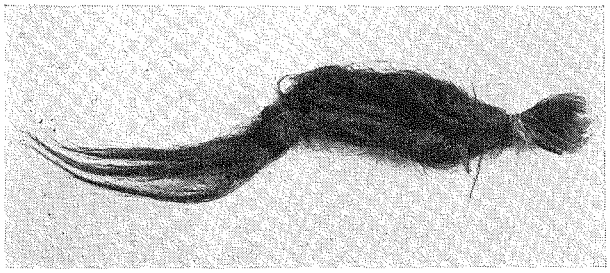

Fig. 6. Martova. Foto Nordiska museet.

som varit framme och förgjort djuret eller stulit dess makt och mod. En mera klart uppfattad sjukdom var i allmänhet trollskottet, som vanligen betecknade kolik. Grunden till denna benämning är nämnda sjukdoms hastiga uppträdande — den kom som ett skott. Koliken har för övrigt haft många namn, särskilt när det gällde hästen. Sådana voro: bukrev, flåg, fång och kast. Andra typiska hästsjukdomar voro kvarka, koller och kvickdrag, nötkreaturssjukdomar däremot blodsjuka, dröpjamistning — när kon slutade idissla —, mjölkstulenhet och "mångfållstorka". Den sistnämnda var en sjukdom i bladmagen, vilken på sina håll kallades "mångfållen". Får och svin kunde få kringsjuka och de sistnämnda ol, vilken var en bensjukdom, som även kunde drabba nötkreaturen. Sjukdomar, som förekommo hos både hästar och kor voro förstoppning, urinstämma, diarré m. fl.

Jag har tidigare flera gånger framhållit, att man ofta uppfattade sjukdomarna såsom uppkomna på övernaturlig väg, vilket även ej sällan bekräftas av sjukdomsnamnen. Om en avundsjuk människa ville förgöra ett kreatur, erfordrades ofta endast att hon såg på djuret. Säkrare var dock om hon strök det över ryggen och sade några berömmande ord. Detta verkade i rakt motsatt riktning, och det gällde då för ägaren att neutralisera detta genom att säga något ofördelaktigt om djuret. Tidigare har även nämnts andra sätt att åstadkomma förgöring. Åsikterna om uppkomsten av trollskott, lappskott och finnskott behöva ej närmare utredas, då namnen här tydligt ange, vari dessa ansågos ligga. Intressanta äro de sjukdomar, vilka ansågos uppkomma på sympatetisk väg, som då man på vissa håll trodde blodsjukan bero därpå, att en rödstjärt flugit under kon.

Jag ämnar här ej gå in på de olika sjukdomarna var för sig, vilket endast skulle föra till onödiga upprepningar. I stället kommer jag att behandla dem med utgångspunkt från bote- och läkemedlen, vilka ofta till sin karaktär äro likartade för ett flertal sjukdomar. Den folkmedicinska "vetenskapen" har i allmänhet följt vissa — oftast urgamla — principer, på vilka de flesta botemedel och behandlingssätt kunna föras tillbaka, även om de på olika orter och av olika personer något varierats.

Fig. 7. Björk med markvastar. Nya varvet, Härnösand. Foto förf.

När en medicinman eller trollkarl bland naturfolken vill framkalla regn, häller han ut vatten på marken eller blossar kraftigt på sin pipa för att dymedelst efterbilda de regnbringande molnen. Denna imitativa magi har haft en vidsträckt användning även i vår folkmedicin. Goda exponenter härför äro de s. k. stäm- eller häfteträna, grenar eller andra delar av ett träd, som av en eller annan anledning vuxit så, att ett hål bildats, fig. 10. När ett djur fått urinstämma, användes dessa på så sätt, att vatten, mjölk eller salt, vanligen tre gånger, slogs genom hålet och därefter gavs åt det sjuka djuret. Även matmoderns vigselring eller en knivslida kunde användas. Tankegången vid detta förfaringssätt bör vara tydlig nog och tarvar ingen vidare förklaring. Ännu mera drastiska metoder ha för övrigt i detta fall kommit till användning. Från Skåne, Bohuslän, Dalsland m. fl. landskap berättas, att om korna slutat idissla, detta kunde botas därigenom, att någon av gårdens folk tog en bit bröd, som han tuggade och därefter gav djuret. På andra håll tog man uppstött föda från något annat djur eller, som i Uppland, fradga

Fig. 8. Valvmålning i Ösmo kyrka i Södermanland. Ur Troels-Lund, Dagligt liv i Norden, VI, s. 34.

från ett hästbetsel. Förgöring eller modstöld har man på sina håll i Småland botat sålunda. Man tog litet svavel och lade i vatten jämte något, som var "stulet och hemburet", d. v. s. återbekommet tjuvgods. "Det hade en underbar verkan vid botande av folk och fä". Tankegången har här tydligen varit, att liksom det stulna föremålet återbördats till sin ägare, så skall också "modet" återbördas till det sjuka djuret. Mot utväxter och vårtor praktiserades följande metod, som för mången torde vara välbekant. Man knöt på en tråd en knut för varje vårta eller utväxt, varefter tråden grävdes ned i jorden. Allteftersom tråden ruttnade, ansågos även utväxterna försvinna. En läkemetod, som i viss mån står i samband med den nyssnämnda, är, när man för avlägsnande av bölder o. d. läser från ett visst tal, exempelvis 21, baklänges till 0. Metoden är urgammal och går ut på, att talets förminskning även skall medföra böldens förminskande och slutliga försvinnande. Till denna grupp kan även räknas följande medel, ehuru det icke direkt har med sjukdom att göra. Roten av fläckigt nyckelblomster (Orchis maculatus) kallades av bönderna i Nätra socken i Ångermanland "kojure" (kojuvret). Man brukade torka dess rötter, stöta sönder dem och ge korna för att de skulle mjölka bra. Orsaken härtill är tvivelsutan att söka i nämnda växtrots likhet med ett fyllt kojuver.

Sin allra rikaste utveckling har dock denna likhetsmagi fått i samband med besvärjelserna och sjukdomsbotandet medelst läsningar. Ordet har ju alltid tillmätts en stark inneboende kraft, och i form av läsningar har det använts i stor utsträckning, ofta i samband med andra vidskepliga åtgärder

Fig. 9. Undersökning av maktstulen häst. Häggestads socken, Västergötland. Foto A. Roland, Nordiska museet.

eller läkemedel, som redan i sig själva ansågos hälsobringande och läkedomskraftiga. Man ville härigenom så att säga förtäta läkemedlets kraft. Läsningar ha använts vid ett flertal kreaturssjukdomar, dock särskilt vid trollskott, förgöring, modstulenhet, vrickning och framför allt vid hämmande av blodflöde. Ofta ha de formen av en berättelse, som skildrar ett liknande fall som det föreliggande, varvid Kristus, en apostel eller ett helgon uppträder som botare. Som exempel kan tagas följande från Uppland, använd vid vrickning. "Vår herre Christus och sancte Per möttes på en väg, och sancte Pers häst stupade och vrängde sig. Vår herre Christus stannade och sade: led mot led, ben mot ben och sen mot sen. Bot är gjordt". En annan form av läsningar, även den grundad på likhetsprincipen, innehåller en försäkran, att lika säkert som en given, eller som given ansedd, sak skett eller sker, lika säkert skall sjukdomen botas. Följande, som i södra Lappland användes vid stannande av blod, kan tjäna som exempel: "Stå blod! Såsom vattnet stod

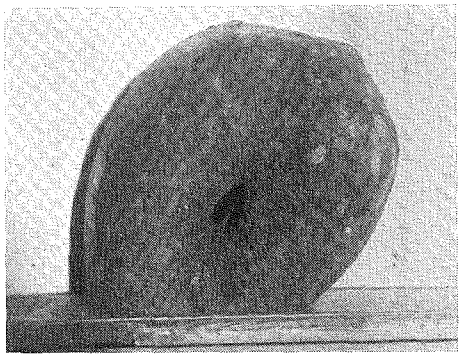

Fig. 10. Stäm- eller häfteträ i Norrlands kulturhistoriska museum. Foto förf.

då Israels barn gick över Jordans flod och solen stod stilla på Gideons berg och månen i Ajalons dal, så skall ock N. N:s blod stå. I den heliga treenighetens, Faderns, Sonens och den Helige Andes namn." I Gästrikland användes i liknande fall följande: "Du skall stå så säkert som Jordan stod, när Johannes döpte i Faderns etc. namn." Ibland framställes sjukdomen eller dess orsak i personifierad form, varvid den av Kristus eller någon annan manades bort. För modstulenhet lästes i Dalarna: "Jesus gick på vägen, då mötte han djävulen och avunden leda. Vart skall du gå? Upp till bondens gård för att suga folk och få intill nionde knä. Nej, jag skall visa dig en annan väg till den, som haver sänt dig. Du skall huka och buga i tre fasta namn". Ett framträdande drag hos många av dessa sjukdomsbesvärjelser är, att åtminstone någon del av desamma är i mer eller mindre bunden form. Ett typiskt exempel på en sådan är följande, upptecknad av P. G. Wistrand i Småland:

Orke fräjde Frigga till,
huru jag nu bota vill.
Jag tar vatten i min mun,
det blir bot i samma stunn.

Troligen har väl denna form använts, för att formeln lättare skulle ihågkommas, men den fasta byggnad, som den härigenom fick, har sannolikt även i och för sig själv ansetts kraftbringande. Den ovannämnda läsningen för modstöld från Dalarna innehöll, som synes, även ett bortmanande av sjukdomen. Ett dylikt bortmanande förekommer ej sällan i slutet av formler i följande stereotypa form: "(Du skall fara) till en skog där ingen bor, till en sjö där ingen ror och under en jordfast sten". Här stöta vi ävenledes på en annan föreställning, nämligen den, att det onda kunde överföras eller, som

det hette, "sättas bort i" andra föremål, såsom träd, stenar o. d. Samma tankegång ligger för övrigt säkerligen — åtminstone till dels — bakom det tidigare omnämnda sättet att bli av med vårtor och utväxter.

Läsningarna avslutas ofta i den treenige Gudens namn. Att här, förutom det heliga tretalet, även nämnandet av Gudsnamnet ansågs giva dessa en särskild kraft, behöver näppeligen påpekas. Även annat, som har förbindelse med religionen och den kristna kulten, nyttjades icke så sällan. Sålunda ansågs nattvardsvinet ha en kraftig läkedomsförmåga. Kyrkogårdsmull, skrap av kyrkklockan och rappning från kyrkväggen äro andra exempel härpå. I Ångermanland botades trollskott därigenom, att djuret ströks med en näsduk, som man vid nattvardsgång hållit i handen. I detta sammanhang kan även påpekas den stora roll, som vigselringen spelat. Jag nämnde nyss, att man vid botandet av urinstämma kunde hälla vätskan i fråga genom en vigselring. Vid hastigt påkommen värk kom skav av en dylik även till användning, så exempelvis i Medelpad.

Att föremål, som stodo i samband med eller haft beröring med lik, ansågos besitta en övernaturlig kraft, är en känd sak. Den ovan anförda användningen av kyrkogårdsmull som botemedel kan också säkerligen delvis hänföras till denna tro. I Ångermanland botades urinstämma med s. k. nålsalt, vilket erhölls genom att lägga en synål, som använts vid liksvepning, i salt. Utväxter kunde i Småland vitas bort genom att man tvättade dem med vatten, som samlats i en fördjupning på en gravsten, och samma verkan kunde åstadkommas därigenom, att de berördes med en död människas hand. Det sistnämnda fallet är för övrigt ett ypperligt exempel på hur olika tankegångar och föreställningar kunna kombineras och flätas in i varandra. Här möta vi sålunda utom den redan nämnda beröringen med lik, föreställningen om sjukdomens överförande men därjämte principen, att lika framkallar lika, i detta fall tänkt så, att liksom kroppen förmultnar i jorden och upplöses så skola även utväxterna försvinna. Denna sistnämnda tankegång framträder i nästan påtagbar realitet i en del läsningar, där det säges, att utväxten skall försvinna "som döder man under jord" eller "som en ung mans hand i den svarta mull".

Vår folktro är rik på motsägelser, och folkmedicinen utgör härvid intet undantag. Förklaringen är tvivelsutan åtminstone delvis att söka i det heterogena underlag, på vilken den vilar, med inslag av allmäneuropeiska och nordiska föreställningar, katolicism m. m. Vi få därför icke förvåna oss över att stundom träffa på läkemedel och behandlingssätt, som synas stå i direkt motsatsförhållande till andra, förut observerade. Ofta äro dock motsättningarna mera skenbara än verkliga. Vi ha nyss omnämnt den urgamla föreställningen, att lika framkallar lika. Nästan lika vanlig är dock åsikten, att lika botar lika. Mot sommar- eller blodsjukan användes i Uppland och Närke röd-

färg. I Småland brukades för samma ändamål blodrot. I Finnveden botades enligt Eneström nämnda sjukdom sålunda. Nio alpinnar av en skrivpennas längd avskuros. Med var och en av dessa knackades djuret tre gånger i vardera hornet, varefter man tre gånger gick "ansyls" (motsols) omkring detsamma. Efter användandet kastades pinnarna i en bäck, som rann mot norr. Denna behandlingsmetod är tydligen grundad på alens om blod påminnande saft. För övrigt ha vi här ett ytterligare belägg på den redan omnämnda föreställningen om norr som det ondas hemvist, dit sjukdomen i detta fall tänktes sändas tillbaka. Vid den dräktinventering, som för några år sedan företogs i Jämtlands län, inkom till Länsmuseet i Östersund en sidenhalsduk, på vilken allt det gula i fransen klippts bort. Detta hade enligt uppgift använts som bot emot — gulsot. I Södermanland botades denna sjukdom likaledes med gult silke eller gul mossa. För att bota hårt juver strök man på sina håll med en gråsten tre gånger över detsamma och lade sedan stenen tillbaka, där den tagits. Här har väl stenens hårdhet varit det väsentliga, men föreställningarna om överförande av sjukdomen ha tvivelsutan även spelat in. Till denna grupp kan även räknas botandet av trollskott genom skjutning, varvid man dock även sannolikt tänkt sig, att man härigenom kunnat skicka tillbaka det onda till den, som sänt det.

Föreställningar, som stå de ovannämnda ganska nära, äro de, som gå ut på, att det, som orsakat sjukdomen, även är det bästa botemedlet därför eller, som det vanligtvis heter, "man skall taga boten, där man tagit soten". Dessa föreställningar ha vi belagda redan i de grekiska hjältesagorna. När Telephos blivit sårad av Akilles' spjut och för att få bot vände sig till oraklet i Delphi, fick han det svaret, att det, som orsakat hans sår, även kunde hela det. Odyssevs skrapade då rost från spjutet i fråga och helade därmed såret. Det är ganska intressant att se, hur dessa föreställningar omsatts i praktiken, och hur man ofta bakom botemedlet kan skönja uppfattningen om sjukdomens uppkomst. Redan vid det nyss nämnda skjutandet vid botande av trollskott kan man skönja ett tänkt skjutande vid sjukdomens uppkomst. Mot en sjukdom, som kallades hank eller harv, gav man djuren skav av en vält eller harv jämte något hundhår. Botemedlet kan i förstone förefalla i någon mån omotiverat men får sin naturliga förklaring, när man får veta, att sjukdomen ansågs uppkomma därigenom, att korna gått över platser, där harvar eller vältar legat eller där hundar under löptiden stått. Kringsjuka hos får botades med skal från potatis eller äpplen, vilka skurits motsols, emedan denna sjukdom troddes uppkomma genom att fåren ätit dylika — dock rätt skurna — skal. I det sistnämnda fallet har — liksom vid alla förfaringssätt, där något sker motsols — även den tanken legat bakom, att man därigenom så att säga vred tillbaka något, som gått galet.

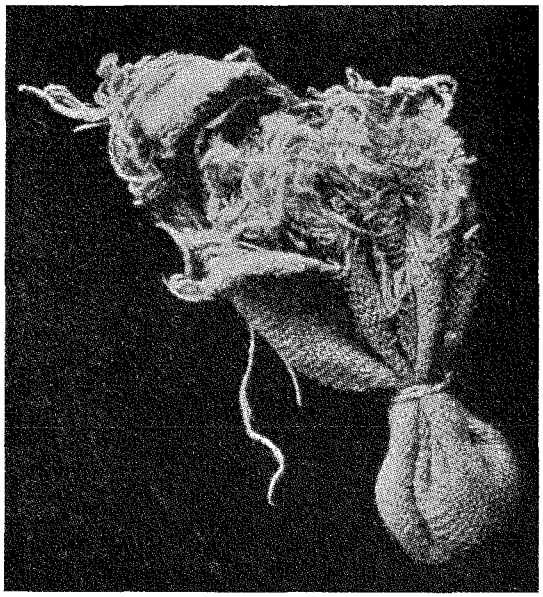

Fig. 11. Trollpåse eller trollputa från Skåramåla, Almundsryds socken, Småland. Efter Hammarstedt, Svensk forntro och folksed, s. 42.

Vår folkmedicin har haft stor förkärlek för starkt luktande och smakande ämnen, ty ont skall med ont fördrivas. Ett gott exempel på detta slags läkemedel är dyvelsträcken, vars namn — djävulsträck — i detta fall är betecknande nog. Dyvelsträcken ingick bl. a. ofta som beståndsdel i de satser, varmed de s. k. trollpåsarna eller trolldosorna utrustades. Att deras anor i vårt land gå långt tillbaka i tiden bevisas kanske bäst därav, att man i en vikingatidsgrav i Bäls socken på Gotland hittat en dosa innehållande skelettet av en snok, vilken med största säkerhet är att uppfatta som en dylik trolldosa.[4] Dessa dosor och påsar användes som skydd och botemedel för en mängd sjukdomar. En dylik trollpåse, som nu finnes i Nordiska museet, fig. 11, påträffades bunden kring halsen på en ko, tillhörande en torpare i Almundsryds socken i Småland. Den ansågs skydda mot förgöring och innehöll krut, sot, dyvelsträck, vitlök, ärvt silver och s. k. vättaljus (en sorts försteningar). — En berättelse, som förekommer i ett flertal variationer och lokaliserats till olika platser i vårt land, förmäler, att en ung djäkne en gång kom till en bondgård och bad att få låna hus över natten. Detta beviljades. På kvällen beklagade sig husmodern i gården över att en av hennes kalvar var illa sjuk och undrade om djäknen, som var studerad

[4] Bror Schnittger, En trolldosa från vikingatiden, i Fataburen 1912, s. 98 ff.

karl, visste något botemedel. Djäknen skrev då några ord på ett papper, knöt in det i en påse och tillsade gumman att hänga denna om kalvens hals men under inga omständigheter knyta upp densamma. Kalven blev frisk. Tiden gick och omsider kom f. d. djäknen som kyrkoherde till samma församling. Så hände det sig, att han fick en svår halsböld, och då det såg allvarligt ut och ingen annan hjälp fanns i närheten, skickade man efter en gumma, som hade rykte om sig att kunna bota litet av varje. Hon förde med sig en liten påse, som kyrkoherden skulle hänga om halsen. När denne fick påsen i sin hand, vaknade ett gammalt minne, och då han knöt upp densamma, fann han där den lapp, han som ung djäkne hade skrivit och varpå stod:

Vit kalv eller rö,
vill han inte leva så får han dö.

Vid denna upptäckt fick han ett sådant skrattanfall, att bölden brast och varet rann ut. Men efter den dagen steg gummans läkarrykte ytterligare, då hon ju hade botat själva kyrkoherden. Denna historia har bl. a. även tillskrivits såväl Jesper Svedberg som ärkebiskop Lindblom.

Att vissa tal i folkmedicinen spelat en stor roll, hade jag anledning att påpeka på tal om läsningarna och deras avslutning. I första hand gäller detta givetvis tretalet och dess multipel 9, men även sjutalet har haft en ganska vidsträckt användning, liksom 21, produkten av 3 och 7. Exempel på dessa tal ha vi i det föregående vid flera tillfällen haft tillfälle att framdraga såsom vid uppgifterna om tillverkning av bäran, botande av urinstämma medelst stämträ, borträknande av bölder m. fl.

Av vad som ovan anförts kan måhända den slutsatsen dragas, att bot för kreatursssjukdomarna så gott som uteslutande söktes på övernaturlig väg. Detta var givetvis icke fallet. Att vetenskapligt erkända läkemedel även kommo till användning kan och skall ej förnekas, ehuru man måhända får antaga, att deras läkande förmåga i många fall tillskrevs helt andra orsaker än de verkliga. Å andra sidan bör framhållas, att många av våra ur växtriket hämtade läkemedel säkerligen först via folkmedicinen kommit den vetenskapliga medicinen till godo. De rent vetenskapliga kurerna har jag emellertid i detta sammanhang icke haft anledning att gå in på. Likaså ha de olika sjukdomarna endast undantagsvis närmare identifierats eller beskrivits, ehuru åtskilligt här kunde vara att tillägga rörande deras verkliga karaktär, uppkomst, sätt att uppträda m. m. Detta skulle dock föra alltför långt och dessutom i stort sett falla utom ramen för denna undersökning, som ju närmast berör folktron. I Paul Heurgrens ovan omnämnda arbete ägnas dessa förhållanden ingående och vederhäftig behandling.

Zusammenfassung

Viehschutz und Viehheilung

Die vorliegende Arbeit bezweckt nicht eine tiefergehende Untersuchung zu geben sondern lediglich eine Vorstellung von dem Reichtum der Überlieferung, die in einem beschränkten Gebiet unserer volklichen Kultur gelebt hat und teilweise noch weiterlebt.

Die nachstehend berührten Gedankengänge und Vorstellungen waren noch im vorigen Jahrhundert klare Realitäten für grosse Teile unseres Volkes. Krankheiten und Unglück verschiedener Art, die das Vieh trafen, wurden infolgedessen oft übernatürlicher Wirkung zugeschrieben und Heilung und Abstellung des Übels deshalb auch in weitem Umfang auf dem Gebiet des Übernatürlichen zu erreichen gesucht.

Die Volksmedizin hatte ihre berufsmässigen Vertreter in „den klugen Männern und Frauen", Fig. 2, wenn auch die einfacheren Kuren und Heilmittel natürlich allgemeiner bekannt waren und benutzt wurden.

Mannigfach waren die Mittel und Massnahmen, deren man sich zu allgemein schützendem Zweck auf dem fraglichen Gebiet bediente. Man legte in das Schwellenholz eine lebende Schlange, ein Stück Stahl oder etwas Quecksilber, Fig. 3. Kreuze wurden über die Türen zum Vieh- und Pferdestall gemalt oder auch die Öffnungen in Kreuzesform ausgeformt, Fig. 4. Besondere Schutzmittel wurden gegen die klarer persönlich gedachten übelwollenden Wesen angewandt. Unter letzteren nehmen die Unterirdischen, in Norrland „vittra" genannt, einen hervorragenden Platz ein. Über ihren Ursprung wird in Norrland folgendes berichtet: Adam hatte vor Eva eine Frau, die Lucia hiess. Da sie jedoch allzu tierische Triebe hatte, wurde sie vertrieben und dazu verurteilt, mit ihren Nachkommen unsichtbar zu leben. So wurde Lucia die Stammutter für die Unterirdischen. Diese hatten, wie auch der Name andeutet, ihre Wohnstätten unter der Erde und duldeten nicht, dass Pferde- oder Viehställe über ihnen gebaut wurden. Geschah dieses, so liessen sie den Tieren keine Ruhe. Dem konnte jedoch durch ein Opfer, z. B. von einer Silbermünze, vorgebeugt werden; war aber das Unglück bereits geschehen, so war man in den meisten Fällen gezwungen, das Haus wo anders hin zu versetzen. Im Gegensatz zu den „vittra", die, wenn nicht gereizt, den Menschen gegenüber verhältnismässig freundlich gestimmt waren, war „maran" (Alp, Mahr) ein lediglich übelgesinntes Wesen. Man war der Ansicht, dass er zur Nachtzeit die Pferde „reite", sodass sie zitternd und schweisstriefend in den Ständen standen. Die Schutzmittel gegen den Alp, den man sich im all-

gemeinen als den Geist eines Menschen dachte, waren verschiedenartig. Stahl wurde in grossem Umfang angewandt, desgleichen sogenannte „marquastar" oder „marruskor" (Alpbesen oder Alpbüschel), Fig. 7, tote Habichte, Eulen, Elstern u. a., die über den Stalltüren oder über den Tieren angenagelt wurden, Fig. 5. Mindestens ebenso gefürchtet war der „bära" oder „puke" (Kobold, oft in Hasen- aber auch Katzengestalt aus verschiedenartigem Material gefertigt, Milchhase), Fig. 8, von dem man glaubte, dass er die Milch von den Kühen stahl. Der „bära" gehörte gewöhnlich einer älteren Frau, und eingehende Beschreibungen über seine Herstellung werden angeführt. Die Angaben über seine Bestandteile variieren, aber allen gemeinsam ist die Beschwörung, die dem „bära" Leben gab, gleichzeitig aber seine Eigentümerin zu ewiger Verdammnis vorbestimmte, entsprechend der sehr oft darin vorkommenden Versicherung: „Ich werde für dich in der Hölle brennen". Der Besuch des „bära" in einem Stall wurde oft durch dessen Exkremente gekennzeichnet, die „bjärasmör" oder „puklort" (Hasenbutter oder Koboldschmutz) genannt wurden, die aber in Wirklichkeit eine schnell wachsende Pilzart sind. Wenn diese in einer Wegkreuzung verbrennt wurden, wurde die Eigentümerin des „bära" gezwungen sich einzufinden. Als Schutz wurde u. a. die Kreuzmerkung des Euters der Kuh oder der Öffnungen und Türen angewandt.

Zauberkundige Frauen konnten auch das Vieh anderer melken, z. B. dadurch, dass sie ein Paar Strumpfbänder um einen Bettpfosten banden und daran zogen, oder durch Einschneiden einer Kerbe in eine Stallecke und Murmeln einer Beschwörung. Auch auf andere Weise konnten böse Menschen dem Vieh schaden. Nicht selten geschah dies mit Hilfe von etwas zu dem fraglichen Tiere gehörendem oder davon stammendem wie Milch, Haar u. ä. Hier begegnen wir also der sogenannten pars pro toto-Regel.

Aber auch andere Massnahmen mussten getroffen werden, damit das Vieh gedeihen konnte. So sollten die Kühe mit den Köpfen gegen Sonnenaufgang oder gegen Süden gewandt stehen. Die Bedeutung dieses Brauches, der der magischen „Homöopathie" zuzurechnen ist, liegt darin, dass, so wie die Sonne am Himmel emporsteigt, auch die Lebenskraft und das Wohlbefinden des Viehes zunehmen sollen. Stellenweise erhielten auch die Tiere besondere Namen, die als glückbringend betrachtet wurden.

Die eigentlichen Viehkrankheiten galten ebenfalls in grossem Umfang als auf übernatürlichem Wege entstanden; dafür zeugt eine Reihe Krankheitsnamen wie z. B. „förgöring", „modstöld", „trollskott" (Verhexung, Appetitlosigkeit (?), Hexenschuss) u. a. Da man die verschiedenen Krankheiten nicht so genau von einander unterscheiden konnte, wurden auch mehrere von ihnen mit gleichartigem Auftreten und gleichartigen Wirkungen mit demselben Namen bezeichnet. Wenn also die Krankheiten in grössere Gruppen zusammengeführt werden können, so gilt dies in noch höherem Masse für die

Heilmittel, die im allgemeinen auf nicht allzuviele, sehr oft uralte Prinzipien zurückgeführt werden können. So hat die imitative Magie oder magische „Homöopathie" ausgedehnte Anwendung in der volklichen Heilkunst gefunden. Gute Beispiele hierfür sind die sogenannten „stämträna" oder „häfteträna" (Heilzweige mit einer natürlichen Öse, Schlinge, oder auch Loch, eine den Zwieselbäumen verwandte Abart), Fig. 10, die bei Harnzwang derart angewandt wurden, dass Wasser, Milch oder Salz gewöhnlich drei Male durch das von der Natur gebildete Loch gegossen wurde, worauf man es den Tieren eingab. Ihre vielleicht reichste Anwendung hat jedoch die magische „Homöopathie" im Zusammenhang mit der Krankheitsheilung durch Besprechen gefunden. Das Besprechen ist bei einer Reihe Krankheiten, besonders beim Stillen von Blutfluss, zur Anwendung gelangt. Oft hat es die Form einer kurzen Erzählung, die einen, dem vorliegenden ähnlichen, Fall schildert, wobei dann Christus, ein Apostel oder ein Heiliger als Heiler auftritt. Mitunter enthalten die Besprechungen eine Versicherung, dass so sicher wie eine gegebene oder als gegeben betrachtete Sache geschehen ist oder geschieht, so gewiss soll die Krankheit geheilt werden. Zuweilen wird die Krankheit auch in personifizierter Form dargestellt, wobei sie dann von Christus oder einem anderen gebannt wird. Nicht selten erfolgt das Besprechen oder ein Teil davon in gebundener Form, wie das hier von Småland angeführte Beispiel zeigt. Das Prinzip, dass Gleiches durch Gleiches geheilt werden muss, ist auch nicht ungewöhnlich. So heilte man Blutkranke mit Blutwurz oder roter Farbe, und gegen Gelbsucht wurde gelbe Seide oder Moos in gleicher Farbe verwandt. Der vorhergehenden verwandt ist die Vorstellung, dass dasjenige, was das Böse verursacht hat, auch das beste Mittel dagegen ist. Eine Schafkrankheit, deren Entstehung man darauf zurückführte, dass die Schafe Kartoffel- oder Apfelschalen gefressen hatten, wurde dadurch geheilt, dass man ihnen derartige Schalen gab, die jedoch gegen die Sonne geschält waren, letzteres nach dem Grundsatz, dass man um etwas richtig zu stellen die Gegenmassnahme gegen die Sonne ausführen soll. Oft kann man auch hinter dem Heilmittel die Vorstellung von der Entstehungsart der Krankheit spüren.

Gegenstände, die einen Zusammenhang mit der Religion und dem christlichen Kult hatten, sind ebenfalls als kräftige Heilmittel betrachtet worden; hier sind zu nennen Abendmahlswein, Schabsel von Kirchenglocken, Bewurf von Kirchenwänden, Friedhofserde u. a. Im letztgenannten Falle spielt auch die Vorstellung von der Kraft der Leiche mit, so wie man Urinzwang mit Salz heilte, in welches eine Nähnadel gelegt worden war, die beim Leichentuch zur Anwendung gelangt war.

Zauberdosen und Zaubertüten, Fig. 11, zumeist eine Reihe Gegenstände mit magischer Bedeutung enthaltend, sind gleichfalls fleissig als Schutz- und Heilmittel verwandt worden. Dass ihre Ahnen weit zurückreichen, zeigt ein

Fund aus einem Vikingergrab auf Gotland, das u. a. grade eine derartige Zauberdose enthielt.

Schliesslich ist zu erwähnen, dass gewisse Zahlen ihre besondere Rolle gespielt haben. Dies gilt vor allem von der Zahl 3 und ihrer Vervielfältigung 9.

Da sich die Untersuchung ganz auf dem Gebiet des Volksglaubens bewegt, sind die rein wissenschaftlichen Kuren und Heilmittel unberücksichtigt gelassen worden.

En medeltida kyrkogård med gravhällar i Visby

Av *Harald Widéen*

Bland Visby stads ruinkyrkor hör dubbelkyrkan S:t Hans och S:t Per till dem, som längst fått vänta på den nya tidens forskande och omvårdande intresse. Ehuru i sin kärna gömmande ett av ortens äldsta kyrkliga minnesmärken — grundvalarna till den romanska S:t Per — och ehuru den genom senare tiders om- och tillbyggnader utvuxit till Visbys omfångsrikaste och ännu i sitt ruinerade tillstånd kanske mest monumentala kyrkoanläggning, har dess fall blivit stort. Så djupt har den sjunkit i gruset, att bland stadens alla kyrkoruiner blott de helt utplånade — och efter mått av sin förmåga S:t Olof och det s. k. S:a Gertruds kapell — kunna lända till snöplig jämförelse. Det är dock ej min avsikt att här ingå på en om aldrig så kortfattad redogörelse för de utgrävnings- och konserveringsarbeten, som utförts på platsen, eller de byggnadshistoriska resultaten härav. Vi skola blott konstatera, att dubbelkyrkans in till senaste tid i stort sett orörda rasmassor bidragit till att undanhålla snikenheten och andra i detta fall förödande krafter en mängd medeltida gravstenar, vilka nu framkommit och beteckna ett av de mest betydande resultaten av utgrävningarna. Tillsammans med ett äldre fynd av gravstenar i S:t Hansgatan omedelbart väster om dubbelkyrkan — varom mera nedan — utgöra dessa nyfynd ett oskattbart studiematerial för gravstensforskningen. Kulturforskningen i allmänhet har dessutom, som vi i det följande skola se, här tillförts något så välkommet som en av senare tiders begravningssuccession orörd medeltida kyrkogård med gravhällar.

Med förbigående av gravstensfynden inne i kyrkorna av vilka de i S:t Per varit föremål för behandling av E. Floderus och de i S:t Hans publicerats i ett av J. W. Hamner och mig 1940 utgivet arbete, en skrift, där för övrigt alla hithörande fynd och förekomster översiktligt behandlas, vill jag här lämna en något mera ingående redogörelse för gravstensfynden på den omedelbart väster om dubbelkyrkan belägna kyrkogården.[1]

[1] E. Floderus, Nya gravstensfynd i Sankt Per i Visby. Ymer 1933, s. 227—235; J. W. Hamner och H. Widéen, Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby. Gotlands gravstenar II, Sthlm 1940 (cit. GG II). — Gravstenarna inne i kyrkorna ha framkommit vid grävningar av E. Ekhoff, O. Janse (A. Edle), E. Floderus och mig.

Liksom domkyrkan ligga S:t Hans och S:t Per på en platå under berget, Klinten, och strax väster om dubbelkyrkan vidtager sluttningen ned mot havet. Redan under 1000-talet synes här ha varit en kristen begravningsplats. I S:t Hans' kor har påträffats en korsmärkt, runristad sten av bildstenstyp, fig. 1,[2] alldeles så, som man vid utgrävningarna i S:t Clemens' kyrka upptog en dock starkt förvittrad bildsten. Denna visade i ristningen spår av snedrutat segel.[3] De äldsta arkeologiskt kända anläggningarna i dessa båda kyrkor (S:t Per och S:t Clemens) förskriva sig till 1100-talet, och det kan ej vara tvivel underkastat, att de ägt föregångare på respektive platser, troligen uppförda av trä och omgivna av kyrkogårdar. Väl att märka ligga båda dessa kyrkor strax utanför det bebyggelseområde, som man antagit vara ortens äldsta, begränsat av nuv. Hästgatan—Kyrkogatan—Drottensgatan.

Men ej ens runstensfyndet i S:t Hans kan behålla äran av att vara platsens äldsta gravminne. Inlagd som innerkvader under ett fönster i kyrkans västfasad har hittats en bit av ett ganska storslaget gravmonument från tiden omkr. 700. Fragmentet, fig. 2 och 3, som uppvisar en bård med bandflätning och däröver ben av fyrfotadjur, vittnar om att den helhet, varuti det ingått, varit ett Ardrekistan närstående monument av för Gotland ovanlig storlek. Vi ha inga skäl att antaga, att detta stått någon annanstans än just där S:t Hans nu ligger (se GG II, s. 9 f.).

Ytterligare en antydan om S:t Hans- och S:t Pers-områdets gamla traditioner som begravningsplats lämna några iakttagelser av J. Fardelin, gjorda i samband med ledningsgrävningar 1906 och 1913.[4] På S:t Hansplan anträffades 1906 tvenne lager av människoskelett, skilda åt av ett 0.05—0.10 m tjockt kalkskikt. Det understa av dessa lager låg 1.10—1.20 m under gatans nivå i sandblandad mylla. "I detta lager spårades förmultnat trä samt smidda spikar, vilket skulle tyda på att liken blivit begravna i träkistor." Vid komplettering av vattenledningen 1913 påträffades här strax söder om Hästgatan — alltså fortfarande ej långt utanför S:t Hans' nordfasad — ett skelett "på vars ena underarmsben satt en spiralvriden armring av brons", fig. 4. Fynden, som tillfördes Gotlands Fornsal, där armringen har nr C. 2312, tyda på tidig medeltid, och det är att förmoda, att skelettfynden i det djupt ned

[2] Stenen, som iakttogs vid korpartiets undersökning 1925 (jfr not 1) och åter begravdes, när murarna därefter överhöljdes, blev i samband med gravstensinventeringen 1938 upptagen och överförd till Gotlands Fornsal.

[3] E. Ekhoff: S:t Clemens kyrka i Visby, Sthlm 1912, s. 160 f. — Stenen i Statens historiska museum, inv.-nr 14360.

[4] Undersökningar av S:t Hansgatan i Visby år 1924. Manus i ATA, del XXIII, s. 8, samt originalanteckningarna i Fardelins ägo, vilka tidigare tjänat N. Lithberg till ledning vid hans beskrivning av 1906 års gravstensfynd här (se nedan) och välvilligast ställts jämväl till mitt förfogande.

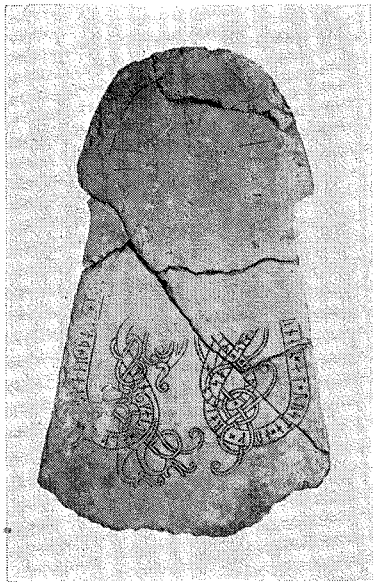

Fig. 1. Runsten i bildstensform från 1000-talet. Funnen inlagd i S:t Hans' golv.

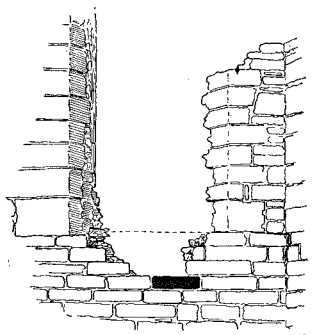

Fig. 2. Parti av S:t Hans' västra vägg, sedd inifrån. Platsen för bildstensfragmentet fig. 3 markerad.

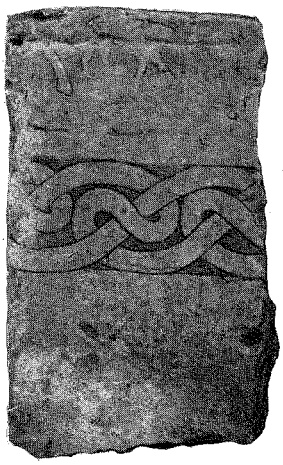

Fig. 3. Fragment av kraftig häll till ett gravmonument från 700-talet. Jfr fig. 2.

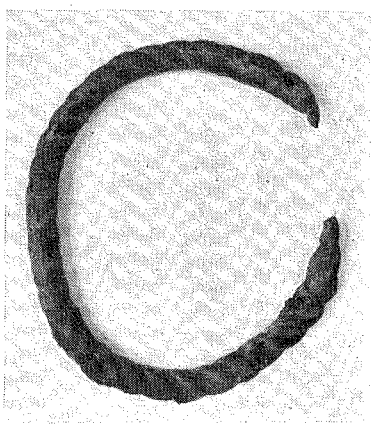

Fig. 4. Armbygel av brons från 900—1000-talet. Funnen i grav på nuvarande S:t Hansplan.

liggande lagret härstamma från denna tid, varemot det däröver liggande skelettlagret torde kunna hänföras till en efterföljande del av medeltiden. "Skeletten lågo något så när i öster och vester." En hög ålder, i varje fall högre än den, man får tillägga de "hällgravar", som i fortsättningen skola behandlas, förutsätter Fardelin även för de 12 à 13 skelett, ledningsgrävningen bragte i dagen i Hästgatan utanför södra delen av huset nr 18, kv. S:t Hans, tomt nr 1, jfr fig. 11. Djupläget var 0.65—1.10 m under gatans nivå.[5]

Ej långt härifrån, på Donnersplan, skola också gravfynd "från övergången mellan heden och kristen tid" ha gjorts.[6] Huruvida dessa gravar ha något samband med fynden på S:t Hansplan är dock ovisst.

Till denna synbarligen vitt omfattande begravningsplats kunna vi även föra en del av Fardelin omnämnda skelett, hittade söder om S:t Per på tomt 23 inom kv. Berget, dels på gården, dels under själva huset. Sålunda hittades vid arbeten under husets (S:t Hansgatan 16) mot ruinen vettande länga på nyåret 1919 flera skelett. År 1935 undersöktes just på denna gård av E. Bohrn (för Gotlands Fornsals räkning) ett skelettfynd, som påträffats vid anläggandet av en avloppsledning. Djupet var 0.75 m under nuvarande gårdsnivån, orienteringen öst-västlig med huvudet åt väster. För övrigt förekom multnat trä och likkistspikar.[7]

Vid sidan av S:t Clemens är S:t Per även det andra kyrkoområde i Visby, som genom kända gravstenar omvittnar begravningar under 1100-talet. För S:t Clemens del känna vi trapezformiga och rektangulära lockhällar med av-

[5] Med hjälp av Fardelins kladdanteckningar vill jag här lämna några detaljuppgifter rörande denna sistnämnda gravsamling. *Grav I:* 24 m från n. hörnet av huset nr 18. 0.60 m under gatan, liket 0.75 m, liggande i N55V i sandlager. *Grav II:* 1.4 m SV om föreg., 0.39 (0.80) m under gatan, liggande på kalkbädd. *Grav III:* 1.39 m VSV om föregående skalle, 0.4 m under gatan. *Grav IV:* 0.63 (0.88) under gatan, riktn. Ö—V, ansiktet åt S. *Grav V:* 11.5 m från s. hörnet av huset nr 13, 7.0 m från s-v. hörnet av huset nr 18. Skallen trepanerad. *Grav VI:* 6.7 m från s-v. hörnet av huset nr 18, 1.7 m fr. väggen. Riktn. N60Ö, kista av hällar, liggande 0.9 m under gatan. (0.25 m Ö därom lågo på 1 m djup två huvudskålar på 0.3 m inbördes avstånd.) *Grav VII:* 1.10 under gatan, riktn. N60V; tandlöst lik. *Grav VIII:* 0.90 m under gatan. *Grav IX:* 0.6—0.75 m under gatan. *Grav X:* 0.7 m under gatan. *Grav XI:* 0.85 m s. om grav X (?), 0.9 m under gatan. *Grav XII:* 2.45 m s. om huset nr 18, 1.1 m under gatan, riktn. VNV. — Det är ej osannolikt, att dessa gravar varit täckta av hällar liksom de närmast s. därom varande.

[6] N. Lithberg, Forn Visby, i Gamla svenska städer, 8, Sthlm 1924, s. II, V f. — Här nämnas även (s. VI) de ovan beskrivna fynden från S:t Hansplan, vilka genom armringsfyndet (avb. fig. 20) dateras till vikingatid.

[7] Rapport i Gotlands Fornsals arkiv. Bohrn förutsätter här, att fyndet tillhör S:t Pers kyrkogård. — För uppgift om de äldre fynden tackar jag konsul C. J. Björkander. Tydligen är det dessa fynd, som Lithberg åsyftar, a. a., s. VI.

fasade kanter, med eller utan reliefkors, de två viktigaste inskriftförsedda.[8] Från S:t Pers forna kyrkogård härstammar med all sannolikhet en ståtlig, ornamenterad och inskriftsförsedd lockhäll, fig. 5,[9] som dock styckats till två stenpelare, vilka fordom tjänstgjort som stolpar i en fritrappa vid det forna Engeströmska huset vid Donners plats, nuvarande domkapitelshuset. Ej minst genom sitt fåtal synas dessa 1100-talsstenar särskilt värdefulla, helst sedda mot bakgrunden av de följande seklens, särskilt 1300-talets, gravstensrikedom.

Det är givet, att ett så betydande gravstensområde som S:t Hans- och S:t Per-komplexet med sina stora golvarealer och en stor kyrkogård trots de skyddande rasmassorna måste ha fått lämna ifrån sig ett avsevärt antal gravstenar till allehanda ändamål ej minst under nya tidens senare del. I själva verket torde de flesta medeltidsstenar och fragment av sådana, vilka funnits och ännu finnas på flera lokaler i stadens södra delar lika väl som en del inom ruinen förvarade, leda sitt ursprung från detta kyrkoområde. Så är uppenbarligen också fallet med ett antal vid domkyrkan förekommande, sekundärt använda medeltidsstenar.[10] Dokumentariskt känna vi från 1698 en sådan gravstenstransport från S:t Hans.[11] En gravhäll, huggen över *Laurentius Ebbink* († 1393) — tydligen en präst, då kalken och hostian pryda hans sten — och hans moder *Wolburge* (Lindström, a. a., nr 259), flyttades då till Hejnums kyrka, där stenen f. ö. ännu ligger, troligen täckande prosten Johannes Christiani grav. Denne dog nämligen 1697.[12]

Vid bedömandet av gravstensförekomsterna i stadens södra delar må man även taga hänsyn till den nu försvunna S:t Michaels kyrka eller kapell, som legat uppe på Klinten. En gravsten i Roma sockenkyrka (Lindström, a. a., nr 240) huggen åt *Eyco carnifex*, † 1343, bär nämligen följande sekundära inskrift: ÅHR 1766 ÄR DENNA GRAFSTEN UTAF SALIG KYRCKIOHERDEN Jacob Bolin | KIÖPTER Renoverat BLIFVEN, SEDAN HAN LEGAT J 426 ÅHR UTHI S te; Mich[aels] | FÖRSTÖRDA KYRKIOS ÖDELA[GD]A KYRIOGARD UTHI WISBY - - -. Efter vad vi kunna förmoda, ha dock både S:t Michaels kyrka

[8] Jfr G. Lindström, Gotlands Medeltid, 2, Sthlm 1895, nr 233. Ekhoff, a. a., s. 159 f (fig. 114—117). Inskriftsstenarna äro ej tillfredsställande publicerade. — Överdelen av en barngravsten med reliefkors, förvarad i Gotlands Fornsal, saknar proveniensuppgift men kan ju mycket väl vara från Visby (GG nr 435 a).

[9] Lindström, a. a., nr 249. — L. Fr. Läffler, Inscriptiones Gotlandiæ medii ævi versibus latinis compositæ, ATS 21:5 (1924), nr 48.

[10] J. W. Hamner, Visby domkyrkas gravstenar, Sthlm 1933, s. 17. Vissa stenars namn, sköldar och bomärken angiva stenarnas samband med S:t Hans- och S:t Pers-församlingens gravställe. Jfr även om Olof Axelssons sten (Hamner, a. a., nr 22) J. Wallin, Gotländska samlingar, IV, Shlm 1747, s. 253.

[11] Analecta Gothlandensia Walliniana, I, s. 653, 1034. Depon. i K. B.

[12] O. W. Lemke, Visby Stifts Herdaminne, Sthlm 1868, s. 176.

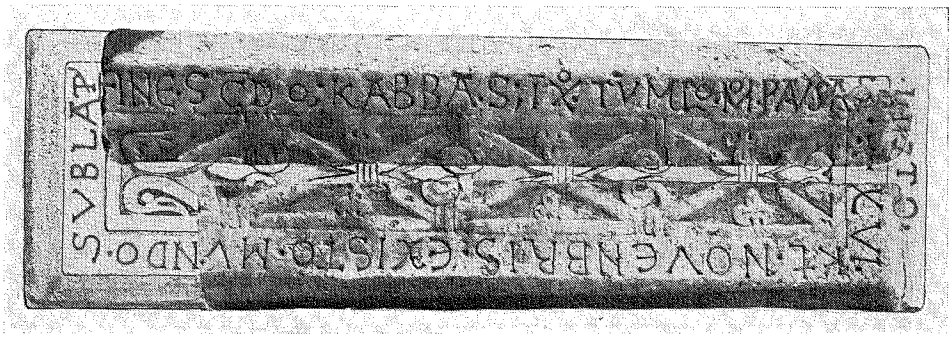

Fig. 5. Delar av reliefornerad gravsten från S:t Hansområdet. 1100-talet.

Fig. 6. Gravhällsfynden i S:t Hansgatan 1906. T. v. murparti av S:t Peters kyrkoruin; i fonden Björkanderska huset.

och antagna kyrkogård varit helt obetydliga i jämförelse med S:t Hans och S:t Per. En år 1447 avliden *curatus apud Sanctum Michaelem* ligger f. ö. begraven inne i S:t Hans kyrka (stenen funnen 1937; jfr GG II, s. 32 och nr 564).

Genom anteckningar och ritningar, gjorda av gravstensforskare på 1700- och 1800-talet, t. ex. Ekdahl, Hilfeling, Klingwall, P. A. Säve och Wallin, veta vi också, att en hel del av stenarna från S:t Hans och S:t Per sedan lång tid tillbaka varit kända och studerade. Dessa upptecknare ha också genom sin antydda verksamhet bevarat kunskapen om en och annan nu försvunnen eller blott i fragment bevarad sten.

Då vi här uppehållit oss något vid äldre gravstensfynd inom S:t Hans- och S:t Pers-området, har det skett av den anledningen, att en del av dem förmodligen härstamma från den medeltida kyrkogård, som senare anträffats. Själva kyrkogården har ju i långt mindre utsträckning än kyrkgolven blivit begravd i ras. I ett tidigare skede av ruinens förfall, då valven ännu höllo och stora delar av kyrkgolven lågo blottade, måste likväl själva kyrkorna ha inbjudit till stenhämtning. Att åtskilliga stenar hämtats ur S:t Hans' kyrkgolv håller jag för visst, då bl. a. kyrkans västligaste travé, där jag vid provgrävning 1937 påträffade skelettrester, saknar gravstenar, medan den öster därom (och längre från västra portalen!) liggande ännu är tätt belagd med gravhällar. Gravstensförekomsterna i S:t Per synas även relativt obetydliga, i varje fall ej motsvarande mer än cirka hälften av anträffade kyrkgravar.[13]

Övergå vi nu till en undersökning av otvetydiga kyrkogårdsfynd i äldre tid vid dubbelkyrkorna, möta vissa uppgifter om sådana redan 1781. Då skola nämligen människoskelett ha anträffats nordost om ruinerna i samband med grundgrävning för hus.[14] Sannolikt gjordes dessa fynd, varom vi tyvärr ej äga närmare kännedom, inom kv. Väpnaren tomten 4 vid hörnhuset mellan Hästgatan och S:t Pers gränd; detta hus bär nämligen årtalet 1781. I sin kärna är det medeltida, och det åsatta datum har tydligen avseende på en om- och tillbyggnad, då ytterligare grundgrävning bragt våra fynd i dagen. Dessa äro tydligen att se i samband med 1906 års ovan omtalade fynd norr och nord-väst om ruinen på S:t Hansplan och i S:t Hansgatan, jfr fig. 11. Den omständigheten, att fyndplatsen delvis upptages av ett medeltidshus, synes styrka den ovan försökta, ganska tidiga dateringen av dessa norr om ruinerna påträffade gravar.

De äldsta gravstensfynd, som vi höra talas om inom detta område, skola vara gjorda utanför S:t Hans, d. v. s. på kyrkogården, och utgöras av två vackra 1300-talsstenar (GG nr 483 och 522, Lindström, a. a., nr 256

[13] Floderus, a. a., s. 228 och fig. 1.

[14] Säve, Gothländska Samlingar, III, sägner, 71. UUB.

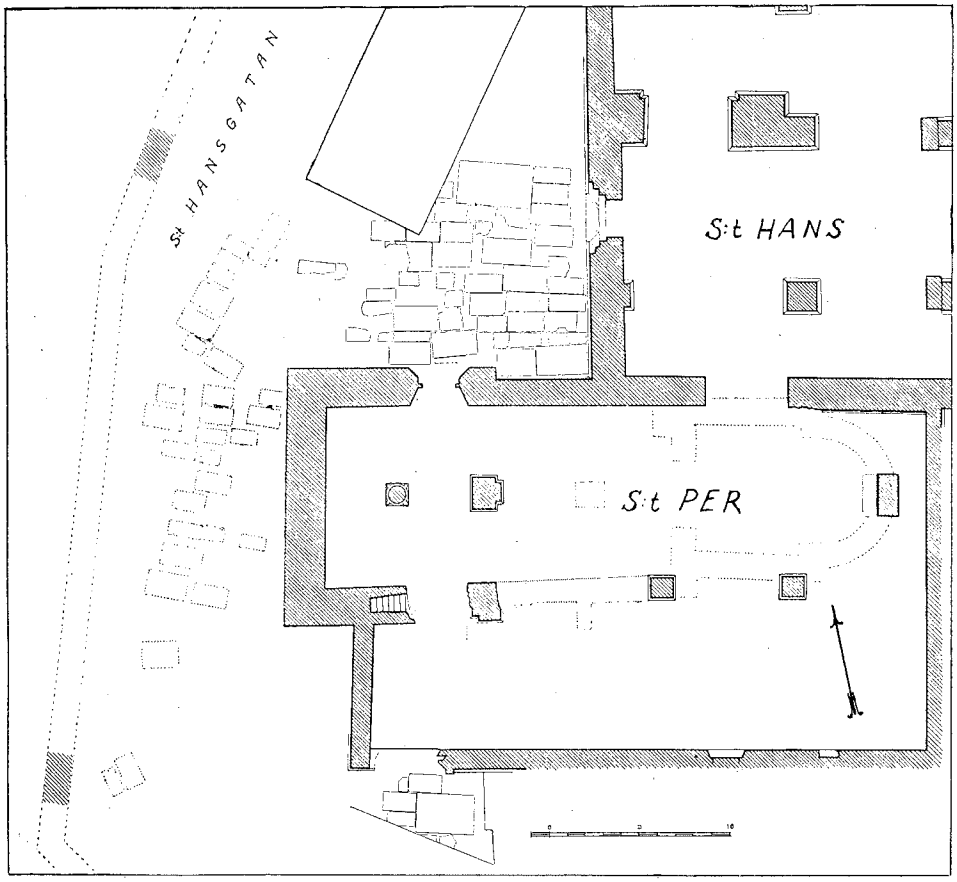

Fig. 7. Plan av S:t Pers och en del av S:t Hans' ruin. Väster om dem äro säkert kända gravhällsfynd inlagda. De heldragna linjerna markera kvarliggande, de prickade upptagna hällar. Längst till vänster kyrkogårdsmurens förmodade sträckning.

och 257), vilka fordom legat på gatan framför en trappa, som ledde ned till det s. k. Lythbergska husets huvudingång. Stenarnas förekomst här är att se mot bakgrund av de förhållanden, som av P. A. Säve tecknats så: Köpmannen Johan Lythberg ("rike Lythberg"), † 1783, "ägde — — — flera hus och bland dessa det ännu s. k. Lythbergska huset vid Häst- och Mellangatan, vilket han helt och hållet uppbyggde av huggna stenar, kapitäler m. m. och de vackraste gravhällar, tagna från S:t Hans ödekyrka, som låg på hans tomt mitt emot." [15] Stenarna flyttades på 1870-talet inom ruinområdet, där de ännu ligga, ehuru sönderslagna och defekta.

[15] P. A. Säve, Ur handelns och näringarnas sagor från Gutarnas ö. Kulturhistoriska bilder, utg. Visby 1937, s. 61, 62 f.

Ett annat märkligt gravstensfynd från S:t Hans och S:t Pers kyrkogård gjordes 1827, då tomtens dåvarande ägare (handlanden och löjtnanten Fr. Welin) utanför S:t Hans skulle anlägga ett garveri och gräva ned stora kar. Man fann då förutom 7 stenar, som vi likväl ej känna närmare till, ett praktstycke med upphöjda majuskler och årtalen 1338 och 1340 (GG nr 480).[16] Denna sten såldes till den bekante assessor J. Dubbe († 1844),[17] vilken därmed lät täcka ett gravkor på Jacobsberg i Follingbo, varest hans tre döttrar vila.[18]

År 1904 hade man vid gatuarbeten mitt för S:t Pers ruin i S:t Hansgatan iakttagit tvenne gravstenar, den ena med minuskelinskrift (GG nr 566), den andra utan inskrift men med bomärken (GG nr 629). Dessa stenar, som liggande sida vid sida otvivelaktigt röjde förekomsten av en kyrkogård med gravhällar, fingo dock ligga kvar och föranledde inga vidare undersökningar. Man är ganska van vid gravstensfynd på orten!

Två år därefter, på hösten 1906, fick man emellertid tillfälle att här taga närmare kännedom om en av dessa alltid så givande men alltid så ofullständigt kända gravstenskällor. Då blev nämligen hela S:t Hansgatan väster om ruinerna genomdragen med en lång grav för nedläggning av vattenledningsrör.[19] Under hela schaktets förlopp från Trappgränd till Hästgatan gjordes fynd, fig. 6. Om de på S:t Hansplans sydöstra del och utanför huset S:t Hansgatan nr 18 anträffade skeletten ha vi redan talat. Söder om denna senare grupp, 2.5 m från sydvästra hörnet av huset nr 18, började fynden av gravhällar, vilka sedan fortsatte utanför S:t Pers forna västra fasad och ända bort till Trappgränd men ej söder därom (jfr fig. 7 och 11). Hällar förekommo över hela gatans bredd, vilket man hade tillfälle iakttaga, då ledningsschaktet ej obetydligt utvidgades åt sidorna. Fynddjupet var 0.3—0.5 m under gatans stenläggning (i allmänhet 0.4 m och något däröver, GG nr 627 låg på — 0.55, GG nr 488 på — 1.10 m). Hällarna lågo i stort sett i

[16] Lithberg, Bidrag, s. 3 f. (efter Säve).

[17] Om denne se E. Nyberg, Gotländsk släktbok, Ekenäs 1938, s. 136 f. Jfr även uppsatser av G. Collberg och R. Steffen i Gotländskt arkiv XI, Visby 1939. — Möjligen hittades inte alla stenarna på samma gång, ty enl. Säve (I Sägner 719, III Sägner 418) flyttade Dubbe den stora stenen redan omkring 1820 till Jacobsberg. Beträffande platsen för dessa stenfynd bör observeras, att hela området kallades S:t Hans, då man ej visste, att S:t Per ingick som äldsta del i detta kyrkobyggnadskomplex. Att många gravhällar fordom hämtats ur den del av dubbelkyrkan, som numera åter kallas S:t Per, visa de senare årens undersökningar.

[18] Lindström säger om stenen (a. a., s. 127): "Ligger nu på den värste grafstensplundrarens i S:t Hans, assessor Dubbes, graf på Jacobsberg i Follingbo", en notis som kan vara upplysande men säkert också rymmer en lapsus. Dubbe ligger nämligen begraven i Katarina församling i Stockholm (Nyberg, a. a., s. 137).

[19] Fardelins och Lithbergs anf. manuskript ligga till grund för den närmast följande framställningen.

Fig. 8. Den år 1937 funna, bevarade delen av S:t Hans' och S:t Pers gravbacke med medeltida hällar. Parti av ruinen sedd från väster.

öst-västlig riktning, i regel i höjd med varandra, och voro mer eller mindre spräckta och skadade. Av ett par hällar (GG nr 488, 566, 444, 634) anträffades endast fragment. Tydligen ha de försvunna delarna av dessa stenar borttagits i äldre tid. I flera fall voro hällarna *remnade mitt över,* vilket, såsom jag vid senare undersökningar funnit, är ett karaktärstecken för in situ liggande hällar, vilka med sitt ringa mottryck från den underliggande graven brustit, när trycket ovanifrån blivit för stort. I detta fall ha tydligen S:t Pers nedfallna, stora torn och västfasad åstadkommit övertrycket.[20] De framgrävda hällarna upptogos — som det synes med några undantag — och inflyttades i S:t Pers ruin, där de f. ö. ännu finnas. "Under hällarna låg ett eller flere skelett begravda". [21]

Se vi till de funna gravhällarnas antal, ställer det sig sålunda:

inskriftstenar	7
bomärkesstenar	17
släta	8
sten med tomt inskriftsband kring kanten	1
	33

Till en närmare granskning av stenarna skola vi strax komma.

Redan i samband med Floderus' undersökning av S:t Per hade några gravstenar blottats i hörnet mellan denna kyrkas norra och grannkyrkans västra fasad.[22] Detta gav anledning förmoda, att ytterligare gravstenar skulle dölja sig under jordtäcket mellan kyrkfasaderna, huset nr 18 och S:t Hansgatan, och denna förmodan bekräftades på ett utomordentligt sätt, när detta område 1937 gjordes till föremål för en undersökning. Arbetet företogs under ledning av undertecknad och ingick som ett led i den på J. W. Hamners

[20] Vid en gravsten [nr 27] ungefär mitt för tornet och på 1.2 m avstånd från detta nämner Fardelin (anf. originalant.), att han funnit "stycken af runda och halfrunda kolonner; den runda var 0.17 m i diameter och klufven". Det ligger nära till att härvid tänka på nedfallna tornkolonnetter.

[21] (Fardelin, anf. manuskript). De likväl mycket ofullständiga anteckningar om skelettfynden, som stå mig till buds, äro följande: Under sten GG nr 503 voro 8 lik begravda vid olika tillfällen (Lithbergs ant.). 0.80—0.95 m under sten GG nr 628 och 4.7 m från S:t Pers mur funnos 3 skallar till skelett, varav ett legat med huvudet åt Ö och två med huvudet åt V. Skelettresternas riktning var VNV, och även likkistspik hittades. Under sten GG nr 632 låg ett skelett 1.6 m under gatunivån. Under sten GG nr 638 iakttogos tre skallar i gravens västra ända 1.35 m under gångbanan och andra skelettrester i VNV-lig riktning. Under sten GG nr 639 fanns ett skelett 1.4 m under marken. Under sten GG nr 599 låg ett skelett i stenens riktning (enligt Fardelin). — En sten med krönt kvinnohuvud (?) måtte ha nedgrävts igen. Den är för mig känd endast genom en skiss i Fardelins anteckningar och medräknas ej i fortsättningen.

[22] Floderus, a. a., fig. 1, nr I—V.

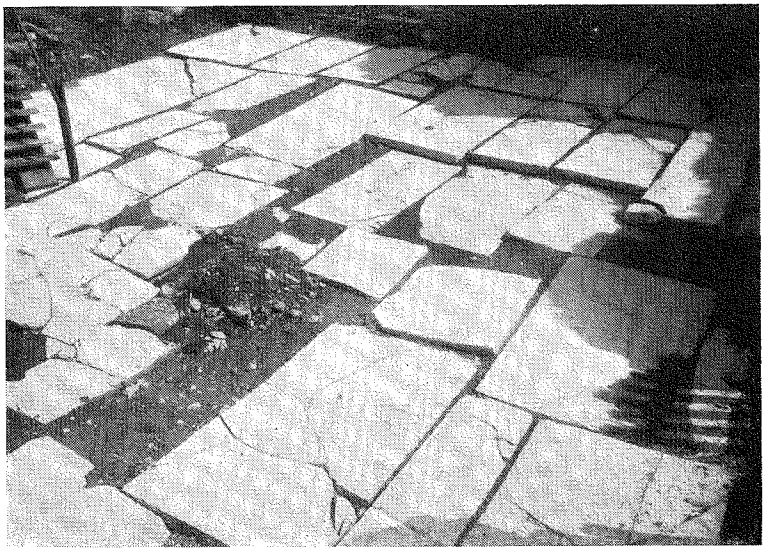

Fig. 9. Parti av den 1937 anträffade gravhällskyrkogården. Foto från sydväst.

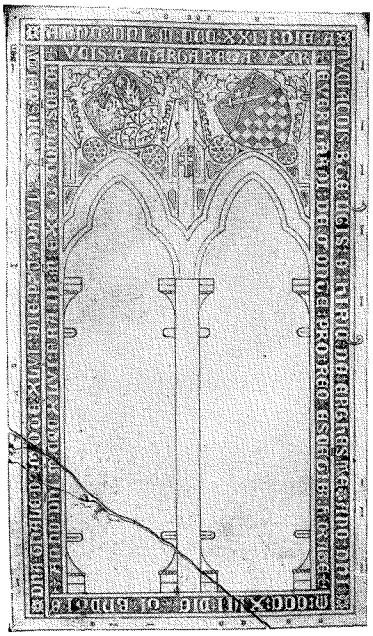

Fig. 10. Gotlands största gravhäll. 1300-talet. Funnen 1937 och synlig på fig. 9 närmast övre vänstra hörnet.

bedrivande genom Riksantikvarieämbetet verkställda gotländska gravstensinventeringen.[23]

Större delen av det ifrågavarande området visade sig innehålla gravstenar, fig. 7—9, liggande tätt tillsamman som ett kyrkgolv, orienterade i öster—väster med huvudändan i väster. Mellanrummen mellan gravhällarna utfylldes av ojämn eller kantad kalkstensflis. I nord-väst syntes kyrkogården fortsätta in under huset nr 18, men åt norr gåvo provgrävningar negativt resultat. Att en fortsättning här likväl funnits, är sannolikt, liksom att förbindelsen mot väster med S:t Hansgatans gravstensområde representerats av nu försvunna gravhällar. Efter friläggningen tedde sig denna del av kyrkogården som en täckt gravbacke, sakta sluttande mot väster. Jordtäcket var i öster blott 0.10 m, ute vid trottoarkanten c:a 0.6 m.

Hällarna voro här liksom ute i gatan dels inskriftsförsedda, dels försedda endast med bomärken, dels släta. Deras tillstånd var i stort sett gott. Visserligen hade rasmassorna även här tryckt sönder hällarna, och en viss nötning av tramp kunde ävenså iakttagas. 5 inskriftstenar och en bomärkessten voro fragmentariska; tydligen hade i områdets västra del gravstensplundring förekommit.

Som helhet gjorde denna gravbacke med sina många dyrbara, vackert huggna hällar ett säreget intryck. Den frågan måste genast inställa sig, om ej hela anläggningen vore resultatet av en successivt eller periodvis företagen utflyttning ur kyrkorna av äldre gravstenar i akt och mening att möjliggöra nya begravningar inom kyrkornas murar. Men flera tecken tyda på att så icke är förhållandet. Sålunda får det a priori anses säkert, att hällarna — trots att deras underkanter studom äro hålkälade — ej legat på ovan jord byggda tumbor; utrymmet har ej tillåtit detta. I övrigt är att märka, att underkantsprofileringen på de hällar, som bevarats liggande på samtida stentumbor (på Lärbro och Hellvi kyrkogårdar) är avsevärt mycket rikare än den enkla hålkälen eller avfasningen på hällarna i Visby. Att kyrkogården, som vi nu funnit den, är ursprunglig till sin anordning framgår även av dess höjdläge i förhållande till kyrkornas dörrtrösklar. Därtill visar hällarnas nötning genom tramp, att de verkligen under längre tid legat som ett "utomhusgolv".[24] För ernående av större visshet på denna punkt lyftes i samband med mina undersökningar en av inskriftshällarna, lagd över *dominus Godscalcus Crowel* och hans maka *Gertrudis* († † 1371 och 1393) samt en bredvidliggande barngravhäll, försedd med samma bomärke som den stora stenen (GG nr 544 och 621). Därvid påträffades skelett, som direkt hänförde sig till stenarna: under den större stenen lågo skeletten av två vuxna personer, under den

[23] Jfr rapporter från 1937 i ATA samt GG I och II.

[24] Jfr en skiss av förf. i ATA, där nötningsspåren demonstreras.

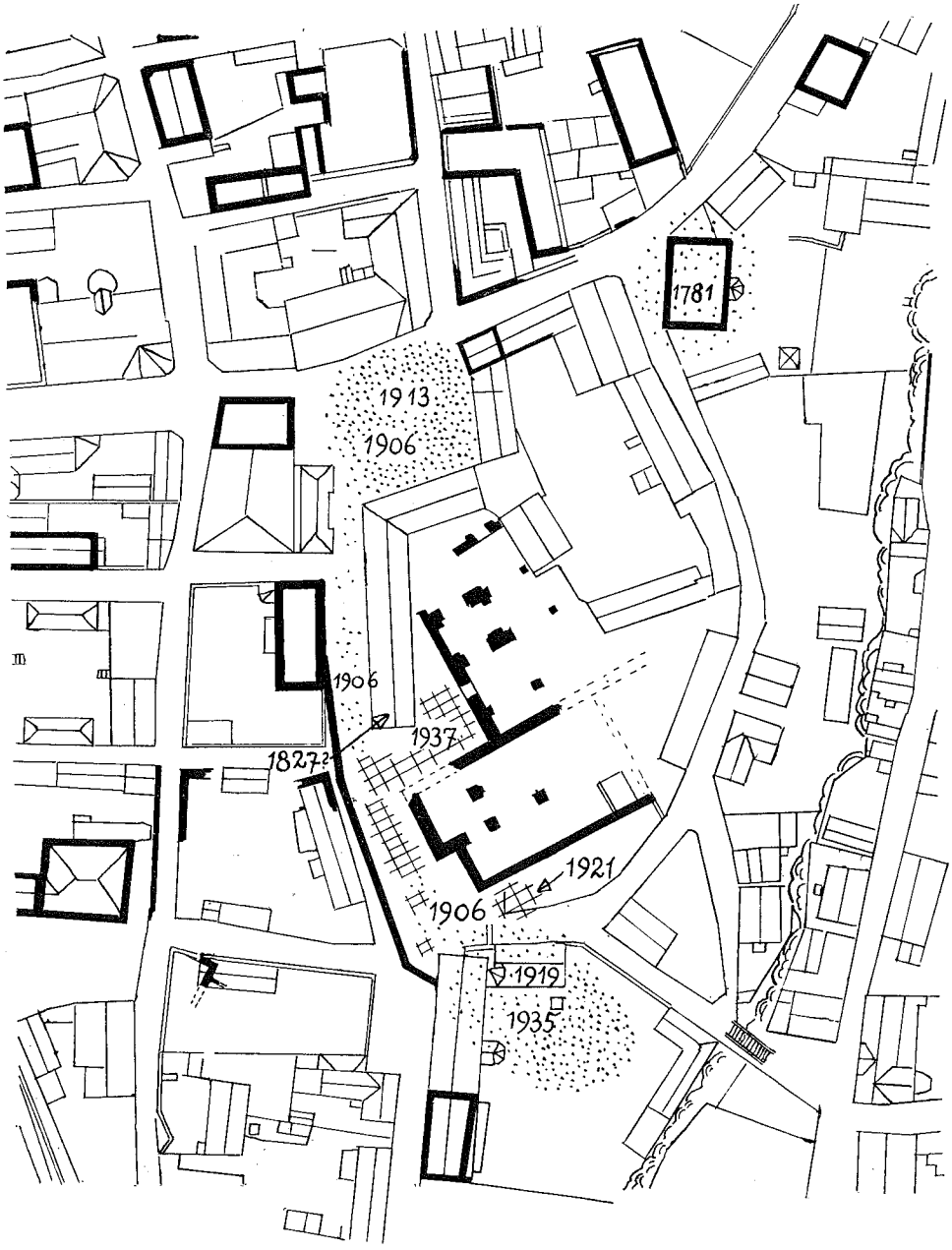

Fig. 11. Schematisk framställning av de viktigaste gravfynden utomkring S:t Hans och S:t Per, betecknade med fyndår. Gravhällsområdet rutat, övriga prickade. De tätast prickade områdena utgöra vikingatidsgravfält. Den medeltida bebyggelsen är markerad med svart och återgives efter Johan Fardelins karta över Visby stads gator och hus under medeltiden i Antikvariskt Topografiska arkivet.

mindre ett barnskelett.[25] När den nyss nämnda crowelska dubbelgraven inrättades, spolierades ett underliggande skelett, varav rester anträffades vid 1937 års undersökning. Detta skelett hade samma orientering som de ovanför liggande yngre och vittnar om gravplatsens användning jämväl i äldre tid. Efter undersökningens slut övertäcktes åter denna del av gravstenskyrkogården.

Antalet funna hällar var:	
inskriftstenar	15
bomärkesstenar	23
sten med tomt inskriftsband kring kanten	1
slät häll	1
	40

Lägga vi härtill de fem ovan nämnda kyrkogårdsstenar, som framkommit i äldre fynd, samt de år 1906 i S:t Hansgatan funna stenarna och ytterligare 6 bomärkesstenar och tre släta gravhällar, som 1921 blottades utanför S:t Pers sydportal, och varav 4 kvarligga i ursprungligt läge, uppnå vi för S:t Hans och S:t Pers kyrkogård så vitt vi f. n. känna densamma följande gravstensiffror (fragment medräknade):

inskriftstenar		
med runor	1	27
„ majuskler	24	
„ minuskler	2	
bomärkesstenar		46
stenar med tomt inskriftsband kring kanten		2
släta hällar		12
		87

Alla stenar, som hittats i ursprungligt läge, ha inlagts på här meddelade plan, fig. 7.

Den utan all fråga värdefullaste gruppen är den inskriftsförsedda. Jag vill här lämna en kortfattad översikt av dessa stenar och förbigår de släta hällarna och även de bomärkesförsedda, vilka sistnämnda dock bilda klar majoritet. De inbjuda till ett rätt speciellt studium, som kanske ej äger allmännare intresse.

Ordningsföljden är kronologisk, och som regel gäller, att hällarna äro av Visby-kalksten, rektangulära och ha slipad yta. Inskriften är ramformigt anordnad kring kanten eller — i 7 fall — cirkelformigt inskriven i ett

[25] Rapport från 1937 av E. Bohrn i ATA.

band mitt på stenen. Majuskelinskriften är i regel utförd med nedhuggna bokstäver, minuskeltexterna i upphöjd skrift. Förekommande bomärken sitta i allmänhet mitt på stenen; beträffande dessa samt vapensköldar m. m. hänvisas till den fullständiga, citerade beskrivningen (GG I och II).

Tab. 1. Inskriftsförsedda gravstenar på S:t Hans och S:t Pers kyrkogård.

GG II, nr	Tid	Lagd över
428	1000-t.	okänd
436	1100-t.	Kabba(s)
444	1200-t.?	okänd
448	„	Johannes Raunezcre(?)
465	1321	Elizabet Stalbiteres
466	„	Hinricus Bascelus(?)
467	„?	Hinreds de Erghesten(?)
471	1327	domina Sophia de Essen
	1332	dominus Lambert(?) de Essen
477	1335	okänd
480	1338	dominus Hermannus de Kamen
	1340	domina Margareta, uxor eius
483	1344	dominus Albertus de Dœrul
484	1321	Hinricus de Erghesten
	1342	Thale de Monte
	1346	dominus Gelinkusen
	„	Margareta, uxor Everhardi de Monte
488	1348	Willichinus doliator
501	1300-t. mitt	dominus Hermannus van Essen
503	„ „	Johannes Brunsberg
504	„ „	Matheus Kante
505	„ „	....cus Scelhor[n]
506	„ „	okänd
524	1360	domina Gitrudis;
	„	filia eia, domina Elizabet, uxor domini Hermanni(?) Munter
525	„	dominus Wilkinus Pallas
531	1377	Drudeke, uxor Marqvardi Wischbeke
537	—	Jutte, [uxor Tydem]anni Wreden
544	1371	dominus Godscalcus Crowel,
	1393	domina Gertrudis, uxor eius
545	1402	domina Wendele Schapes
558 (jfr 297)	1417	Petrus Myddepenning
561	1440	okänd
566	1400-t.	„
584	1505	urowe Elzebe Pleys(?)

Beträffande GG nr 428, 436, 480, 483, 558 och 561 är det ursprungliga läget okänt.

Studera vi listan här ovan, är det slående att se, hur 1300-talet dominerar bland dessa daterade stenar. Den stora mängden bomärkesstenar, varibland dessa hällar ligga strödda, måste självfallet också i stort sett höra 1300-talet till. Deras genomgående rektangulära grundform styrker detta antagande, i vart fall vad terminus post quem angår. Än mer frappant är, att vart enda namn har främmande, icke gutnisk klang. Samma sak konstaterades av Floderus för S:t Pers kyrkas vidkommande.[26] Våra kyrkogårdsfynd (och även gravstensfynden inne i S:t Hans) göra det tydligt, att hela dubbelkyrkan och kyrkogården tillhört en tysk församling. Bomärkesstenarna gömma följaktligen också tyskar och med tyskar besläktade. Blott de två äldsta kända stenarna, runstenen och den kistlockformiga 1100-talshällen, äro nordiska gravminnen. Frågan "när blev S:t Per tysk?" kunna väl gravstenarna ej besvara mer än på århundradet när, men den omständigheten, att nästan alla dyrbarare hällar förskriva sig till 1300-talet, giver dock ett klart besked åt den som till äventyrs frågar, vilket århundrade

> de gutar vägde på lispundvåg båd' guld och ädela stenar,
> när svinen åto ur silvertråg, och kvinnorna spann med guldtenar.

På den viktiga frågan om här förekommande släkters ursprung och de enskilda personnamnens uppträdande i andra skrivna källor är jag ej beredd att här närmare ingå, då mycket på den punkten ännu återstår att utreda. En del härvid upplysande arbeten anföras i not [27]. Vad namnformerna beträffar röja de dock klart vederbörandes tyska ursprung. De flesta äga samband med westfaliska ortnamn, och flera av deras bärare ha i Visby tydligen beklätt rådmansämbeten. De kallas nämligen "domini" (herrar), deras hustrur "dominæ" (fruar). En Willichinus kallas "doliator", d. v. s. tunnbindare. Som en jämförelse med det samlade gravstensmaterialet från Visby angiver, måste flera av de odaterade hällar, vilka här anslagits till "1300-talets mitt" vara tillkomna i samband med pestepidemien 1350. Om man roar sig med att göra

[26] Floderus, a. a., s. 235.

[27] G. Lindström, Anteckningar om Gotlands Medeltid, II, Sthlm 1895 3. Bidrag till gotländsk personalhistoria under medeltiden. C. R. af Ugglas, Lödöse (Gamla L.) Historia och arkeologi (1931), i Göteborgs jubileumspublikationer, 4, s. 103 ff. E. Günther Krüger, Die Bevölkerungsverschiebung aus den altdeutschen Städten über Lübeck in die Städte des Ostseegebietes, in Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. XXVII: 1—2, s. 101 ff., Lübeck 1933—34. W. Koppe, Lübeck und Lödöse im 14. Jahrhundert. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar, 5:e följden, ser. A, bd 4, nr 1 (1934). Samme förf., Lübeck - Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert. Neumünster i. H. 1933. II. Die Lübeck - Stockholmer Kaufmannschaft von 1368—1400.

en statistisk eller grafisk framställning av daterade medeltida Visby-hällar, erhållas vissa tydliga höjdpunkter, särskilt givetvis peståret 1350. I själva verket kan med gravstensmaterialets hjälp en ej föraktlig del av ett "Necrologium Wisbyense" rekonstrueras.[28]

Stenarna själva äga betydande tekniskt och konsthistoriskt värde. Stundom kunna de sammanföras till grupper med gemensamt verkstads- eller mästarursprung. Jag vill särskilt fästa uppmärksamheten på stenen GG nr 484, fig. 10, vilkens dimensioner äro för en 1300-talsgravsten högst ovanliga, om någonsin tidigare antecknade. Så vitt jag vet, är detta Gotlands största gravsten.[29] Kring denna sten sluter sig en grupp om — efter vad jag hittills funnit — 7 andra Visby-hällar med identiskt formade, upphöjda majuskler och tillverkade av en ytterst fin, sandstenslik kalksten (från brotten nordost om staden). Gruppen får alltså detta utseende:

Tab. 2. "Visby-mästarens" arbeten med u p p h ö j d a majuskler.

År	Mått	Lokal	G G nr
1340	383 × 196	S:t Hans och S:t Pers kkgd.	480
1344	c. 254 × c. 170	„ „ „ „	483
1346	415 × 245	„ „ „ „	484
1348?	(270) × (178)	Förr vid domkyrkan.	381
1349	fragm.	S:t Katarina.	490
1350	216 × 129	S:t Hans.	496
—	fragm.	Nu vid domkyrkan.	295
—	„	S:t Katarina.	486

Även stenen GG nr 480 hör till de största i sitt slag, troligen kommer den närmast efter nr 484 i storleksordningen. Helhetsintryck och detaljstudium göra det otvivelaktigt, att dessa stenar tillverkats av samma person eller personer, i varje fall av de yppersta stenmästare och yrkesmän. Dateringen angives av de med årtal försedda hällarna till c. 1340—1350. Gruppens mästare vore värd att nämnas *Visby-mästaren* inom denna art av kyrklig konstverksamhet.

Det är blott egendomligt att tänka sig, att så dyrbara arbeten som flera av dessa stenar utan tvivel varit, lagts ute för väder och vind och trampande fötter. Ty så *måste* ha varit fallet, främst av den anledningen att kyrkogolven ej kunnat lämna plats åt alla dessa nära samtida gravar. Kyrkorna synas f. ö.

[28] Jfr min studie Pesten och sydvästen. Två ledmotiv i Visby stads medeltida sepulkralhistoria, i Gotländskt arkiv XIII, Lund 1942, s. 109 ff.

[29] Tjockleken är 0.22 m; tyngden blir 5.82 ton!

i viss utsträckning ha varit förbehållna personer av högre samhällsställning, präster, borgmästare, rådmän, och f. ö. personer, som kunna antagas ha varit storkapitalister.[30] Beror vår undran inför denna stenkyrkogård på undantagsförhållanden i det rika Visby eller på bristande kännedom om medeltida kyrkogårdsförhållanden i allmänhet? Vi skola strax återkomma till denna fråga.

Alldeles öppen för nötning genom tramp av människor och djur synes denna kyrkogård dock ej ha legat. Grävningar i korsningen mellan S:t Hansgatan och Trappgränd samt vid mynningen av Kronstallgränd ha blottat delar av en grundmur i kalkbruk, 1.35 m bred och på det först nämnda stället liggande 0.4 m under gatunivån.[31] Med största sannolikhet är härmed kyrkogårdsmuren funnen. Dess antagna sträckning framgår av fig. 11.

Därmed är också givet, att S:t Hansgatans förlopp under medeltiden här ej överensstämt med den nuvarande gatans. Vidare bidrag till områdets medeltida topografi lämnar fig. 11, grundad på Fardelins undersökningar. Norr och nordväst om S:t Hans ligga två medeltida stenhus — kanske fordom hörande till prästgården. Snett över S:t Hansplan går en med flisor stensatt gata fram under den nuvarande.

De bevarade gravmonumenten, daterade från c:a 700—1505, angiva en tid av omkring 800 år, varunder detta område använts som helgad gravplats. För den första hälften av denna period möta blott enstaka monument, vilket är förklarligt bl. a. av det skälet att dessa ju i mycket högre grad än de yngre monumenten varit underkastade tidens förödande verkningar. I övrigt ge de bevarade gravminnena från tiden omkr. 700 och från 1000-talet intryck av att ha rests tämligen isolerade i anslutning till någon stormansgård och därtill hörande, helgat rum just på denna plats. Ej minst som bidrag till kunskapen om stadens uppkomsthistoria är detta tänkvärt. I fortsättningen möter alldeles norr om kyrkplatsen ett skelettgravfält med jordande i träkistor och en grav, som genom fynd dateras till vikingatid. Inom detta lilla område har begravningssuccessionen gjort sig gällande, framträdande i ett övre och yngre skelettlager, skilt från det undre och äldre av ett kalkskikt. Hur denna gamla kyrkogård fordom tedde sig för ögat, veta vi ej, lika litet som vi veta hur la tènetidens urnegravfält eller den yngre järnålderns ättebackar voro planerade. Är det lovligt härvid fullständiga bilden med sådana element som hägnader, trävårdar och prydnader av annat slag? Även i fråga

[30] Ute på kyrkogården ligga, som vi sett, de förnämligaste hällarna närmast S:t Hans' västfasad. Två yngre (GG nr 566 och 584) ligga visserligen inom kyrkogårdens västra del, men i övrigt är det svårt att påvisa någon kronologisk följdriktighet för gravläggningarna inom området.

[31] Fardelin, originalanteckningar.

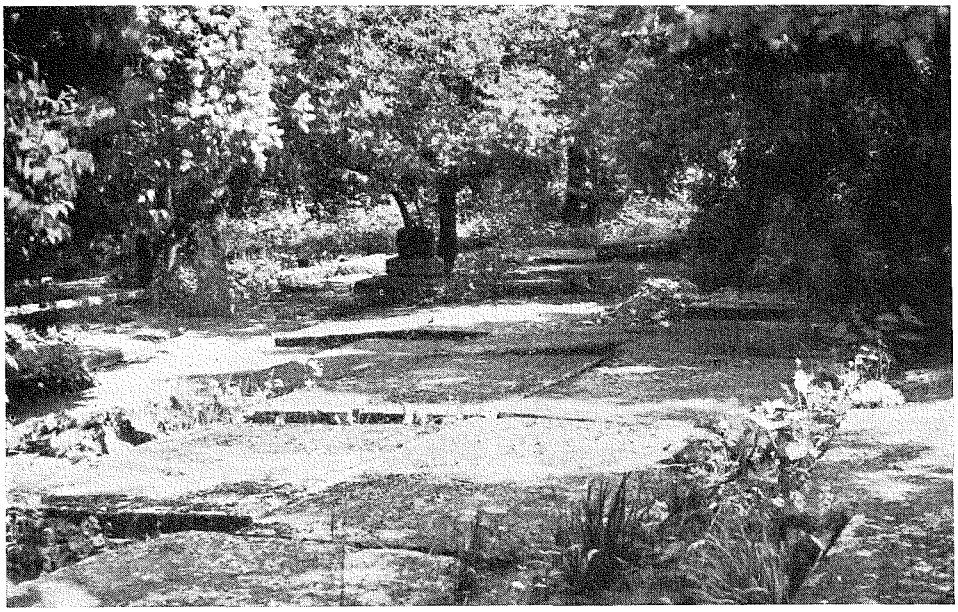

Fig. 12. Parti av Källa ödekyrkogård på Öland. Hällarna tillhöra i regel 1600- och 1700-talen, men sättet för deras anordning återgår på medeltida tradition.

om de kyrkogårdar, som omgivit alla våra bevarade medeltidskyrkor, äro vi till följd av deras alltjämt fortsatta brukande utan närmare kunskap. Här inträder den nu påträffade stadskyrkogården vid S:t Hans och S:t Per som ett sällsynt upplysande fynd. Vi ha funnit den anordnad som ett med hällar tätt belagt golv, anslutande sig omedelbart till kyrkans dubbla västfasad och med terrängen sluttande mot väster. Den har begränsats av en murad kyrkbalk. I stort sett lik ett kyrkgolv har den synbarligen ej medgivit annan vegetation än det gräs, som här och var kunnat spira mellan hällarna. Som helhet ge här behandlade fynd det värdefullaste bidrag, som hittills erbjudit sig, rörande gestaltningen av en begravningsplats för det förnämare borgerskapet under hög- och sengotiken.

I släkt med denna kyrkogård och säkert byggande på medeltida tradition är gravplatsen invid Källa ödekyrka på Öland, fig. 12. Ett jämförande exempel på dessa ytterst sällsynta anläggningar vill jag anföra från ännu ett annat kalkstensrikt svenskt område, Västergötland. Vid utgrävningen av Gudhems klosterkyrka, blottades omedelbart utanför dess södra portal en medeltida gravplats med ej blott markhällar utan även små resta flisor vid huvud och fot.

Om man till slut gör en vidare jämförelse mellan Gotland och Västergötland, ställes ett konstituerande drag i den svenska medeltidshistorien i skarp

belysning. Liksom de gotländska kyrkorna i största utsträckning äro präglade av gotikens tidsålder, hör det äldre gotländska gravstensbeståndet i övervägande grad 12-, 13- och 1400-talen till. Och då de västgötska sandstenskyrkorna ännu i hög grad äga 1100-talskaraktär, ligger jämväl inom gravstenskonsten där huvudvikten på de romanska typerna. Ha vi ej i detta förhållande ett sällsport vackert vittnesbörd om den olika gestaltningen av gotländsk och fastlandssvensk medeltidskultur, ekonomisk som konstnärlig, inför våra ögon?

Summary

The tombstones of a medieval churchyard in Visby

Among all the magnificent ruins of medieval churches which have so conspicuously contributed to the fame of the city of Visby in the isle of Gothland are the ruins of the twin churches of Saints Hans and Per (John and Peter) perhaps the most dilapidated ones. Walls and vaults have come down, and the tumbled down stones have largely been utilized for recent secular buildings, which more and more have encroached upon the hallowed ground. The thick layer of the fallen down débris has, however, served as a cover protecting the graves and the slabs of tombs laid out in the churches themselves as well as those just outside to the west and the south of them. With regard to the ruins of medieval churches still standing it has been possible to carry away the tombstones, but as the restauration and research work of the last few years has shown round about St. Per's and St. Hans' there have remained hidden and buried a considerable number of interesting tombstones dating from the time before the Reformation (see books and articles by Hamner, Widéen, Floderus etc.). The most important of these finds are no doubt those discovered outside the church walls, which disclose the existence of a burial-place set apart for the German burghers of Visby, the families of mayors and councillors, merchants and well-to-do artisans from about 1300 to the beginning of the 16th cent. Some few earlier stones have also been found, e. g. from the 8th, the 11th, and the 12th cent. This churchyard situated immediately to the south and west of the churches is covered with slabs provided with inscriptions or the personal signs and marks of the people for whom they were erected, and under these stones there are the skeletons. This churchyard, which at several occasions had been laid open and damaged, was

examined partly in 1906 in connection with the laying down of some pipes in the neighbouring street, partly in 1937 when the main part of it situated just in front of the ancient west gable of St. Hans' was discovered. Among the more remarkable grave-covers unearthed was a gigantic flat stone measuring 415 by 245 cm. It was cut out of Visby chalk in 1346 or shortly after, and covers the members of a family of Visby burghers of Westphalian origin. Many of the slabs have no inscription, only the personal mark of the people buried under them, or have no marks at all.

In the Middle Ages this area formed a sloping churchyard enclosed behind a protecting stonewall. The slabs found in the street were taken up in 1906 and carried inside the ruins. The part examined in 1937 still remains untouched and covered with earth.

Outside this more limited and exclusive part of the churchyard there have repeatedly been laid bare graves with skeletons which had been given a Christian burial. These are found chiefly to the north, the north-west and to the south of the ruins and have probably never been distinguished by any costly monuments. Some isolated loose finds indicate that at least a few of these graves date back to the Viking period.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Norske velkomster. Av Thv. Krohn-Hansen. 169 s. i kvart. I kommission Grøndal & Søn, Oslo 1942.

I Norge liksom i Sverige har intresset varit stort för landets gamla silversmide. Det sista beviset för detta intresse är den ståtliga bok, som behandlar de norska skråvälkommorna. Det är påtagligt, hur olika vägar man i Sverige och Norge sökt sig fram, när det gällt att presentera det egna landets silversmide. I Sverige gjordes den grundläggande stämpelforskningen av Gustaf Upmark, och det mesta av vad som senare uppnåtts har mer eller mindre varit resultatet av de slutsatser man kommit till med hjälp av hans "Guld- och silversmeder". I Norge gick man mycket tidigare de stilanalytiska problemen in på livet men har däremot inte ännu gjort någon sammanfattande stämpelbok, som kan sägas motsvara Upmark. Man har därför i Norge kommit så långt i stilanalyserandet, att man tar upp till specialbehandling en intressant föremålsgrupp som just skråvälkommorna. Tilläggas bör kanske, att inte alla välkommor äro av silver, men de flesta och betydelsefullaste äro det. Silver var det eftersträvade materialet, och välkommornas stilanalys berör därför till övervägande del silversmidets utveckling.

Välkommorna höra till de ståtligaste pjäser en silversmed i forna dagar kunde få i uppdrag att göra. Genom sin ceremoniella betydelse inom skråväsendet blev deras form tidigt ganska fixerad. Det är pokalen på fot och med lock, krönt av en figur, särskilt i den form den tyska renässanspokalen fick, som blev bestämmande för välkommans form. Vad som för en svensk läsare är av speciellt intresse är ju jämförelsen mellan det norska material som här framlägges och det svenska. Likheterna äro mycket påfallande, men till största delen gå de tillbaka på skråväsendets allmänna krav på ceremonikärlet, formen i stora drag, locket med sin figur som i regel bär en fana i handen och skyltarna som hängde på välkomman och dels tjänade ceremoniändamål, dels voro ett slags samlat kapital, som ibland användes att göra nya föremål av, t. ex. en silververälkomma, när man bara hade en av tenn.

Av större betydelse bliva de paralleller, som kunna dragas mellan svenskt och norskt beträffande vissa andra detaljer. Författaren betonar välkommans betydelse för de skänkta ämbetena och kommer i det sammanhanget in

på den gamla frågan om skillnaden mellan skänkt och oskänkt. Välkomman skall ha hört till de skänkta ämbetena, äreskänken ur välkomman blev till slut det viktigaste skiljetecknet mellan skänkt och oskänkt. Författaren säger visserligen, att de oskänkta ämbetena kunde ha välkomma, som de skaffat under inflytande från de skänkta. Han säger emellertid, att guldsmederna aldrig förefalla ha haft välkomma, och känner alltså inte till stockholmsguldsmedernas s. k. boraxfass, en av de äldsta och intressantaste välkommor vi ha kännedom om här i landet. Den är ju tyvärr numera endast bevarad i form av en teckning. Det är ett exempel på hur olyckligt det är, att den naturliga kontakten mellan forskare i de båda grannländerna blivit så försvårad. Det finns andra exemped härpå, såsom då författaren säger, att inga välkommor gjordes i Norden, där formen direkt hänsyftade på de ämbeten de tillhörde. För Sveriges vidkommande är detta påtagligt fel. Flera av våra intressantaste välkommor ha just en sådan form, t. ex. guldsmedernas nyss omtalade boraxfass, stockholmsskomakarnas välkomma formad som en sko, stockholmsskräddarnas som en fingerborg för att blott nämna några av de äldsta och förnämsta.

Den bristande kontakten mellan Norge och Sverige har betytt ett minus inte bara för resultatet av denna undersökning utan också för forskningar som bedrivits här i Sverige. När undertecknad skrev om barockstilen i första delen av verket om det svenska silversmidet, hade jag visserligen på känn, att guldsmedernas mästerstycken då och då kommo att bliva välkommor i ämbetena och gesällskapen. Något absolut bevis för detta kunde jag dock inte lägga fram. Nu visar emellertid det norska materialet hela serier av sådana mästerstycken, som blivit välkommor. Det är i synnerhet i den förnämliga hantverksstaden Bergen, som man finner dem. Att det finns så gott om sådana i Norge gör ju, att man kan säga, att det framkastade antagandet fått ett kraftigt stöd. Förhållandet med de många bergenvälkommorna som ursprungligen gjorts som mästerstycken har också sin intressanta förklaring. Pokalen som dryckeskärl var så omodern redan vid slutet av 1600-talet, att allvarliga försök gjordes att införa ett mästerstycke, som kunde vara lättare att avyttra för den nyblivne mästaren. Trots att man inom skråväsendet var ytterligt rädd att bryta mot gamla sedvänjor, började man i Sverige redan strax efter år 1700 att övergå till kaffekannor, medan Norge moderniserade sitt mästerstycke först vid århundradets mitt. Det är just de mästerstycken som gjordes under 1700-talet, som i hög grad inköpts för att brukas som välkommor. Den ståtligaste välkomman är emellertid det tidigaste mästerstycket, Herman Wichmans i Bergen från år 1643. Från så tidiga år ha vi i Sverige inte något mästerstycke bevarat.

En intressant iakttagelse kan man göra på denna bevarade serie av mästerstycken, och det är i hur hög grad mästerstycket var normaliserat till sin

form. Det tidiga mästerstycket från 1643 visar den inom nordiskt silversmide relativt sällsynta broskbarocken, men alla de övriga representera en senbarock typ med de anknytningar till renässansen, som är ett utmärkande drag för senbarocken. De ha alla en påtaglig släktskap och skilja sig väsentligt från de välkommor, som ej gjordes som mästerstycken. Av de svenska skråprotokollen kan man ana, att pokalen som mästerstycke var av bestämd form även här i Sverige. Den var ett mästerstycke med internationell sanktion, som förekom vid de flesta tyska ämbetena. När man övergick till kaffe- och tekannor, blev förhållandet ett annat. Då fick styckemästaren först visa en ritning på de mästerstycken han tänkte göra, och därigenom gavs en betydligt större möjlighet till variationer, även om en viss standardisering utbildar sig även bland dessa mästerstycken.

Bland de iakttagelser författaren gör, som utan tvivel också äro tillämpliga på svenska förhållanden, kan nämnas, dels det förhållandet att välkommorna ingalunda varit så vanliga företeelser, som man ibland varit benägen att tro, dels att välkommorna äro vanligare bland gesällskapen än bland ämbetena. Det senare har utan tvivel sin förklaring däri, att gesällskapen var mer beroende av internationella "Gewohnheiten", eftersom dessa voro en förutsättning för gesällvandringarna.

När skråväsendet upphörde, försvunno många välkommor ut i marknaden. I Sverige hade Christian Hammer lagt sig till med många av dem. De såldes på hans auktioner i Köln men ha lyckligtvis till stor del hittat tillbaka till vårt land och hamnat i Nordiska museet, som har den ojämförligt rikaste samlingen. I Norge köptes många av laxfiskande rika engelsmän, och det har kostat norska museer mycken möda och stora pengar att köpa dem tillbaka. När man ser dem presenterade i den ståtliga boken, blir man imponerad av deras höga kvalitet, som visar vilken utomordentlig skicklighet främst guldsmederna i Bergen voro i besittning av. Boken visar också, hur långt den norska silverforskningen nått, när det gällt att bearbeta det förnämliga materialet. Man har en känsla av att det kommer att dröja länge, innan vi i Sverige äro mogna för undersökningar av liknande slag. När den dagen kommer, ha vi en förebild i denna bok i fråga om noggrann behandling och klar uppställning av materialet.

Carl Hernmarck.

Vapenhistorisk forskning, dess uppgift och metodik

Av *Heribert Seitz*

Ur vilken synpunkt man än betraktar en gången tids företeelser kan man ej bortse från betydelsen av vapnets roll i människosläktets historia. Härmed är ingalunda sagt att vapnen bilda en allt dominerande föremålsgrupp, men de ha liksom människans alla andra verktyg — sågar, murslevar, spadar och tusen liknande fredliga ting — synbarligen varit för människan nödvändiga. Vill man helt förstå människan och hennes sätt att vara, kan man således ej förbigå ett studium av vapnen samt hur och när de använts.

Innan vi gå vidare, är det emellertid ofrånkomligt, hur onödigt det än kan synas, att först försöka fastslå, vad vi enligt gängse språkbruk mena med ett vapen. Härmed avse vi alltså ett föremål, som skapats till anfall eller försvar (eller bådadera) mot människor eller djur.

Till denna definition kan fogas satsen, att ett vapens konstruktiva uppbyggnad är betingad av funktionen samt dess typ och stil av tid och miljö. Vidare kunna vi konstatera, att vapnets uppkomst har förorsakats av att människan en gång kommit underfund med sin oförmåga att med enbart sina egna lemmar eller sin egen kroppstyngd bruka tillräckligt våld mot sin levande omgivning. Påpassligt har vapnets utveckling anpassats efter det allmänna framåtskridandet. Effektiviteten har varit den norm, som bestämt de olika skedenas vapentyper. Det är vapnets verkan som varit det väsentliga för dess existens.

Utgår man från dessa satser, vilkas sanning väl i och för sig näppeligen behöver vidare diskuteras, öppnas de vidaste perspektiv för den vapenhistoriska forskningen. Gör man sig omaket undersöka vad denna hittills sysslat med, konstaterar man emellertid snart, att denna med förkärlek rört sig inom ett begränsat område: den rena föremålsbestämningen har avgjort dominerat. Det är föremålet som sådant, som varit och alltjämt är i brännpunkten. Den historiska vapenforskningen är ung, omkring hundra år, och har i stort sett endast under de sista 50—60 åren ansatts från en bredare och mera

vetenskaplig bas. Föremålsforskningen är självfallet grunden för all kunskap om vapnen. Men tillräckligt mycket har dock skett på detta område — vilket ovillkorligen alltjämt måste bearbetas och väl aldrig kan bli slutbehandlat — för att man numera skulle kunna vidga blicken och även se problemen i ett större sammanhang.

Kanske kan avsikten med vad vi här åsyfta närmast uttryckas t. ex. så, att forskningen i viss utsträckning även bör inriktas på att klarlägga, på vilket sätt och i vilken grad vapnen inverkat på den historiska utvecklingen, på krigföringen, om taktiskt eller kanske t. o. m. strategiskt, på jaktmetoderna, i dräktskicket eller i sederna överhuvudtaget, för att nämna några exempel. Denna uppgift, till vilken vi i det följande återkomma, måste ur humanistisk synpunkt vara väsentlig. Studiet av de enstaka föremålen eller grupper av dylika får alltså ej alltid vara sig självt nog. Det kan även syfta högre och vara ett medel, som utnyttjas för att belysa en av de många sidorna i människans sätt att umgås med sin omgivning. Vapnets idé har under tidernas lopp genomgått förändringar, som man ej i någon högre grad ägnat uppmärksamhet.

Med det anförda har antytts, att vapenhistorisk forskning har sin givna plats i den stora humanistiska ämneskretsen, men att man kanske understundom bör se forskningsuppgiften ur en bredare synvinkel än vi i vardagslag vant oss vid att betrakta den. Målet bör ej alltid vara att lösa uteslutande aktuella detaljfrågor.

För att öka förståelsen för forskningens art och betydelse vill författaren i det följande påvisa några drag ur den vapenhistoriska forskningens historia samt slutligen även något närmare utveckla forskningsuppgiften ur metodisk synpunkt.

Förutsättningar.

Basen för all forskning inom det hithörande området, själva vapnen, har först under 1800-talet blivit föremål för ett mera metodiskt studium och detta som en konsekvens av den samlarverksamhet, som då kom på modet. Mycket tyder på att ursprunget till denna ytterst bottnar i de romantiska strömningar, som redan under 1700-talets sista år betecknade reaktionen mot upplysningstidens idéer och som under 1800-talet nådde sin fulla utveckling. Man tänkte sig bort från verkligheten. Tidens yttringar av idélivet togo sig uttryck i motiv från långt svunna tider. Riddarborgen och gotiken bliva till en början arkitektens ideal. I litteraturen och den bildande konsten bryter en smittande medeltidstendens in. Det är Walter Scotts, Moritz von Schwinds, Alfred Rethels, Gustave Moreaus och Viollet-le-Ducs epok.

Om riddaren och hans höviska liv är ett sådant centrum, kring vilket intressena knöto sig, vad var naturligare än att hans symboler, svärdet och rust-

Fig. 1. Riddarromantiken fanns på sina håll ännu kvar under 1800-talets slut. Titelplansch i Armeria Reale's stora katalogverk från 1898, återgivande en riddare med huset Savoyens vapen i skölden, som är krönt av hans avtagna hjälm.

ningen, blevo åtrådda objekt i den yttre miljö, som kom på modet, jfr fig. 1. Självfallet förblev riddartiden ej den enda, till vilken blickarna vände sig. Historiska accessoarer blevo överhuvudtaget eftersökta. Det vittnade om kultur och finess att samla, och snart var en tävlan på både officiellt och privat håll i gång. En typisk yttring av tidsandan är den litteratur, som den förorsakade och som här endast skall antydas genom erinrandet om tysken August Demmins i Paris 1864 utgivna arbete "Souvenirs de voyage et causeries d'un collectioneur", en handbok som vägleder samlaren bland Europas alla för ändamålet betydelsefulla orter. Att samla vapen var *en* av de många företeelserna, något som emellertid hade sin speciella fantasieggande tjusning, icke minst därför att rika möjligheter förelågo till kombinationer med en gången tids berömda hjältar och krigare — vi röra oss i en tid, då den kritiska forskningen ännu ej satt in och förorsakat några avkylande desillusioner. Beträffande attribueringen till hjälteidealen anknöt man till en klassisk linje i vapensamlandets historia. Redan ärkehertig Ferdinand av Tyrolen, kejsar Maximilians namnkunnige broder, hade anlagt samma synpunkt på sin berömda Ambrassamling, vilken på hans föranstaltande publicerades av Schrenck von Notzing i en praktfull kopparsticksedition 1601. Dess långa och klingande titel började också i anslutning härtill med "Armamentarium heroicum serenissimi principis Ferdinandi archiducis" etc. Det kanske bör inskjutas, att till furstars och uppsatta personers höga nöje någon form av vapensamlande väl alltid räknats. Dylika samlingar äro emellertid i huvudsak baserade på arv eller rov och äro till sin genesis vitt skilda från 1800-talets mera demokratiska samlarverksamhet.

Intressant att iakttaga är även det utnyttjande i rent dekorativ anda, vilket 1800-talets samlare utsatte sina vapen för. Vapnen blevo en del av inredningen och prydde hallar, matsalar och trappuppgångar i konstfullt ordnade solar eller monterades som paradörer vid portar och dörrar — en företeelse, som för all del ännu ingalunda är försvunnen, ehuru man kanske numera ej längre med samma frejdiga mod som tidigare sågar av sådana bardisan- och hillebardskaft, som genom sin olika längd stör helhetsintrycket, jfr fig. 2. Modet att använda vapnen som ornament förekom f. ö. ingalunda enbart i de privata samlingarna; det var allmänt vedertaget även i museerna i varje fall ännu vid sekelskiftet och på sina håll längre.

Materialsamlingarna. Initiativet att samla vapen kom från det översta samhällsskiktet, där redan tidigt de ryska furstarnas[1] samlingar stå i särklass,

[1] De nuvarande vapensamlingarna i Eremitaget i Leningrad höra även till denna grupp. Dessa äro nämligen baserade på en tsar Alexander I tillhörig samling, som utökats och 1811 uppställts i Tsarskoje Selo, vars namn institutionen hade, till den efter omorganisation 1888 öppnades i Eremitaget. 1861 hade samlingarna genom köp utökats med en del av furst Peter Soltikovs berömda kollektion, vars europeiska del f. ö. samtidigt inköpts av Napoleon III till Pierrefonds.

men spred sig snart till de borgerliga kretsarna. Främst böra kanske de redan långt tidigare grundade, men på 1800-talet aktualiserade och utökade Sachovskoj-Kellerska[2] och Scheremetjevska[3] samlingarna nämnas, ehuru även engelsmännen spela en betydande roll under 1800-talets början. Llewelyn Meyricks samling på Goodrich Court var sålunda tidigt världsberömd, ej minst tack vare den publicitet den ägnades genom ägarens av trycket utgivna och med kopparstick illustrerade, beskrivande förteckning, för övrigt även översatt till tyska (1836). Omkring 1840 funnos i England 20 berömda privata vapensamlingar av stor omfattning.[4] I Frankrike nämnas samlingarna Arosa, Spitzer och Riggs som de förnämsta; överhuvudtaget kunna Europas alla kulturländer vid 1800-talets mitt räkna ett flertal stora samlingar. Även i Sverige kommo vapnen på modet, sålunda hade Karl XV:s av Karl XIII och Oskar I grundade samling på Ulriksdal internationellt rykte och efter denna kommo snart andra, von Essens på Wijk, Hammers, Soldins, Scholanders, von Posts på Äs och, mot 1800-talet slut, den Hallwylska.[5]

Hand i hand med privatsamlingarna kommo så de offentliga, vilka understundom hade ett vida äldre och ädlare ursprung än de ofta tämligen hastigt hopköpta privata. Man får dock ett bestämt intryck av att impulsen att väcka de offentliga historiska samlingarna till nytt liv, att aktualisera och nyorganisera dem, hämtats från de privata initiativen.

En av de första officiella institutioner, som på så sätt kommo till, är Gräflische Erbach'sche Sammlung i Erbach,[6] som grundades 1820 med en mindre rustkammare som stomme. Mera betydande blev Museo de Artillería i Madrid, grundat 1827. 1831 grundades Naval and Military Library and Museum i London (numera känt som Royal United Service Museum, vilket namn det erhöll 1859), dit vapen och utrustning från hela Brittiska imperiet samlats. Historisches Museum i Dresden med sin kända vapensamling av ursprung från 1500-talet erhöll sin nuvarande organisation redan 1832, men först 1837 framträdde en renodlad och i alla avseenden typisk representant för det då moderna vapensamlandet i stort, nämligen det berömda Armeria Reale i

[2] Såld i Stockholm 1920. Om vapensamlingarnas historia se vidare R. Cederströms inledning i Bukowskis auktionskatalog från detta tillfälle (nr 225).

[3] E. von Lenz, Die Waffensammlung des Grafen Scheremetew, Leipzig 1897.

[4] Jfr W. Boeheim, Waffenkunde, Leipzig 1890, s. 639. — Av de i vår tid betydelsefulla engelska samlingarna bör främst nämnas den av sir Richard Wallace (1818—1890) grundade Wallace Collection i London, som även omfattar en rikhaltig vapensamling av högsta klass.

[5] Större delen av de svenska 1800-talssamlingarna äro numera skingrade. Sålunda försåldes huvuddelen av Wijksamlingen 1898 (Stockholm) och Christian Hammers såldes 1892—95 (Köln). A. L. Soldins samling, inköpt 1855 i Nürnberg, såldes redan året därpå till Karl XV. Delar av Fredrik Scholanders samling inköptes av Napoleon III till Pierrefonds. Alexander von Posts samling såldes 1900 (Stockholm).

[6] Numera såld och skingrad (genom auktion i Luzern 1932).

Turin. Nästa betydande insats på det officiella området var nyorganisationen 1847 av Musée Royal d'Antiquités et d'Armes i Brüssel, som emellertid har sin upprinnelse redan i Antons av Burgund rustkammare i slottet Caudenberg i Brüssel 1406. I samband med sin nyorganisation fick denna samling även den välkända uppställningen i det 1381 byggda fästningstornet "La Porte de Hal" — kanske få vi i detta även se ett utslag av tidens romantiska inställning. Man erinrar sig i detta sammanhang Napoleon III:s uppställning av sin vapensamling i den av Viollet-le-Duc restaurerade medeltidsborgen Pierrefonds. Musêu da artilharia i Lissabon grundades 1851 (namnet ändrades 1926 till Musêu militar). 1875 omordnades Zeughaus i Berlin till museum och tre år därefter grundades Artillerimuseum i Stockholm, vars namn som bekant 1932 ändrades till Armémuseum. Därefter följde Musée d'Artillerie i Paris, som 1879 fick sin nuvarande organisation; även detta museum har (1905) ändrat namnet till Musée de l'Armée i anslutning till sitt egentliga ändamål. Vidare må nämnas Armée-Museum i München, som öppnades 1881, sedan den bayerska arméns på olika håll förvarade samlingar centraliserats dit. 1891 invigdes Heeres-Museum i Wien, i vilket det äldre K. u. K. Artillerie-Arsenal-Museum då ingick. Dess samlingar voro baserade på det kejserliga tyghuset i Wien. Slutligen må som en yttersta utlöpare Arsenal-Museum i Dresden, grundat så sent som 1913, nämnas (namnet numera Sächsisches Armée-Museum). Det rymmer samlingar av sachsiska armévapen fr. o. m. 1680-talet.

Vid sidan om de nu nämnda, mer eller mindre nyskapade museerna levde alltjämt de åldriga, naturligt framvuxna samlingarna av förrådstyp, vilka, i allt väsentligt oberörda av tidens strömningar, dock i viss mån under 1800-talet aktualiserats och gjorts mera tillgängliga för allmänheten. Dessa äro av två till sitt ursprungliga ändamål skilda slag.

Det ena är av ren tyghuskaraktär, d. v. s. ett förråd för soldatutrustning. Denna typ representeras främst av Landeszeughaus i Graz, som med sin orörda inredning från 1642 och sitt 26.000 föremålsnummer starka rustkammarbestånd är enastående i världen. De äldsta föremålen datera sig från 1400-talet, huvuddelen utgöres dock av knektutrustning från 1500-talets slut och 1600-talet. Hit hör även Emdens rustkammare, bestående av stadens förråd av soldatutrustning från 1500—1700-talen, alltjämt sedan 1576 förvarat i rådhuset.

Den andra typen är den furstliga rustkammaren, där de höga herrarnas personliga vapen och rustningar förvaras. Hit hör främst Londons Tower, vars äldsta delar ursprungligen härstammat från Vilhelm Erövraren. Från början hade denna rustkammare ett mera allmänt ändamål, men redan 1547 nämnes den som kunglig. Museal karaktär fick Towern under Karl II:s regering. Rustkammaren i Moskva (Moskovskaja Oružejnaja Palata), bl. a. om-

fattande tsarernas vapen, leder sitt ursprung till 1400—1500-talen och fick sin nutida gestaltning redan 1814, då den var färdiguppställd i en särskilt för ändamålet uppförd byggnad. Dess samlingar hade för övrigt 1737 härjats svårt av en eldsvåda, vid vilken även en del av de under Karl XII:s krig tagna troféerna förstördes. Armeria Real i Madrid har uppvuxit ur de habsburgska furstarnas vapeninnehav med ursprung från Karl V:s personliga utrustning. Samlingen sammanfördes 1565 av Filip II till Madrids kungliga slott och räknas numera som en av de förnämsta i världen, bl. a. på grund av sitt bestånd av moriska och kristna vapen från 1200—1400-talen. Töjhuset i Köpenhamn grundades 1604 av Kristian IV och dess samlingar, sedan dess visserligen förändrade, befinna sig alltjämt i sin ursprungliga byggnad. Töjhusmuseet, som är institutionens moderna namn, är på sitt sätt en blandning av furstlig och soldatmässig rustkammare, men hör dock mera till den grupp, i vilken den här placerats, än till gruppen Graz-Emden. Likaså bör Historisches Museum i Dresden även nämnas i detta sammanhang, då dess stomme utgöres av de sachsiska furstarnas vapen. Av åldrigt ursprung är den nuvarande Waffensammlung in der Neuen Burg i Wien med sina betydelsefullaste delar från den österrikiska Habsburggrenens personliga vapen, praktvapnen i Graztyghuset och den tyrolska Ambrassamlingen. Ehuru dess nutida museala karaktär härstammar från så sent datum som 1889, bör dock denna samling på grund av sin typ närmast räknas till gruppen furstliga rustkamrar, låt vara att den ej kan uppvisa samma enhetliga framväxande som de övriga här nämnda. Dess rika föremålsbestånd är emellertid av yppersta kvalitet och är på grund av sitt historiska värde jämförbart med Towerns och Armeria Reals. Slutligen skall i denna grupp nämnas Kungl. Livrustkammaren i Stockholm, som med sitt 1500-tals ursprung i Gustav Vasas personliga rustkammare i obruten följd framvuxit ur alla därefter följande svenska regenters innehav av vapen och utrustning. Den omständigheten, att man redan från 1540-talet genom relativt fullständiga, ännu bevarade inventarier kan belägga och belysa den väsentliga delen av föremålen, förlänar åt denna institution ett speciellt värde, som den visserligen delar med några andra samlingar (t. ex. Armeria Real och Dresdenmuseet); dessas arkivalier äro emellertid icke förefintliga i samma relativt obrutna följd som Stockholmssamlingens. Medveten museal inriktning fick Livrustkammaren 1628, då Gustav II Adolf bestämde att två av hans dräkter jämte vapen där för alltid skulle förvaras till åminnelse av de båda tillfällen, då konungen sårats, men räddats till livet (Klein-Werder och Dirschau 1627). Museal karaktär i modern bemärkelse fick Livrustkammaren genom sin uppställning i Nationalmuseum 1866; den hade dock redan från 1640-talet använts som skådesamling.

De ovan nämnda samlingarna utgöra givetvis endast en del av vad som på detta område förefinnes. Det anförda må dock vara tillfyllest för att exempli-

fiera den omfattande verksamhet det gångna seklet ägnat åt ett från början kanske romantiskt-kulturhistoriskt, snart rent kulturhistoriskt intresse.

Materialets bearbetning. Som av det ovanstående framgått, förelågo redan tidigt på 1800-talet genom objektens centralisering i samlingar möjligheter till ett metodiskt studium. Det är helt naturligt att samlaren gärna vill veta så mycket som möjligt om det han ägnar sitt intresse och snart uppstår också en litteratur om de historiska vapnen. Självfallet kan man ej begära att denna litteratur med en gång skall ha vetenskaplig karaktär, något som mycket riktigt ej heller var fallet. Men man kan säga, att redan de äldsta författarna voro vetenskapligt inställda och avsågo att sakligt utreda sina uppgifter, ehuru den ännu outvecklade metodiken och tidens romantiska önsketänkande mänskligt nog ibland kunde åstadkomma en viss dimbildning kring problemen. För att få en inblick i utvecklingsförloppet skola vi i det följande bringa några av de mera anmärkningsvärda publikationerna i erinran.

Det tidigaste arbetet av betydelse är en intressant särföreteelse av engelskt ursprung och härstammar redan från 1786, då Francis Grose i London utgav "A Treatise on Ancient Armour and Weapons", en framställning med mycket sakliga intentioner, stödd av citerade arkivalia och källhänvisningar i notform. Denna tidiga, man kanske kan säga alltför tidiga bok, vars författare ju saknade möjlighet att utnyttja några komparativa erfarenheter, förblev visserligen en isolerad företeelse ännu några decennier, men den torde ändå på sitt sätt ha burit frukt. I varje fall kan, som redan tidigare nämnts, ett påtagligt vapenhistoriskt intresse lätt konstateras just i England under 1800-talets början. Den närmast följande publiceringsverksamheten tar sig främst uttryck i planschverk med relativt kortfattade föremålsbeskrivningar och -bestämningar, måhända med den mycket mänskliga baktanken att utgivaren för en beundrande allmänhet ville visa sina skatter. Ett tidigt och typiskt arbete av detta slag utgavs, som i föregående avsnitt nämnts, redan av Llewelyn Meyrick. Att offentliggörandet av samlingarna enligt metoden "bild med text" även vann samtidens uppskattning torde framgå därav, att Joseph Skelton 1854 ånyo publicerade Goodrich Court-samlingen, alltjämt med Meyricks beskrivningar. Dessa arbeten, som snart inspirerade till fortsatt verksamhet av samma slag, ha sin stora betydelse i de möjligheter till komparativa studier de erbjödo. En viss grund för en mera allmän föremålsforskning var härigenom lagd.

Av annan typ, intressant redan genom sin rubricering, som klart annonserar en mera fordrande inställning till problemen, är Samuel Rush Meyricks i tre volymer utgivna verk "A Critical Inquiry into Ancient Armour" (London 1842). Betecknande för tidens medeltidsintresse är f. ö. dess underrubrik "With a Glossary of Military Terms of Middle Ages". I ännu högre grad går detta igen i ett annat känt arbete, denna gång av handbokstyp,

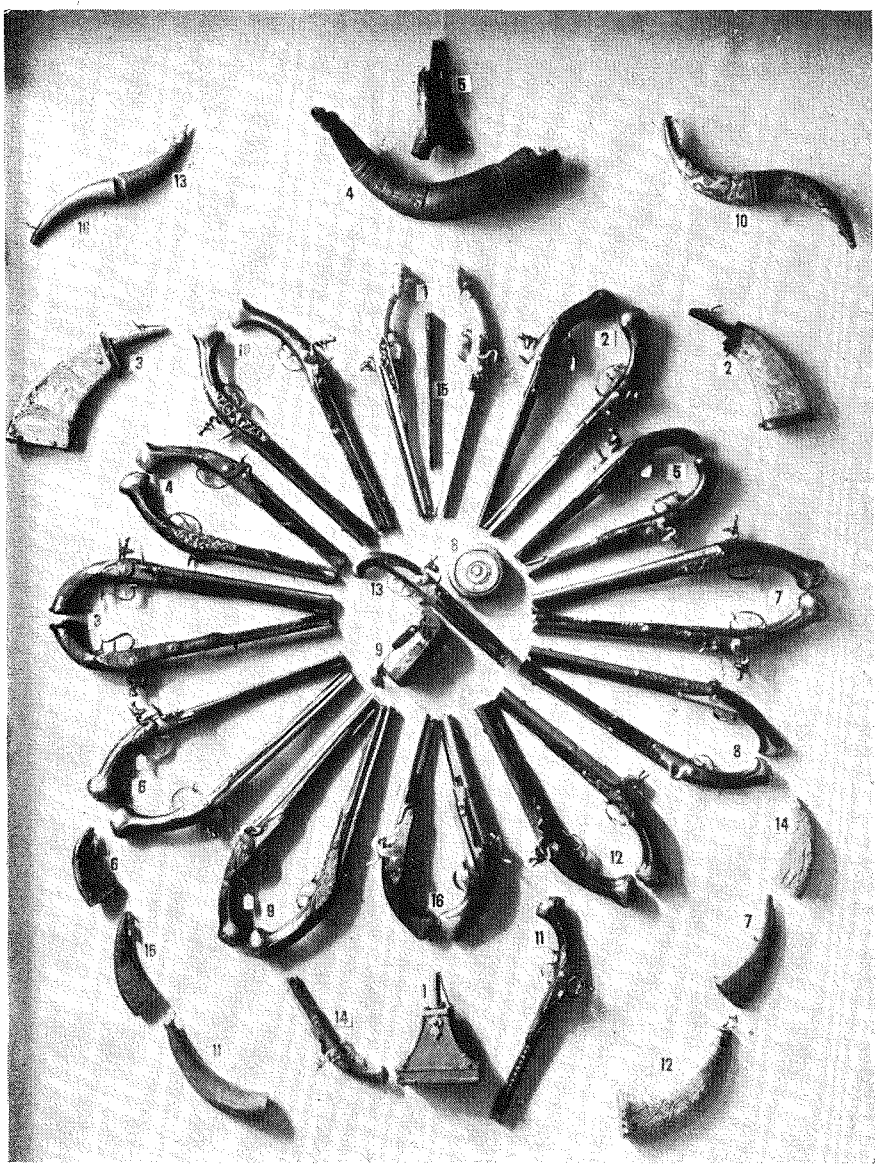

Fig. 2. Vapnet som ornament — en typisk "sol" av pistoler. Göteborgs museums rustkammare 1893.

nämligen John Hewitts "Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Thirteenth Century" (Oxford and London 1854). Här har alltså intresset tagit slut redan innan medeltiden helt lupit till ända. Ett visst behov av handböcker förelåg uppenbarligen och snart sätta även de kontinentala kännarna in. Sålunda utgav P. Lacombe i Paris 1868 "Les armes et les armures". Att engelsmännens intresse alltjämt var livligt, visar Charles Boutells följande år i London publicerade "Arms and Armour". Planschverksmetoden anlitades alltjämt och hade genom reproduktionsteknikens framåtskridande nått en allt större fulländning. Som goda representanter må nämnas Asselineau, "Armes et armures du moyen âge et de la renaissance" (Paris 1864) och Quirin Leitners berömda folioalbum "Die Waffensammlung des österreich. Kaiserhauses in K. K. Artillerie-Arsenal-Museum in Wien" (Wien 1866—70). Med det senare är i stort sett steget taget över till den modernare typen av reproduktionsarbeten, låt vara att det ännu är utfört i litografi. Mot seklets slut blir vidare "albummetoden" så allmän, att ett behandlande därav skulle föra för långt utan att ytterligare belysa principen.

De nämnda arbetena ha alla varit av allmän karaktär. Specialundersökningar förefinnas emellertid även; naturligt nog ligga dessa förhållandevis senare i tiden. Det är främst krutets utnyttjande i eldhandvapen, som här legat forskaren om hjärtat. Redan i T. A. Enanders bok "Anvisning till handgevärens kännedom, vård och iståndsättande" (Stockholm 1832) finns ett inledande kapitel om eldhandvapnens historia, vilket vittnar om att författaren måste haft tillgång till vissa källor.[6] På ett annat plan ligger C. Budde-Lunds "Haandskydevabnenes Historie fra Krudtets Opfindelse og indtil Udgangen af Aaret 1853" (Köpenhamn 1855), vilket arbete vittnar om en systematisk-vetenskaplig undersökningsmetod av förut okänt slag på vapenforskningens område. Det är också naturligt, att ett skarpt avgränsat ämne som detta möjliggör ett helt annat inträngande i problemen än vad som kan tillämpas på översiktsarbeten av typen "Arms and Armour". På samma speciallinje ligger J. Schöns "Geschichte der Handfeuerwaffen" (Dresden 1858) och, i ännu högre grad, M. Thierbachs "Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen, bearb. nach den in den deutschen Sammlungen noch vorhandenen Originalen" (Dresden 1886—88), vilket arbete i vissa avseenden alltjämt är användbart som källa. Till denna grupp hör även det av Germanisches Museum i Nürnberg genom A. Essenwein utgivna "Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen" (Leipzig 1872).

Mot 1800-talets slut hade den komparativa föremålsforskningen nått en

[6] För jaktvapnens del funnos äldre arbeten, där historiska utredningar företagits, t. ex. Magné de Marolles, La chasse au fusil, Paris 1792.

sådan ståndpunkt, att de ledande krafterna kunnat samla sig till encyklopediska sammanfattningar. Det är den tidigare nämnde konnässören August Demmin, som först frestade den stora uppgiften. Hans stora med fototypier rikt illustrerade "Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen. Eine Encyklopädie der Waffenkunde" utkom i ej mindre än fyra upplagor, av vilka den tredje (Gera 1891) och fjärde (Leipzig 1893) äro de mest anlitade. Verket fullföljdes senare av ett "Ergänzungsband" (Wiesbaden u. å.). Samtidig med Demmins är Wendelin Boeheims lika omfattande, men mera exakta "Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwickelung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts" (Leipzig 1890). Man kanske i en senare tid med visst fog kan säga, att de i dessa arbeten framlagda resultaten ej alltid stå sig i detaljerna — det vore f. ö. klent beställt med vår moderna forskning, om den ej skulle kunnat åstadkomma en mera fulländad exakthet i dessa avseenden under ett halvt århundrade — men man får fördenskull ej förbise, vilket enormt värde de båda verken haft och ännu ha som grund för den relativa nivå forskningen av i dag nått. Betydelsen ligger ej minst däri, att man i dessa 90-talsforskares brett baserade kunskap alltjämt finner utgångspunkter för de fortsatta detaljstudierna. Som uppslagsböcker för lekmannen ha dessa böcker för övrigt ännu aktualitet.

Med 90-talet inträder så den forskningsepok, i vilken vi alltjämt befinna oss. Den alltmer skärpta kritiska inställningen har i huvudsak sin upprinnelse under dessa år, och den romantiska synpunkten börjar alltmer försvinna. Det är vidare betecknande för tiden, att intresset för de historiska vapnen nu vuxit sig så starkt, att man finner tiden mogen för bildandet av en internationell förening med uteslutande syfte att utforska vapnens historia. 1896 tillkom sålunda "Verein für historische Waffenkunde" med säte i Berlin. Fr. o. m. följande år utgav denna sammanslutning fackorganet "Zeitschrift für historische Waffenkunde" (ZHWK), som ännu i dag är det ledande inom sitt område.

Man torde i stort sett kunna säga, att den vapenhistoriska forskningen har sin födelse under 1800-talets förra hälft och sin uppväxttid under seklets mitt, men att den först under århundradets slut nått sådan mognad, att man efter vår tids sätt att se kan börja kalla den vetenskap. Det måste dock genast inskjutas, att denna vetenskap ännu icke i något avseende är *fullt* utvecklad. Men de resultat de sista decennierna framvisat och den obönhörliga saklighet och strävan efter sanning forskningen av i dag eftersträvar tyder dock på utvecklingsmöjligheter i rätt riktning. Den facklitteratur, som nu står till buds, är omfattande och synes trots tillfälliga vidrigheter alltjämt snabbt växa. Det må fördenskull vara tillåtet att med några ord närmare beröra vad forskningen egentligen har för mål och hur dessa skola nås.

Metodik.

I den litteratur, som alltså numera är disponibel, finner man endast enstaka spår efter försök att nå en planmässighet i forskningens samordnande. Redan 1907[7] har visserligen W. Erben publicerat en kort uppsats "Zur Methode der waffengeschichtlichen Forschung", men denna berör emellertid endast en detalj av ren föremålsforskning (i stort sett vikten av olika slags museikataloger). Den kulturhistoriska vetenskapen av i dag har hunnit relativt långt och jämsides med den även det komparativa studiet av de olika föremålsbestånden. En kritisk inställning har skalat av många ståtliga attribut och åstadkommit en fast grund för uppfattningen av de historiska företeelserna. Det må därför vara tillåtet att nu något närmare besinna vad man genom historisk vapenforskning verkligen kan utvinna.

Under de senaste åren har Bruno Thomas ägnat denna fråga sitt intresse.[8] I sin uppsats "Aufbau, Wege und Ziele einer historischen Waffenkunde" tangerar han i ett större sammanhang vad nedan närmare skall utvecklas. Thomas drar upp riktlinjerna för den fulländade vapenhistorien, vilken han vill ha indelad i fem olika sektioner. Planen går i stort sett ut på att den första sektionen skall omfatta vapenhistorien som kulturvetenskap, den andra formläran (den typologiska utvecklingen), den tredje tekniken, den fjärde samlingarna och den femte vapenhistorien som konsthistoria. Alla sektionerna skola utbyggas till specialvetenskaper. Denna stort tänkta plan är givetvis alldeles riktig i princip. Men innan vi hunnit så långt, hinner mänskligt att döma en lång tidsrymd förflyta. Planen förutsätter i stor utsträckning samarbete med specialister på de olika områdena, vilket enbart detta är ett komplicerat ehuru nödvändigt förfarande. Emellertid måste man ta fasta på Thomas' riktlinjer just ur synpunkten *att se vapenforskningen i stort.* I anslutning till Thomas vilja vi här t. v. endast försöka ange några synpunkter, som i viss utsträckning kunna omsättas redan nu och vilka även på sitt sätt kanske kunna bidraga till lösandet av den stora slutuppgiften. Vi skola härvid börja från början.

De elementa, på vilka all historisk vapenforskning bygger, äro främst fem. För att överhuvudtaget förstå ett vapen bör detta sålunda helst kunna bestämmas i följande avseenden: *typ (stil), ursprung* (tillverkare, tillverkningsort och -tid), *framställningsteknik, funktion* och *användbarhet.* Att framhålla någon av dessa faktorer såsom mera väsentlig än en annan är i regel svårt och måste prövas från fall till fall. Understundom tillkomma ytterligare moment, t. ex. lokal spridning, speciell förekomst (fördelning på vissa

[7] ZHWK bd IV, sid. 276—278.

[8] Se vidare Bruno Thomas, Waffenkunde als Kunstwissenschaft, Belvedere 12, 1934/36; Kunstwissenschaftliche Waffenforschung, Geistige Arbeit 1938: 13; Aufbau, Wege und Ziele einer historischen Waffenkunde, Geistige Arbeit 1939: 11.

sociala skikt), symbolik, konstnärligt värde, affektionsvärde o. s. v. I vissa fall kan kanske däremot en bestämning i alla fem avseenden vara onödig. Någon närmare förklaring på vad de olika faktorerna innebära torde vara överflödig, men det sagda må kompletteras genom det exemplet att ett eldhandvapen[9] föreligger för bestämning. Denna kan då giva följande vid handen.

Typ (stil): jaktbössa av fransk typ; barock. *Ursprung:* Piraube i Paris, 1673. *Framställningsteknik:* graverad pipa, stålbeslag med ornamentik i gravyr och relief; riktmedel (skårsikte och korn) av silver. *Funktion:* flintlås; pipan slätborrad (för hagel); kaliber 16 mm, utgångshastighet okänd. *Användbarhet:* fågelskytte och småvilt.

Självfallet kunna och böra uppgifter av detta slag i hög grad varieras i förhållande till objektet och till någon viss avsikt, men det anförda kan möjligen tjäna som exempel på det minimum man kan behöva veta *för att överhuvudtaget kunna diskutera vapnet i fortsättningen.* Sedan sålunda de alltid erforderliga elementa klarlagts, kan den noggranna detaljforskningen sätta in och objektet slutbehandlas för att därefter eventuellt placeras i ett större sammanhang.

Inledningsvis har den historiska vapenforskningens olika uppgifter antytts. Man kan på dessa tillämpa två olika betraktelsesätt. Förslagsvis kalla vi det ena "vapnet som föremålskategori". Detta har i stort sett sitt slutmål med en bestämning av ovan skisserat slag. Det andra omfattar ej direkt själva vapnet utan snarare *de konsekvenser det kan medföra,* alltså *vapnet som orsak till ett visst skeende.* Vi skola här kalla detta betraktelsesätt "vapnet som betydelsekategori". Lösandet av uppgiften enligt den förstnämnda typen kan fullföljas och avslutas enbart för sig. Uppgifter som hänföra sig till typen "vapnet som betydelsekategori" äro däremot naturligt nog beroende av en föreliggande lösning av den förstnämnda typens korresponderande problem.

Typen *vapnet som föremålskategori* är av lätt förstådda skäl den, som alltid är aktuell och under alla förhållanden är nödvändig. Den har emellertid redan berörts och torde ej behöva vidare förklaras.

Typen *vapnet som betydelsekategori* har aldrig tillhört de mera populära forskningsuppgifterna, kanske mest beroende på att, som ovan antytts, föremålsforskningen nödvändigtvis måste komma i första hand för att överhuvudtaget kunna bringa reda i det stora materialbeståndet. Till uppgiftstyper av detta slag höra bl. a. sådana spörsmål som funktionell verkan, social förekomst och eventuell inverkan på någon viss händelseutveckling. Några exempel på frågeställningar må angivas. Hur har duellen förändrats i förhållande till värjans utveckling; har jaktbössans effektivisering inverkat på viltstammen; möjliggjordes flyktskyttet först av de snabbfungerande böss-

[9] Föremålet återfinnes hos T. Lenk, Flintlåset, Sthlm 1939, pl. 71.

låsen; vilken taktisk betydelse hade den karolinska ryttarvärjan; var tändnålsgeväret av betydelse i dansk-tyska kriget 1864? etc. Exemplen kunna göras otaliga. Som vi se, kan forskningen med ämnesval av här skisserat slag utnyttjas till uppgifter i större sammanhang. Konsekvenser, vilkas betydelse ligger långt utanför den begränsade specialvetenskapen, kunna studeras och göras fruktbringande i egenskap av förut obeaktade förklaringsgrunder till utvecklingsprocesserna. Detaljkunskapen kan lyftas till en historisk vetenskap av högre allmänvärde. Och man bör observera, att uppgifter av denna typ endast kunna lösas av vapenhistorikern-specialisten, som alltså faktiskt undandrar sig en viss vetenskaplig skyldighet i den mån han ej beaktar de problem som de facto föreligga.

Man kan kanske tycka, att t. ex. för den specialutbildade museimannen eller samlaren enbart synpunkten "vapnet som föremål" skall vara tillräcklig. Detta måste vara ett misstag. *Först när ett föremål förklaras i anslutning till sin ursprungliga miljö, när det lockas att berätta om vad det en gång betytt och uträttat för människorna, får det sitt rätta värde* och göres levande på nytt. Omsättas resultaten av en sålunda baserad forskning på de museala samlingarna måste snart museiledan försvinna.

De båda betraktelsesätten få emellertid ej förskjuta varandra. Självfallet är ingalunda synpunkten "vapnet som betydelsekategori" användbar i alla väder. Här får omdömet avgöra.

Inställningen till de båda angivna synpunkterna på den vapenhistoriska forskningen får en viss belysning vid en genomläsning av generalregistret för åren 1897—1936 till den ovan nämnda "Zeitschrift für historische Waffenkunde". Några uppsatser som *direkt* behandla ämnen av den typ, som här upptagits under "vapnet som betydelsekategori", återfinnas sålunda överhuvudtaget ej. Kortare utredningar av mera allmän art, vilka kunna hänföras till den riktning som här aktualiserats, återfinnas dock, ehuru i ringa omfattning.[10] Det är emellertid alltjämt samlarens syn på saken, uppgifterna om själva föremålen, som utgör ledmotivet i de ämnen som behandlats. Samma är förhållandet även i den övriga facklitteraturen. Om värdet av detta är redan talat. Det är en självklar sak, att man först måste reda ut förutsättningarna, d. v. s. bestämma själva vapnet, innan slutsatsen, inlemmandet i det större sammanhanget, kan börja formuleras.

Men det är dock ställt utom allt tvivel, att materialet i så pass stor utsträckning nu är genomforskat, att en vidgad problemställning kan börja göra sig gällande.

[10] T. ex. P. Reimer, Die hist. Waffenkunde auf kulturhist. Grundlage och Ein Stück Feuertaktik (båda i Bd II); M. Hobohm, Historische Waffenkunde und Geschichte der Kriegskunst (Bd IX); W. Boeheim, Die Waffe und ihre einstige Bedeutung im Welthandel (Bd I); G. Liebe, Die soziale Wertung der Artillerie (Bd II) m. fl.

Summary

Investigations into the History of Weapons

Like all human tools and implements weapons have been a necessity to man. If one wants to understand man and his ways, one cannot neglect the study of weapons and their uses. By weapon we understand, in this connection, implements made for attack or defense (or both) against men or beasts. The making of a weapon viewed from its constructional side is conditioned by its function, while its type and style depend on period and environment.

The study of the history of weapons originated in the romantic movements during the 19th cent., when the knight and his deeds celebrated in legend and romance attracted the keen interest of writers and artists, and is intimately connected with the taste for collecting that sprang up at the same time. Therefore, it is the knightly symbols, the sword, the helmet, and the armoury that occupied the centre of the collectors' interest, which, however, gradually widened so as to embrace other kinds of weapons as well. To collect historical accessories of all kinds was in keeping with the tendencies and fashions of the age. The initiatives of private collectors soon spread to public institutions, and a great many museums were organized. It was only when the objects had been brought together into centralized collections that a systematic study became possible. It is only natural that one should like to know as much as possible about one's own possessions. In this way there arose a professional literature, which soon grew to reach a scientific level.

As early as in the middle of the 19th cent. there were written works that aimed at a scientific treatment, and the development tended towards an increasingly critical and objective attitude. But not until the 1890:s did investigations into the history of weapons reach a level which can be acknowledged as truly scientific according to present-day standards. This great step forward is perhaps best marked by Demmin and Boeheim's great encyclopaedic works and by the fact that in 1896 there was founded an international association "Verein für historische Waffenkunde", whose seat is in Berlin. Since 1897 this association publishes a review, "Zeitschrift für historische Waffenkunde".

If we consider what has hitherto been the subject of the investigation into the history of weapons, we find that it has limited itself all but exclusively to weapons as objects. But this is quite natural as it was necessary, before anything else, to classify and determine the very large stock of material

collected. These investigations are concerned in the study of types, origins, technique of production, function and use, things that first must be dealt with before one can proceed to a further discussion and fit the object into a wider connection. Consequently, there must always be a study of the objects as such. But researches concerning the subject in question must have a wider scope and consider the object in their relations to human life. The aim must be to fit the object into its place in the chain of events and to find out the importance of weapons as causes of historical happenings.

It is only of late, and to a rather limited extent, that students have begun to pay any attention to the various aspects and methods of this field of research. In 1939 Thomas published a paper entitled "Aufbau, Wege und Ziele einer historischen Waffenkunde", in which he touches, from a wider outlook, what the present writer briefly exposes. Thomas draws up the program for a complete history of weapons, which he divides into five sections, which, in their turn, are to be developped into special branches of this historical science: the history of weapons as a branch of the general history of culture, form, technique, and the history of weapons as a branch of the history of art. In conjunction with what is Thomas' principal aim, to study the history of weapons in its wider human relationship, the present writer advances some points of view which might be carried out already now, at least to some extent. It must be borne in mind that Thomas' plan is a very far-reaching one as it presupposes a complete and thorough examination of the whole material.

The writer is of opinion that the history of weapons can be regarded from two different angles: the weapon as an object; the weapon from the point of view of its significance.

The study of a weapon as an object aims at a complete and comprehensive determination of the weapon as an object and nothing more.

The study of a weapon from the point of view of its significance does not so much consider the object itself as the consequences it may entail, e. g. the influence it may exercise on the development of events. This is better illustrated by some actual problems: Has the duel changed with the development of the sword? Has the perfection of the sporting gun affected the abundance of game? Was the needle-gun of any importance in the Danish-German war of 1864, and why? Numerous other examples might be given.

Viewed in this way a study of details may be raised to the level of a historical scientific investigation of general importance. Methods of explanation that hitherto have been ignored may be brought to bear on processes of development. The principle is that only when an object is explained in relation to its original environment, when it is made to disclose what it once meant and achieved for man, does it obtain its true value.

It is evident that this method of regarding a weapon from the point of view of its significance cannot be applied to all problems connected with the history of weapons. The decision must be left to a discriminating judgement. But the material is by now so far explored that the problems can be viewed from a wider outlook.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nordisk kultur XV. Dräkt. Utg. av Poul Nørlund. Stockholm 1941. 172 s. Kr. 9:35.

Föreliggande volym av samlingsverket Nordisk kultur är uppdelad på tre författare: Poul Nørlund skildrar klädedräkten under förhistorisk tid och medeltid, Bengt Thordeman stridsdräkten under samma tidrymd och Sigfrid Svensson förekomsten av traditioner från dessa epoker i sentida nordisk bondedräkt. Fördelen med en sådan redigering är att man får ämnet mångsidigt belyst av forskare, som var och en äro specialister på sitt område. Med det obetydliga utrymme, som utmätts för dessa bidrag, få författarna dock knappast tillfälle att helt utveckla sin kunskap i facket. Genom en koncentration av uppgiften skulle en fördjupning av framställningen vunnits även om denna måhända blivit ensidigare. Rustningen — här litet krystat kallad för stridsdräkten — torde med fördel ha kunnat avhandlas i anslutning till den grupp av föremål, som den dock närmast hör samman med, nämligen offensivvapnen. Rustningen är såsom författaren själv anmärker, en produkt av dessas tekniska utveckling. Författaren tillägger dock, möjligen i en känsla av att behandlingen av densamma i detta sammanhang kunde kräva sin förklaring, "rustningen är icke blott en detalj i krigstekniken, den är också en dräkt och som sådan även sammanhängande med och beroende av den civila dräkten och dess förändringar." I varje fall är framställningen i så hög grad vapenhistorisk att rec., som skall betrakta detta arbete ur dräktsynpunkt, måste på grund av bristande kunskap avstå från att gå in på detta kapitel.

Nørlund, som dock förfogar över största utrymmet i boken, har valt att inskränka sin framställning till en redogörelse för bevarade dräkter. Om detta varit en åtgärd föranledd av redaktionella krav på en begränsning av utrymmet utsäges ej, men i sådant fall är metoden givetvis motiverad. Ty såsom författaren själv säger i inledningen, äro bevarade dräkter sällsynta både från förhistorisk tid och medeltid, "men dog her i Norden bevaret i større Udstrækning end noget andet Steds, og de vil derfor ogsaa blive Grundlaget for nærværende Skildring". Emellertid synes författaren anse detta tillvägagångssätt i och för sig vara att föredra, då enligt hans mening det källmaterial, som i form av bilder och litterära notiser står forskaren till

buds, är mindre tillförlitligt. Givetvis måste också dräkterna själva i den mån sådana finnas alltid vara den bästa källan för forskningen, men bilder och litteratur erbjuda dock sådana möjligheter till kontroll och belysning av dräktfynd, att dräkthistorien utan tillgång till sådant material skulle vara sorgligt ofullständig. För övrigt finnas också vissa möjligheter att öva källkritik. Nørlund har ej heller i sin skildring avstått från dessa hjälpmedel, men man hade kunnat önska att han i större utsträckning använt dem. Han synes nämligen icke helt ha utnyttjat sådana källor som de gotländska bildstenarna, de norska textilierna, romerska germanavbildningar o. s. v. Att de sistnämnda äro utomnordiska borde inte avskräcka med tanke på att de visserligen jämförelsevis många bevarade dräkterna dock knappast enbart kunna räcka att ge en klar bild av en utveckling under 3500 år. Därtill kommer, att svårigheterna ytterligare ökas genom det bevarade dräktmaterialets ur social synpunkt heterogena karaktär. Bronsåldersdräkterna ha burits av personer, som tillhört det dåtida samhällets ledande skikt; järnåldersdräkterna äro mossfynd och fyndomständigheterna antyda, att det här i regel rör sig om mindre lyckligt lottade individer, som drabbats av samhällets straffdom eller i varje fall människor, som man inte gjort sig besvär med att ge en värdig begravning. Medeltidens dräktfynd äro de rikast nyanserade och för den yngre delen av denna period använder författaren i stor utsträckning bilder av modedräktskaraktär. Dessa återge dräkttyper, som man här i Norden kan förmoda ha burits av ett fåtaligt överskikt i samhället och kunna betecknas som ett internationellt överklassmod. Nørlund framhåller detta i inledningen till sista avsnittet och tillägger "indenfor de arbejdende Klasser fordrives den gamle Dragttype ikke helt saa længe Middelalderen varede". I själva verket har detta — som Sigfrid Svensson visar — på många håll inte inträffat förrän i vår tid. Detta märkliga förhållande, att olika tidstyper av dräkt länge levat kvar sida vid sida inom olika sociala skikt, är en så betydelsefull sida av dräkthistorien, att det än ytterligare borde ha framhållits. Det ger dessutom sådana stora möjligheter att rekonstruera tidigare stadier i dräktens utveckling, att denna forskningsmetod hellre än att tillfogas som ett komplement, borde ha tillämpats på huvudavsnittet.

Nørlund gör heller icke någon geografisk gruppering, vilket givetvis med den begränsning till det bevarade materialet som han iakttar, hade varit att pressa detta för mycket. Ett försök torde dock icke varit alldeles resultatlöst om alla källor, alltså även litteratur, utländskt material och den folkliga dräktforskningens resultat hade utnyttjats.

Nørlund har uppdelat sin skildring i tre tidsepoker; den första omfattar sten- och bronsåldern, den andra järnåldern och äldre medeltid, den tredje den senare delen av medeltiden. Någon motivering för denna uppdelning lämnas endast för den sista avdelningen, som författaren anser sig böra av-

skilja på grund av "den skarpe Cæsur, det virkelige Skille i Dragtens Historie, der indtræffer i sidste Del af 1300-aarene, ved fundamentale Nydannelser i Mandsdragten". Detta är otvivelaktigt, men även tidigare torde författaren ha påträffat fundamentala nyskapelser till vilka den föreliggande periodindelningen kunde ha anknutits. Åtminstone förefaller det rec. som om tillkomsten av den ärmförsedda kjorteln och byxorna voro av ganska väsentlig natur. Framställningen hade mått väl av att mera konsekvent uppbyggas på de möjligheter, som det bevarade materialet ger, genom en noggrannare analys av tillskärningen och en uppdelning efter snittets huvudtyper.

Det första kapitlet behandlar de storartade fynden av dräkter, som påträffats i danska ekkistgravar från bronsåldern (jämför Rig 1926). Deras ålder och utomordentligt väl bevarade tillstånd göra dem till ett av dräkthistoriens märkligaste material. De ha ingående behandlats av C. Broholm och Margarete Hald i flera publikationer samt av författare sådana som J. Brøndsted och G. Girke. Nørlund framför här på en väsentlig punkt en avvikande mening, som ger den nu ganska åldriga diskussionen ett värdefullt tillskott. Det gäller de stora tygstycken som påträffats i några kvinnogravar, och vilka legat svepta kring kroppen fasthållna kring livet med ett bälte eller en snodd. Tidigare har man på grund av deras enorma storlek velat beteckna dem såsom enbart likdräkter (Broholm, Brøndsted). Man har därvid utgått från att dessa plagg varit gördlade i midjan och därvid att döma av skeletten i gravarna blivit alldeles för långa för sina bärarinnor. Nørlund återigen menar, att gördlingen visserligen suttit i midjan, men ej bildat avslutning uppåt av dräkten. Ovanför bältet har tyget dragits upp, så att längden blivit lagom, eller också har det svepts om kroppen och uppburits därigenom att flikarna upptill stuckits innanför överkanten. På detta sätt skulle den ansenliga vidden upptill finna sin förklaring. Författaren stöder sin teori genom hänvisning till västafrikanska skört, som bäras på samma sätt. Denna lösning förefaller att vara riktig, i synnerhet som man även inom nordiskt dräktskick kan finna stöd för att enkla svep av denna typ förekommit. Att de ålderdomliga livkjolarna i Skåne, i V. Vingåker socken i Södermanland och i flera andra områden samt vissa primitiva särktyper i Skåne, Dalarna och Hälsingland i typologiskt avseende äro att anse såsom direkt utvecklade ur plagg av de danska ekkistgravarnas typ påvisas av Sigfrid Svensson i det sista avsnittet. Ett mellanstadium finnes ju även på nordiskt område. I Birkagravarna har Agnes Geijer på goda grunder ansett sig kunna konstatera förekomsten av kjolar, som varit öppna i ena sidan och över axlarna sammanhållits med stroppar. För att stöda riktigheten av denna rekonstruktion hänvisar hon även till förekomsten av liknande plagg i finska och baltiska folkdräkter. Dessa skört från bronsåldersgravarna liksom tillskärningen av de tröjor, som påträffats där, äro högst märkliga bevis för kontinuiteten och

konservatismen i det folkliga dräktskicket. Tröjorna visa nämligen ett snitt, som i intet avseende skiljer sig från det, som ännu på 1800-talets senare del brukades för överdelar i vissa socknar i Dalarna och Hälsingland.

Till kvinnodräkten hörde även ett kort skört utfört av ett dubbelt lager tvinnade snören, som utgingo från ett vävt midjebälte. Detta lätta plagg, som för det klimat, våra breddgrader nu kunna prestera, förefaller förvånansvärt djungelflicksbetonat, återfinnes på tre stycken statyetter från bronsåldern. Dessa återge kvinnor iförda allenast ett ländkläde av detta slag. Egtvedkvinnan bär snörskörtet tillsammans med tröja av ovan omtalad karaktär, en så till vida förvånande omständighet, som det bygger på en helt annan materialprincip. Beträffande bronsåldersdräkternas uppkomst avvisar Nørlund liksom Broholm och Brøndsted Schnittgers teorier om att de uppkommit under påverkan från medelhavsländerna framförallt Kreta och understryker, att vissa detaljer i snitt och teknik tyder på att skinndräkter varit förebilder. Snörskörtet återigen, säger Nørlund, måste ha sitt typologiska ursprung i ett plagg av bast eller liknande textilt stoff. Frågan om användningen av linet och andra växtfibrer som material för vävnader under förhistorisk tid i Norden tas inte på annat sätt upp av författaren. Det hade emellertid varit intressant, om i detta sammanhang de hypoteser, som framläggas av Walter von Stokar i uppsatsen "Das Spinngut der nordischen Vorzeit", publicerad i "Tracht und Schmuck im nordischen Raum", tagits upp till diskussion. Måhända har Nørlund ej före tillkomsten av sitt bidrag kunnat ta del av denna uppsats, som förelåg tryckt 1939. Tidigare har emellertid samme författare framlagt vissa resultat av sina forskningar redan 1935 i Mannus-Bücherei: "Spinnen und Weben bei den Germanen". Von Stokar anser sig av olika skäl — med kemiska analyser och mikroskropi påvisade fynd av lin, bevarade linfrö, avtryck av sådana och intryck i keramik av linsnodder (snörkeramik) — kunna konstatera, "dass der Norden den Flachs und den daraus aufbereiteten Lein seit der Steinzeit sehr wohl gekannt hat". Han fastslår slutligen: "Am Anfang war das Spinngut, der Faden, der gewebte Stoff aus Pflanzenfasern; die Tierhaare, speziell die Wolle und deren Weiterverarbeitung sind eine verhältnismässig späte Angelegenheit". Hur mycket av detta, som är vetenskapligt bevisat och hur mycket djärva hypoteser kan rec. icke bedöma, men varje uppslag är dock värt att diskuteras.

Beträffande mansdräkten lägger man framför allt märke till dels frånvaron av plagg av lika utvecklad typ som kvinnodräktens tröja, dels benbeklädnadens karaktär. I det förra fallet är det högst märkligt att ett plagg av så enkel men sinnrikt beräknad tillskärning som tröjan ej har någon motsvarighet i mannens klädsel. Han bär såsom livplagg ett enkelt svep, som i ett fall har antydning till tillskärning, men eljest grundar sig på det öppna skörtets princip.

I fråga om benkläderna lämnar det bevarade materialet mycket litet upplysning. Nørlund finner föga anledning till att kommentera de rester av fotlappar och benlindor, som påträffats i en del gravar. Detta sätt att skydda benen, går igen senare hos kelter och germaner, vilket man kan se av bildframställningar på Hallstatturnor och Latènesvärd. Den typ av byxor som bronsstatyetten från Stockhult i Skåne visar, är närmast att jämföra med det plagg, som på ovannämnda bildframställningar bäres tillsammans med benlindor. Sambandet mellan dessa benbeklädnader och de byxtyper som påträffats i fynd från järnålder och äldre medeltid beröres inte närmare, dock hade det varit av stort intresse att dessa problem upptagits till diskussion. Det tidigaste fyndet av byxor i egentlig mening — en sammanhängande ben- och ländbeklädnad — gav upptäckten av ett lik i Thorsbjerg mosse, vilket daterats till 400-talet efter Kr. f. Nørlund håller dock för troligt, att detta plagg i Norden uppkommit i samband med den klimatförsämring med vilken järnåldern inträder. Thorsbjergbyxorna äro åtsittande långbyxor med fastsydda fötter, s. k. lästbroker. Författaren uppräknar i detta sammanhang byxfynden i Daetgen och Damendorf samt Skjoldehamn. De två förstnämnda äro i huvudsak av samma typ, med sömmar på benens insidor och med ett mer eller mindre förkrympt särskilt sätestycke. Skjoldehamnbyxorna däremot ha, som Sigfrid Svensson påpekar i sitt kapitel, sömmar på yttersidorna och ingen insats i sätet, vilket även är fallet med lapparnas och vissa nordliga mongolfolks. Samme författare jämför denna tillskärning med de på Färöarna brukliga mycket egendomliga benkläder, som bestå av byxben gjorda var för sig med söm på utsidan samt ett skrevstycke. Även här torde den folkliga reliktformen kunna ge viktiga upplysningar om den utveckling som plagget genomgått och möjligt är, att Färöbyxorna utgöra ett typologiskt mellanstadium, som klargöra uppkomsten av Thorsbjergbyxorna och ger anknytning till bronsålderns och den äldre järnålderns ben- och ländbeklädnad. Under järnåldern uppträda ett stort antal variationer av plagget, vilka i stor utsträckning bevarats som folkliga typer. Sigfrid Svensson anser att dessa haft en bestämd geografisk gruppering, en synpunkt som i detta liksom andra fall helt saknas i Poul Nørlunds avsnitt.

De manliga livplaggen från järnåldern visa även de, att en stark utveckling ägt rum sedan bronsålderns livsvep, samtidigt som fynd på olika typologiska utvecklingsstadier tydligt visa sammanhanget. Två på nedersachsiskt område i mossar påträffade plagg äro även de livsvep men hopsömmade i ena sidan, med utsparade slitsar för armarna och söm uppe på axlarna. I Thorsbjergfyndet tillkommer en märklig nyhet i det ärmar ha tillfogats. Av samma tillskärning äro de båda medeltidsfynden från Moeslund mosse på Jylland och de grönländska dräkterna från Herjolvsnes (om de senare jämför Rig 1925).

En typologisk utvecklingslinje av annan art följer de medeltida dräkterna från Skjoldehamn i Nord-Norge och Bocksten i Halland. Den avgörande skillnaden är frånvaron av skuldersöm; fram- och bakstycke äro alltså skurna i ett stycke. Det teoretiska ursprunget för ett sådant snitt är ponchon, vilken återges på en liten bronsstatyett från bronsåldern, nu i Köpenhamns Nationalmuseum. Denna typ återfinnes i bevarade fynd i kvinnotröjorna från Egtved och Skydstrup och representerar en äldre och ursprungligare tillskärningsmetod, som lever kvar i ovannämnda medeltida fynd och som folklig företeelse. Den vanligaste medeltida formen av livplagg är eljest för både kvinnor och män den ärmförsedda kjorteln med skuldersöm. Den principiella skillnaden i snittet mellan dessa båda utvecklingsserier kommer icke tillräckligt tydligt fram i Nørlunds framställning.

Skildringen av den medeltida dräkten efter 1375 stöder sig dels på det bevarade material, som Herjolvsnes-fyndet erbjuder, dels på bilder, som i de flesta fall — bilder av folkligt dräktskick äro inte många — ha modekaraktär. En avsevärd del av det utrymme, som i detta avsnitt ägnats kvinnodräkten, upptas av en redogörelse för den s. k. drottning Margaretas gyllene klänning i Uppsala domkyrka. Dock beröres ej här diskussionen om de olika teorierna rörande dräktens bärande. Agnes Branting, som publicerade densamma 1911, antog, att klänningen burits med släpet fram. C. A. Jensen ansåg denna tolkning mindre trolig och 1922 framlade Helene Dihle en på goda grunder stödd gensaga mot densamma. Nørlund tar inte upp detta problem, men framkastar misstanken, att dräkten möjligen är senare än dess traditionella benämning anger. Helene Dihles analys för i stället till den slutsatsen, att klänningen, vars mått passa för en späd figur, mycket väl kan ha burits av drottning Margareta vid hennes bröllop med den norske konung Håkon. Hon var då endast 10 år gammal.

I sitt ovan i flera sammanhang berörda avsnitt ger Sigfrid Svensson en utmärkt sammanfattning av i sin doktorsavhandling redan vunna resultat. Dessa äro där i första hand byggda på studier av svenskt material. Här har emellertid synfältet ytterligare vidgats genom utblickar över hela det nordiska området, ehuru författaren icke kan stöda sig på en lika hög grad av förtrogenhet med det bevarade folkliga dräktmaterialet i de övriga nordiska länderna. Det är ju heller inte möjligt, när t. ex. de norska folkdräkterna i så ringa utsträckning blivit föremål för vetenskaplig utforskning. I stället får en mängd litterära belägg från hela Norden berika framställningen. Samtidigt som man beundrar den imponerande kännedomen om det litterära källmaterialet, gör dock många gånger rikedomen av citat framställningen svår att följa. De goda resultat, som författaren framlägger, ge ett starkt intryck av att mycket står att vinna genom en sammanställning av det förhistoriska och det medeltida dräktmaterialet med det folkliga. Man tycker sig skönja,

att denna metod skulle kunna ge möjlighet till en gruppering efter geografiska principer, varigenom kulturgränser och kultursammanhang måhända skulle kunna urskiljas.

För sin del saknar recensenten en detalj i det folkliga dräktskicket, nämligen förklädet. Beror detta på tvivel om förklädets ursprunglighet? I "Skånes folkdräkter" får detta plagg en jämförelsevis knapphändig behandling. Författaren hänvisar till de finska förhistoriska gravfynden, vilka givit säkra spår av förkläden. Han anser dock frånvaron av detta plagg i lappdräkten vara en omständighet, som talar emot dess ursprunglighet. Detta kan dock knappast åberopas, som en fullgod invändning mot förklädets höga ålder, utan snarare tvärtom. Författaren fastslår själv, att ursprunget till detsamma är behovet att skydda ett ömtåligt kroppsparti, som genom det framtill i kjolen sittande sprundet bleve starkt utsatt för köld. I lapparnas kvinnodräkt ingår emellertid byxorna såsom en konstant beståndsdel och göra således förklädet i dess ursprungliga funktion överflödigt.

Ett annat skäl mot förklädets höga ålder skulle enligt Sigfrid Svensson vara, att detta i Balticum först i sen tid efterträtt en över livbandet hängande duk. Såvitt recensenten kan se är detta just förklädet i dess ursprungliga form och sålunda åter ett ex. på att det folkliga dräktskicket konserverat äldre stadier i dräktens utveckling. Förhållandet kan även studeras i t. ex. Vingåkersdräktens högtidsförkläde. Här lever en detalj kvar, som visar ursprunget ur ett rakt tygstycke. Upptill äro ändarna fria från midjebandet c:a 5 cm på båda sidor, en åtgärd, som vore fullt motiverad, om det varit ett rakskuret förkläde utan rynkor. Därigenom åstadkommes nämligen en bättre sits och stramning undvikes. Att förklädet varit ett sådant tygstycke av linne eller ylle, fyrkantigt och till sin form fullkomligt ospecialiserat framgår även av dess isländska benämning, *blaeja,* fornsv. *blöja.* I Hj. Falks "Altwestnordische Kleiderkunde" får detta avse "Bettlaken", "lang herabhängende Kopfbinde" m. m., men dess betydelse av förkläde är förbigången. Denna betydelse framgår av följande citat ur Laxdalingarnas saga enl. Hj. Alvings översättning: "Gudrun var klädd i namdukskjortel och i åtsittande liv av ylletyg; på huvudet hade hon ett stort huvudkläde. Hon hade bundit om sig ett förkläde med blått mönster och frans nedtill. Denna tolkning har även prof. R. Keyser i sin bok "Nordmændenes Klædedragt" (1837). Falk låter här blæja gälla som huvudbonadens långa band, vilket passar illa i sammanhanget. Av detta ställe framgår även att förklädet varit prytt med fransar och mönster. Det förefaller alltså som förklädet redan under förhistorisk tid haft en given plats i kvinnligt nordiskt dräktskick. Att det dessutom tillmätts synnerligen stor betydelse framgår av de många magiska föreställningar, som knutits till detta plagg.

Anna-Maja Nylén.

Nordisk Kultur XII: B. Vapen. Utg. av Bengt Thordeman. Stockholm 1943. VIII + 202 s., 95 illustrationer. Kr. 11:25.

I arbetet, som behandlar vapnen under forntiden och medeltiden, ha medverkat fackmän från Nordens olika länder. Författare av de särskilda avsnitten äro: inledningen fil. dr B. Thordeman, "Vapnen i Nordens forntid" fil. dr C. A. Nordman, "Skjoldene i Middelalderen" och "Hugg- og Stötvåpen fra Middelalderen" dr. phil. S. Grieg, "Medeltidens skjutvapen" fil. dr T. Lenk, "Vapnen i fornnordiska litteraturen" fil. dr V. Jansson, samt "Fäktning i Norden under forntid och medeltid" major N. E. Hellsten.

Utgivaren har i sin inledning ingående framhållit de stora svårigheter, under vilka arbetet kommit till, och karakteriserat detta som "en kristidsprodukt, ett surrogat". Detta hårda omdöme härleder sig emellertid från en kanske allt för optimistisk tro på vad arbetet såsom en-mans-produkt enligt den ursprungliga planen möjligen kunnat bliva mot vad det som flera-mäns-produkt i verkligheten gestaltat sig. Att under rådande abnorma förhållanden "enhetligheten och planmässigheten" i en del hänseenden blivit lidande och att "nya fynd" ej alltid kunnat utnyttjas spelar dock en mindre roll mot den berömvärda prestation arbetet i sig självt innebär, en nordisk kulturyttring under ett världskrigs svåra materiella och andliga tryck. Såsom sådan kommer den att få sitt alldeles speciella värde oavsett varje bristfällighet.

En överslätande kritik vore emellertid att begå en orättvisa mot arbetet och stämpla detta som surrogat, vilket det icke är, och kritiken måste därför ha sin vanliga gång ej för att enbart mästra utan i stället för att måhända skänka några positiva uppslag. En blick på föremålen för särframställningarna visar, att medan skyddsvapnen behandlats under forntiden parallellt med anfallsvapnen, varigenom ett påvisande av växelverkan dem emellan väl tillgodosetts, har studiet av skyddsvapnen under medeltiden inskränkts till en separat artikel om sköldarna. De i jämförelse med dessa mycket viktigare rustningarna av olika slag ha alltså icke här blivit föremål för ett studium utan avhandlas i stället i delen Nordisk Kultur XV: Dräkt. Olägenheten av denna lucka i framställningarna har endast i viss mån neutraliserats genom att Thordeman i sin inledning tecknat huvudlinjerna i utvecklingen av rustningarna, såsom dessa rönt inflytande från förändringar i anfallsvapnen. Behandlingen av anfallsvapnen under medeltiden i en framställning av närkampsvapnen, hugg- och stötvapnen, och en annan av fjärrkampsvapnen, skjutvapnen, är helt naturlig. En sådan disposition hade emellertid krävt helst en gemensam inledning för de båda avsnitten för att klargöra det inbördes olika värde, som under den äldre och den yngre medeltiden tillmättes dessa båda olika huvudtyper av vapnen för stridshandlingen. Bristen härpå har också i detta fall del-

vis fyllts genom att "inledningen" framhävt skjutvapnens stegrade betydelse under den yngre medeltiden.

Inledningens vapenhistoriska del har formats till en orienterande översikt — här i fortsättningen kallad blott översikten — av särframställningarnas resultat men också, såsom redan antytts, för att utfylla vissa brister i ämnesframställningen i stort, och den åskådliggör härigenom huvudlinjerna i vapnens utveckling. Vid sådant förhållande har det i denna anmälan befunnits lämpligt att behandla de mot översiktens olika partier svarande delframställningarna parallellt med de förra.

I översikten uppmärksammas läsaren till en början på den karakteristiska växelverkan, som i alla tider ägt rum mellan anfallsvapnen och försvarsvapnen (skyddsvapnen), och i fortsättningen påvisas, såsom redan anmärkts, vissa konkreta fall. Översikten skulle emellertid i sin egenskap av en sammanhållande ram ha vunnit i tydlighet, om den, såsom fallet är beträffande den första särframställningen — om vapnen i Nordens forntid — inletts av en systematisering av anfallsvapnen i fjärrkampsvapen och närkampsvapen. En sådan differentiering skulle också ha kunnat tjäna syftet att tagas till utgångspunkt för en närmare utveckling av de blott antydningar, som författaren gjort om vapenutvecklingens inverkan på "strategi och taktik" (s. VI) och på den speciella arten av "forntidens och medeltidens krigföring" (s. VIII).

Hur en ovan antydd komplettering kunde ha utförts må här kortfattat utvecklas. Allt eftersom huvudvapnen under en viss period utgjordes av antingen närkampsvapen eller också av fjärrkampsvapen var detta ett uttryck för ett speciellt stridssätt, taktik. Ursprungligen existerade tvenne grundväsentligt olika taktiska system, vilka efter deras proveniens blivit kallade det asiatiska och det europeiska.[1] Vid det förra systemet sökes avgörandet i striden medelst fjärrkamp och vid det senare genom närkamp, och på grund av denna olika inriktning ägde huvudstridsmedlen vid det ena systemet karaktären blott av hjälpstridsmedel vid det andra. Under den ojämförligt mycket längre delen av den tidsrymd arbetet behandlar sammanföll den nordiska

[1] Paul Schmitthenner har — i sin glänsande framställning Krieg und Kriegführung in wandelnder Weltgeschichte, s. 213 ff. — i slaget vid Maraton sett en symbolisk kraftmätning mellan de båda taktiska systemen i deras mest renodlade form och har frammanat den suggestiva bilden: "Hier das persische Heer, aus Bogenschützen zu Fuss und einigen Bogenreitern bestehend, alle Kampfwirkung auf den Fernkampf aufbauend, dort die griechische Hoplitenphalanx, zum Lanzen- und Schwertkampf mit Panzer, Schild, Speer und Schwert gerüstete Nahkämpfer ohne alle Fernkampfwaffen, alle Kampfwirkung auf den Druck des Nahkampfstosses und der Masse gründend." I motsats till vad Schmitthenner uppgivit saknade grekerna helt naturligt icke alldeles fjärrkampsvapen, alldenstund en mindre del av deras fotfolk, psiloterna, förde båge, slunga eller kastspjut, och naturligtvis ha perserna varit utrustade också med närkampsvapen (jfr Karl XII på slagfältet, Sthlm 1918, 1, s. 3).

taktiken med den kontinentaleuropeiska, men under den yngre medeltiden växlade särskilt den svenska taktiken system och blev starkt fjärrkampsbetonad. Den europeiska mass- och stöttaktiken försattes genom genombrottet för eldvapnen i slutet av 1500-talet ur spelet, och därmed inleddes en mycket långvarig period av labil jämvikt mellan eldvapen och blanka vapen. Man kan säga, att i våra dagar står den ursprungligen asiatiska taktiken som segerherren på grund av den stora förstörelsekraft, som från marken och luften använda fjärrstridsmedel besitta, fastän i enstaka fall ett sista motstånd måste brytas också med blanka vapen.

En annan passus i översikten — upplysningen om försvinnandet av vapenfynden i gravarna med kristendomens genomförande och om en ny källa för kännedomen om vapnen i de samtidiga avbildningarna av dessa (jfr s. VII) — framkallar reflexionen, huruvida icke i ett inledande avsnitt bort gemensamt avhandlas källorna av olika slag till kunskapen om vapnen — en detaljstudie på området representerar undersökningen av vapnen i den fornnordiska litteraturen. Särskilt besvärliga att komma till rätta med äro de hänvisningar till olika "kulturer", "åldrar" och "tider", som göras i behandlingen av forntidens vapen. En översikt över forntidens nu gällande kronologiska indelning med angivandet av grunderna för denna skulle ha fyllt ett praktiskt behov.

Enligt översikten hunno aldrig den äldsta epokens, stenålderns, anfallsvapen i form av naturliga tillhyggen, såsom stenar, grenar o. d., att utvecklas till "distinkt utformade stridsvapen", förrän impulser hämtade från den utländska bronsålderns redskap och vapen åstadkommo "skarpa avbrott i sammanhangen" och efterbildningar i det föråldrade nordiska materialet. Såsom ett exempel på en sådan anför Thordeman den "båtformiga stridsyxan", som av honom betecknas såsom "en av de skönaste formskapelser" Norden frambragt (s. 3, bild 8). Mot stenålderns slut avlöstes stridsyxan som huvudvapen av spjutet med dolken som hjälpvapen.

Vid sin specialbehandling av stenåldern fäster Nordman redan inledningsvis uppmärksamheten i orienterande syfte på två linjer i vapnens utveckling, vilkas kurvor ofta korsa varandra, den ena markerad av växlingar i materialets beskaffenhet och därav beroende formbildningsmöjligheter, med etapperna stenen, bronsen samt järnet och stålet, och den andra framträdande i växlingar av själva stridssättet med tyngdpunkten än på närkampen och än på fjärrkampen. Uppkomsten av verkliga *stridsvapen*, av vilka yxan sannolikt representerade det äldsta, fixeras till ett visst skede av den yngre stenåldern, efter nämnda vapen kallat "stridsyxekulturen". I bruk dessförinnan varande redskap och jaktvapen, såsom yxan, spetsvapen av flinta, horn och ben, klubbor av trä och ben, bågar med pilarnas spetsar av flinta samt dolkar av ben, användes helt naturligt "vid behov för stridens syften". Författaren begränsar emellertid sina beskrivningar med tillhörande avbildningar till verkligen

konstaterade eller i vissa fall förmodade stridsvapen och omnämner redskap och jaktvapen blott om de utövat något inflytande på vissa av de förras former. Uppkomsten av särskilda stridsvapen medförde dock icke, att andra vapen förlorade sin betydelse för striden. Det bör alltså erinras om att ännu i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet jaktvapnet björnspjutet — för att välja ett exempel — ingick i den svenska bondehärens beväpning, medan samtidigt stridsvapnet bågen och armborstet behållit sin ursprungliga användning för jakt. Under medeltiden kommo också träklubbor, ombildade för tidens nya krav, till användning. Gränsen mellan rena stridsvapen och andra vapen var följaktligen flytande under såväl forntiden som medeltiden.

Den antydda begränsningen av vapenskildringen har beträffande den äldre stenåldern — "samlarstammarnas, jägar- och fiskarstammarnas tid" — medfört, att de för Mullerup- och Ertebøllekulturerna betecknande kärn- och skivyxorna förbigåtts, medan från samma kulturer härstammande ornerade spetsvapen såsom utgörande möjligen stridsvapen samt pilspetsar som belysande för formutvecklingen berörts (s. 2 och 4). Beträffande den yngre stenåldern — åkerbrukskulturen och boplatskulturen (den senare utan åkerbruk) — har skildringsbegränsningen lett till att den kronologiska indelning av denna ålder i fyra perioder, som Montelius en gång banbrytande genomförde på grundvalen av begravningssätt och yxtyper, icke ens omnämnts, fastän likvisst i typologiskt jämförande syfte anspelningar i en del fall gjorts på vissa för dessa perioder betecknande yxtyper, såsom första periodens trindyxa, andra periodens tunnackiga flintyxa samt tredje och fjärde periodernas tjocknackiga yxor.

Det var åkerbrukskulturens stammar, som förde stridsyxan — den förut omtalade båtformiga, den tveeggade m. fl. andra typer — som huvudvapen, och dessutom existerade som hjälpvapen stenklubban och bågen. Inflytelserna från den främmande bronskulturen karakteriseras på följande klargörande sätt: "då formen en gång överförts i sten, får den i det nya materialet eget liv, därav variationsrikedomen hos stenyxorna." Hos boplatskulturens stammar, som stodo på en lägre utvecklingsnivå än de förra, saknades synbarligen verkliga stridsvapen, om än vissa klubbtyper stodo på gränsen till dylika och företedde efterbildningar från grannkulturer. Som jägarfolk betjänade sig dessa av spjutet och bågen med pilspetsarna av skiffer samt av knivliknande dolkar av likaledes skiffer.

Den förändring i vapenskicket, som inträdde mot stenålderns slut, karakteriserar Nordman som en övergång från huggvapnet yxan som huvudvapen till stickvapen, av vilka han sätter i första rummet flintdolken och i andra spjutet, medan Thordeman har den rakt motsatta och mera sannolika ordningsföljden mellan dessa vapen. Till grund för omvälvningen i beväpningen måste, såsom Nordman framhåller, ha legat en förändring i stridssättet.

Utvecklingen av vapnen under *bronstiden* karakteriseras enligt Thordemans översikt under den äldre perioden av uppkomsten av ett alldeles nytt huvudvapen och under den yngre perioden av en återgång till det äldre huvudvapnet. Under den förra perioden undanträngde svärdet, vars framställning möjliggjorts just av bronsmaterialet, det förut förhärskande spjutet, medan under den senare perioden spjutet återvann sin förlorade ställning. En sannolik förklaring till spjutets renässans ser författaren i den såsom ett motvapen mot svärdet uppfunna skölden, som i sin tur kunde neutraliseras blott av ett anfallsvapen med större räckvidd än svärdet. Med svärdets användning följde en första primitiv fäktkonst. Dolken behöll under bronsåldern i dess helhet sin ställning av ett hjälpvapen.

Av den redogörelse för vapenskicket under bronsåldern, som Nordman lämnat, framgår, att förutom de redan av Thordeman angivna vapnen också existerat med längre eller kortare varaktighet stridsyxan, spjutyxan, huggkniven och bågen, den senare under bronsåldern i dess helhet. De första bronssvärden infördes från Ungern, och efterbildningarna i Norden av dessa blevo till en början mindre lyckade. Men sedan de nordiska vapensmederna lärt sig att behärska tekniken, åstadkommo de ypperliga bronssvärd, för vilkas olika typer i detalj redogöres. Med spjutets renässans följde en kraftig utveckling av spetsen för att göra denna effektiv mot skölden. Beträffande slutsatser om beväpningen är forskaren icke längre hänvisad enbart till jordfynden av vapen, utan hällristningar avgiva också sina vittnesbörd härom. Vissa hällristningar utgöra dessutom de första beläggen för *hästens* användning för stridsändamål. Den livligt debatterade frågan om hur bronssvärden användes, som huggvapen eller stötvapen, upptages till prövning av Nordman. Författaren framhåller, att vissa konstruktionsdetaljer tala för hugg och andra för stöt samt att på klassiska vaser avbildade stridsscener låta stöten framträda. Han anser därför, att ekvationen bör hyfsas från antingen eller till lösningen både och. Detta spörsmål upptages också till ingående granskning av Hellsten i hans framställning av fäktkonsten, och han kommer till resultatet, att hugget utgjorde "den egentliga anfallsrörelsen", men att vissa lägen kunde utlösa en stöt.

Om *järnåldern* säges i översikten, att det nya inom Norden självt tillgängliga materialet ingalunda framkallade "en revolution i stridskonsten", såsom legat nära till hands att antaga. Nya vapenformer såsom ringbrynjeskjortan och det eneggade svärdet uppstodo visserligen, men fortfarande förhärska spjutet och skölden i krigarens beväpning långt fram mot järnålderns slut. Redan under den förromerska järnåldern framträder vid sidan av spjutet och skölden det nya skyddsvapnet ringbrynjeskjortan, medan svärdet i sina numera nya former förekommer ytterst sparsamt under större delen av perioden men blir mindre sällsynt under de två sista århundradena före Kris-

tus. Spjuten, som synbarligen kunde användas både för stöt och kast, företedde fem olika typer på spetsen med ursprung från mellersta La Tène-tiden, och dessutom fortlevde en spjutspets av ben. Svärden voro av två typer, det ena och tveeggade av keltiskt ursprung, också från La Tène-tiden samt det andra och eneggade av östgermanskt ursprung, utvecklat ur huggkniven. Av sköldarna voro de äldsta av rund eller oval typ, och vid sidan av dessa uppstodo sedermera sådana också av rektangulär form, vanliga inom La Tènekulturen i Mellaneuropa. Yxan och bågen saknades under hela förromerska tiden. För kännedomen om beväpningen under romerska järnåldern föreligger dels Tacitus' skildring av germanernas vapen och dels densamma bekräftande fynd i nordisk jord. Spjutet och skölden voro alltjämt de förhärskande vapnen och i allmänhet ryttarens enda, men vid sidan av dessa börjar svärdet bliva allt vanligare. Yxan är sällsynt, och bågen visar sig åter men först mot periodens slut. Spjutspetsen var under periodens början smal och kort samt överensstämde med Tacitus' vapenskildring, men sedermera uppstod en mångfald typer, för vilka redogöres, bland andra den hullingförsedda kastspjutspetsen. Av svärden fortlevde såväl det tveeggade, fastän numera utvecklat i ett flertal typer med i vissa fall fortsatt existens under folkvandringstiden, som det eneggade. Beträffande den sparsamt förekommande yxan föreligga i de flesta fall svårigheter att skilja mellan vapenyxan och arbetsyxan. Den återuppståndna bågen var av en helt annan och kraftigare typ än den äldre och skulle fortleva in i medeltiden. Sköldarna voro företrädesvis av rund och understundom av oval form, och deras bucklor och övriga beslag företedde en mångfald typer.

Om *folkvandringstiden* och *vikingatiden* säger översikten, att under den förra ökas yxorna proportionsvis i antal och under den senare blir svärdet, kraftigare och tyngre än tidigare, krigarens huvudvapen och ringbrynjeskjortan slår igenom som kroppsskydd tillika med hjälmen. Svärdets härskarställning tillskrives en förädling och förfining av fäktkonsten.

I detaljundersökningen av folkvandringstidens vapen framhålles, att under periodens början var spjutet i dess båda olika former, för stöt och kast, fortfarande det viktigaste anfallsvapnet liksom skölden det viktigaste skyddsvapnet, men svärdet har funnit en ökad användning. Yxan blir något vanligare, varemot bågen spelar en underordnad roll. Blott i Norge medgiva fynden från periodens början en rekonstruktion av den enskilde krigarens vapenutrustning, som företer den sedan gammalt kända kombinationen av två spjut, tveeggat svärd och sköld. Denna i allmänhet typiska norska beväpning undergår vid periodens mitt (600-talet) den förändringen, att det tveeggade svärdet undanträngs av ett eneggat och de båda spjuten av ett av en kraftigare typ. I Sverige blotta samtidigt de rika fynden från Vendeltiden (600—800 e. Kr.) en beväpning, som för ryttaren utgjordes av spjut och sköld och för

fotkrigaren av spjut, tveeggat svärd och sköld. Vid sidan av denna vanliga beväpning förekommo även andra kombinationer, i vilka ingingo yxa eller båge tillsammans med vissa av de förut nämnda anfallsvapnen. Beträffande beväpningen i Danmark lämnas inga särupplysningar. I Finland voro två spjut fortfarande regeln, och det eneggade svärdet vinner först mot folkvandringstidens slut här övertaget över det tveeggade. Detaljupplysningarna om de olika vapnen äro i allmänhet så uttömmande, att utrymmet ej medgiver ett referat. Beträffande spjutet må emellertid anföras, att kort före mitten av folkvandringstiden "tunga spetsar komma i bruk, sådana om vilka man hellre än om den romerska tidens och den äldre folkvandringstidens vore benägen att använda benämningen lans och vilka under vikingatiden dominera". På Vendelpressblecken framträder den nya yxtypen skäggyxan.

Om vikingatidens vapen lämnar detaljundersökningen den intressanta upplysningen, att dessa huvudsakligen utgjordes av importerade vapen och att endast enklare vapentyper efterbildades i Norden fastän i ganska stor omfattning. Orsaken till vapenimporten anser Nordman ha varit, att kontinentens vapensmedjor förmådde framställa ett stål, som var kvalitativt starkt överlägset det rent nordiska. Vikingatidens "fullrustade krigare" bar svärd, yxa, spjut och sköld, men gravfynden visa, att blott ett eller ett par av dessa olika vapen följde den döde i graven. Svärdet utgör huvudvapnet, yxan förekommer vanligare än spjutet och det tunga stötspjutet har helt vunnit överhand på kastspjutens bekostnad. Bågen däremot hörde icke till vikingatidens vanligare vapen. Ringbrynjeskjortan och hjälmen har förbisetts i framställningen. Detaljupplysningarna rörande de särskilda vapnen äro också beträffande denna tid ingående och instruktiva. Beträffande svärden må framhållas, att det tveeggade bibehöll sin rangställning och att det eneggade försvinner småningom helt efter periodens mitt. Ur den äldre skäggyxan uppstår under vikingatiden en kraftigare och tyngre typ.

Vapnens utveckling under *medeltiden* har i översikten tillmätts något större utrymme än fallet varit beträffande de äldre skedena, och detta sammanhänger med vissa förut framhållna luckor i ämnesbehandlingen i stort. Framställningen formar sig till ett påvisande av dels växelverkan mellan anfallsvapnen och skyddsvapnen och dels vissa yttringar av den i början på 1300-talet på allvar inledda konkurrensen mellan det förut dominerande rytteriet och fotfolket. Frågan om uppkomsten på 1100-talet vid sidan av den lätta runda skölden av "en ny stor trekantig sköld" förorsakats av behovet av ökat skydd antingen "mot det nu framstormande rytteriet", d. v. s. mot ryttarlansen, eller också "mot fjärrvapnens — bågens — nu stegrade insats i stridskonsten" ställer Thordeman öppen. Han konstaterar i stället, att denna otympliga sköld, som representerade "det fasta försvarets idé" tillämpad på rörliga stridsförhållanden, måste ha betytt "ett fäktkonstens begynnande förfall."

Enligt vissa uppgifter[2] var den stora trekantiga skölden, som hos normannerna utvecklat sig ur den fyrkantiga germanska skölden, ursprungligen enbart ett ryttarens skyddsvapen, och den vann först småningom användning hos fotfolket. Såsom Thordeman framhåller, blev den stora skölden efter armborstets uppfinning, som starkt stegrade genomslagskraften hos pilen, ineffektiv, och den krymper samman i samma mån som den direkta skyddsbeklädnaden för kroppen antager formen av "ett skal av järnplåt", stålrustningarna eller harnesken. Beträffande den trekantiga skölden och dess senare utvecklingsformer hänvisas till Griegs instruktiva framställning av sköldarna under medeltiden, som av utrymmesskäl ej kan närmare refereras. I sin förkrympta form benämndes den trekantiga skölden tartche — också lilla Pavese — och den användes av såväl ryttare som fotfolk med stångvapen. Utöver Griegs intressanta framställning må framhållas, att båg- och armborstskyttar på kontinenten — hur var det i Norden? — betjänade sig av större Pavese och att i fästningsstrider förekommo stormsköldar, som lämnade betäckning för två man.

Översikten har nått en punkt, då vapenskicket i Norden börjar undergå en förändring, och särskilt i Sverige framväxer en ny taktik av helt annat kynne än den kontinentala. Det hade därför varit önskvärt, att en konturteckning uppdragits av den äldre medeltida taktiken och de olika vapnens roll inom denna. Mot en sådan bakgrund skulle nyorienteringen i taktiken ha framträtt skarpare till sitt väsen. Ypperlig är den bild, som Snorre Sturlasson tecknat av fylkingens strid: "De som stodo främst höggo, de som voro närmast där bakom stungo med spjut, och alla de som gingo sist sköto med pilar eller kastade stenar eller handyxor eller kastspjut." Över det hela blåser stormen av rörelse, masstöten, i vilken alla vapen efter sin art medverka för att fylkingen skall kunna bryta sig in i motståndaren och bräcka upp hans led.

I översiktens behandling av vapnens utveckling under den yngre medeltiden framträda, såsom förut antytts, två huvudlinjer, konkurrensen mellan å ena sidan pansaret och skjutvapnen, särskilt de nytillkomna handeldvapnen, och å den andra mellan rytteriet och fotfolket. Den förra ledde till en fortlöpande rörelsehämmande förtyngning av ryttarrustningarna och till att fotfolket anlade lättare harnesk, den senare framkallade stångvapnens användning hos fotfolket. Beträffande stångvapnen säges blott, att de voro "konstruerade så att de kunde användas till att rycka ryttaren från hästen". Detta uttalande äger dock tillämpning blott på hillebarden, som visserligen i början av 1300-talet inhöstade vissa framgångar över rytteriet men likväl icke ensamt visade sig tillräckligt effektiv. Det viktigaste och kraftigaste stångvapnet utgjordes i stället av det för sitt nya ändamål förlängda spjutet, "Langspiess", föregångs-

[2] Jfr E. A. Gessler, Führer durch die Waffensammlung (Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1928), s. 59 f.

formen till 1600-talets pik. Beväpningen på kontinenten av ryttaren med lans och efter hand också med handeldvapen samt av fotfolket främst med pik och hillebard och endast till högst obetydlig del — cirka 10 % — med handeldvapen och armborst låg till grund för den förut omtalade europeiska mass- och stöttaktiken.

I Sverige bröt sig utvecklingen en helt annan väg, och i den så kallade bråttaktiken fann man här ett medel att utan övergång till de kontinentala stångvapnen neutralisera rytteriets överlägsenhet.[3] I stället för den äldre medeltidens rörelsebetonade offensiva taktik trädde en på ställets defensiva taktik, striden bakom bråtförhuggningar eller på öppna fältet inrättade träpalissader, med armborstet som huvudvapnet icke blott för bondefotfolket utan också för huvuddelen av rytteriet. Denna defensiva taktik fullföljdes helt naturligt medelst anfall, om motståndaren under försvarsstriden bragts i upplösning. Belysande för de olika fotfolksvapnens ställning är den ordning, vari de upptagas i en förordning av konung Kristoffer 1441 rörande förbud för bönder och landbor att bära vapen till kyrka, ting och andra platser, och denna ordningsföljd var: armborst, svärd, bredyxa, spjut eller annat vapen. Klargörande för taktiken är ett annat vittnesbörd. Vid insättandet av bondehären i belägringar måste ledningen avgiva lugnande försäkringar om dess användning, och i en dylik från tiden för belägringen av Kalmar 1507 anför riksföreståndaren, herr Svante Nilsson: "Jach vil iche haffue eder fram i nagen liiffzfara, mæn I skole sta vnder skermane [träpalissaderna] med eder arborst och affhalle med piil the, som blotta vtaff viigskördhen pa slottet, mædhen hoffmen [frälseknektar], ryttere och köpstadzmen [borgerskapets soldater] storma till slottet."[4]

Översikten avslutas med en kortfattad redogörelse för beväpningen under 1500-talet, vilken säges hava varit "i princip den medeltida". Skälet till att ämnesframställningen utsträckts till praktiskt taget hela 1500-talet — Grieg avslutar sin framställning vid århundradets mitt och Lenk sin vid början av 1520-talet — kan utläsas ur slutbetraktelsen, vari framhålles att såväl strategi och taktik som personlig beväpning antogo under 1600-talet "former, vilka utgå från synpunkter helt främmande för forntidens och medeltidens krigföring". I verkligheten bildade dock 1500-talet på beväpningens och stridsteknikens områden i sin fortlöpande utveckling en övergångsperiod till 1600-talet. Vid kavalleriet hade alltså handeldvapnen vid ingången av 1500-talets sista fjärdedel redan undanträngt den tidigare förhärskande lansen, och deras ställning av huvudstridsmedel befästes blott ytterligare under 1600-talet. Vid infanteriet hade vid motsvarande tidpunkt också handeldvapnen (det

[3] Jfr B. Barkman, Gustav II Adolfs regementsorganisation vid det inhemska infanteriet, i Meddelanden från generalstabens krigshistoriska avdelning, I, Sthlm 1931, s. 54 f.

[4] C. G. Styffe, Bidrag till Skandinaviens historia, 5, Sthlm 1884, n. 148.

lätta fotfolkets huvudvapen) ernått en jämbördig ställning med det viktigaste tunga blanka vapnet piken (det tunga fotfolkets huvudvapen) — hillebarden var satt på avskrivning. Denna ställning behöllo de under 1600-talets förra hälft, varefter en för musköten gynnsammare proportion i förhållande till piken inträdde. Vid kavalleriet hade dessutom på skyddsvapnens område redan vid inledningen av 1500-talet inletts en förenkling av fullrustningen (körissen) genom införandet av halvrustningarna, vid det tunga rytteriet travharnesket eller efter svensk terminologi drabbharnesket och vid det lätta rytteriet skyttetyget.[5] Travharnesket var identiskt med 1600-talets kyrassiärrustning, och skyttetyget med vissa ytterligare förenklingar utgjorde under motsvarande århundrades förra hälft det lätta rytteriets rustning. Vid såväl rytteriet som fotfolket hade till sist svärdet, utsatt för stark konkurrens från värjan, redan under 1500-talet blivit ett underordnat vapen. Av det anförda torde svårigheterna att finna en lämplig främre gräns för arbetet framgå, eftersom i verkligheten utvecklingslinjerna till 1600-talets beväpning gripa långt tillbaka, ja i vissa fall ända in i medeltiden — ett för övrigt svävande begrepp.

De detaljundersökningar, som utförts beträffande beväpningen under medeltiden, förete liksom de föregående ett intressant typologiskt studium. Grieg framhåller i sin avhandling av hugg- och stötvapnen beträffande spjutet, att "i 1500-årene gjenfinner vi i hovedsaken de samme former av spydespisser som vi kjenner fra 1400-årenes annen halvdel", och hänvisar beträffande Sverige till de spjut, med vilka danska härens tyska knektar vid belägringen av Älvsborg 1502 voro utrustade enligt den härvid närvarande tyske knekten Paul Dolnsteins teckningar. Lämpligare borde väl de å samma teckning framträdande svenska spjuten ha åberopats. De skilde sig till utseendet från de av Grieg återgivna danska (fig. 77) genom sin mycket långa och smala stötklinga och sina kraftigare vingar. Alldeles säkert ha dessa spjut icke ingått i den svenska bondehärens beväpning, utan med dem torde i stället "köpstadsfolket", det vill säga av borgarna anskaffade "sollenärer", ha varit väpnade. Om det vanliga svenska fotfolksspjutet är däremot känt, att Gustav Vasa inför den första sammandrabbningen i befrielsekriget lät förlänga spjuten, och då namnet "spets", sedermera förändrat till "långspets", nämnes i detta sammanhang, rör det sig om inflytelser från de ursprungligen schweiziska "Langspiessen". Beträffande hillebarden framhåller Grieg, att detta vapen började tillverkas i Norden först efter 1500-talets mitt. Då emellertid den danske konungen Johan vid rustningar mot Sverige 1497 beträffande beväpningen av utskrivna danska bönder kunde anbefalla, att hälften av dessa skulle vara beväpnade med armborst och den andra hälften med

[5] Jfr B. Barkman, anmälan av Vapenindustrierna i Arboga under äldre vasatid, i Rig 1939, s. 32 f.

"hellebarder och svärdstaff",[6] förutsätter detta, att vapnet förekom i bondebeväpningen och därför troligen kunde framställas av inhemska smeder. I Sverige utgjorde "pålyxan", förmodligen identisk med skäggyxan, i början av 1500-talet en ersättning för hillebarden.[7]

Lenks framställning är instruktiv för utvecklingen av skjutvapnen, men beträffande eldvapnen framträder dock icke handeldvapnens utveckling ur de grövre eldvapnen fullt klart. Terminologien beträffande eldvapnen är ofullständig och skulle kunna ha använts med större konsekvens.

Hellstens framställning av fäktkonsten, i väsentliga drag känd från andra arbeten av författaren, är genomförd med stor sakkunskap. En anmärkning kan riktas i en obetydlig detalj. Förf. har beträffande spjutet under medeltiden behandlat blott riddarlansen och alltså icke fotfolksspjutet. Användningen av "långspjutet" förutsatte en ganska högt uppdriven fäktkonst.

De erinringar, som framställts mot vissa detaljer i arbetet, förringa icke dess värde i stort. Det framställer på ett utmärkt sätt forskningens nuvarande ståndpunkt, och i vissa fall framställas hypoteser, vilkas prövning kommer att föra forskningen vidare.

Bertil C:son Barkman.

[6] F. H. Jahn, Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongene, Kbhvn 1835, s. 363.

[7] Jfr Barkmans ovan i not 3 a. a., s. 215.

EDV. NERLIEN
AKTIEBOLAG

"ALLT FOTOGRAFISKT" KUNGSGATAN 19 BOX 95 STOCKHOLM 1

TRYCKERI AKTIEBOLAGET THULE

BÖCKER · PLANSCHVERK
VETENSKAPLIGT TRYCK
ILLUSTRERADE TIDNINGAR

S:t Eriksgatan 33, Stockholm. Tel. 52 02 45 (växel)

Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1943.
430804